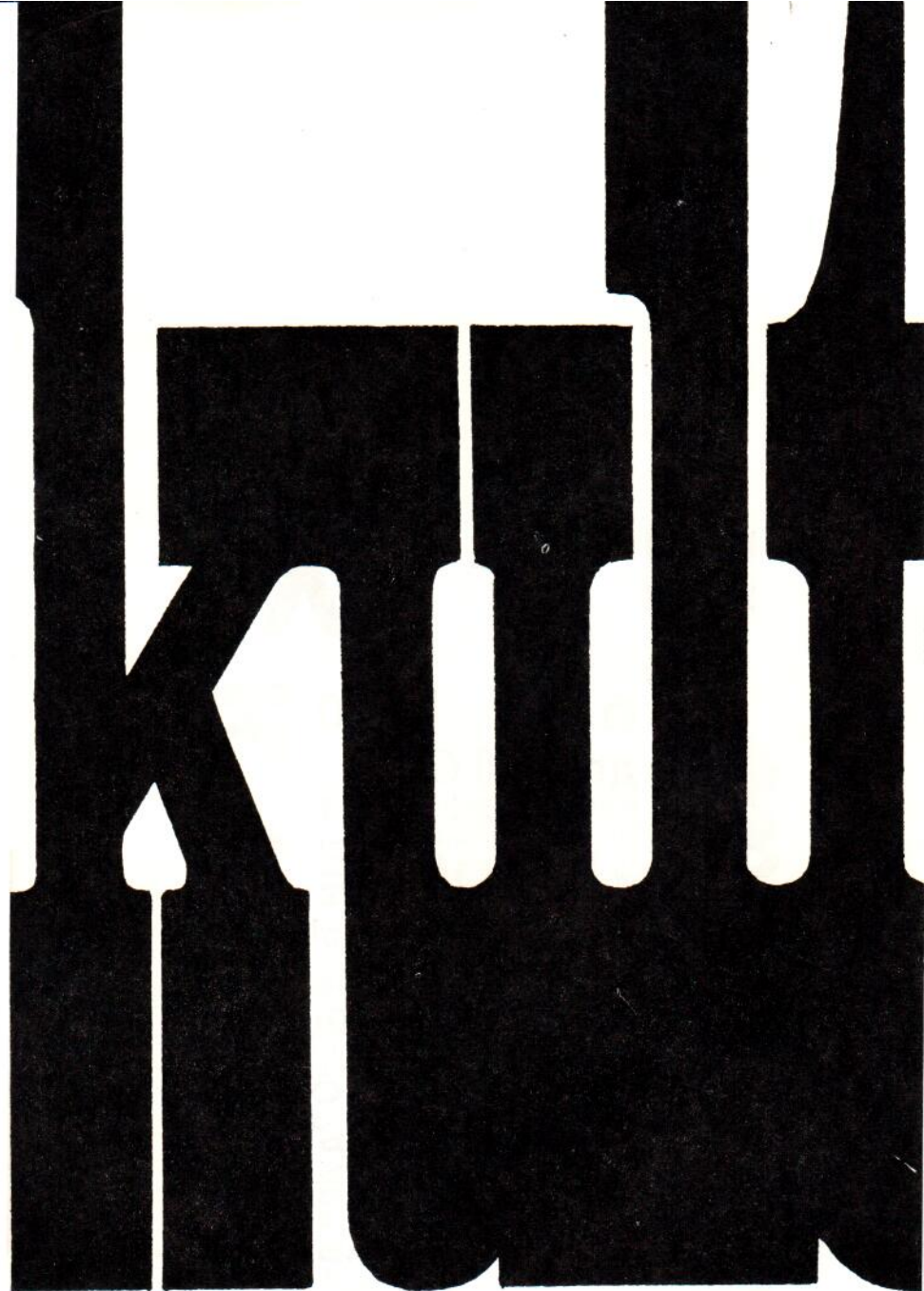

WOLFE

Teorija

**ČASOPIS ZA TEORIJU I
SOCIOLOGIJU KULTURE
I KULTURNU POLITIKU**

KULTURA

Izdavački savet: Simeon Babić, Ratko Božović, Ranko Bugarski (predsednik), Radoslav Đokić, Veselin Ilić, Ivan Ivić, Jovan Janićijević, Veroljub Pavlović, Rodoljub Stepanović.

Redakcija: Ivan Čolović, Milena Dragičević-Šešić, Radoslav Đokić, (odgovorni urednik), Milivoj Ivanišević, Sonja Liht, Mirjana Nikolić, Zarana Papić, Branimir Stojković, Darko Tanasković, Nikola Višnjić, Sreten Vujović.

Oprema: Bole Miloradović

Crteži: Andrzej Krzywka

Korektor: Vesna Komar

Meter: Biserka Božičković

Izdaje: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.

Redakcija časopisa „Kultura”, Beograd, Rige od Fere 4, telefon 637-216.

Časopis izlazi četiri puta godišnje. Cena jednog primerka u prodaji 400 din.; dvobroja 600 din. Godišnja pretplata 1030 din.; za radne organizacije 1500 din.; za inostranstvo 12 U.S. \$. Pretplata se šalje na adresu: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, Rige od Fere 4, Žiro-račun 60806-603-8836 s naznakom „Za časopis „Kultura””.

Rukopis slati u dva primerka s rezimeom.

KULTURA — Review for the Theory and Sociology of Culture and for Cultural Policy (Editor in Chief Radoslav Đokić), Beograd, Rige od Fere 4, tel. 637-216. Published quarterly by Zavod za proučavanje kulturnog razvitka. Single copy U.S. \$ 4. Annual subscription U.S. \$ 12 should be sent to Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, Rige od Fere 4. Account c/o Beogradska banka 60811-629-16-1-320001-02090. Please send all contribution in 2 copies with a summary.

YU ISSN 0023-5164

Štampa: GRO „Kultura”, OOUR „Slobodan Jović”, Beograd, Stojana Protića 52

SADRŽAJ

NASTAJANJE RADNIČKE KULTURE

Moris Kribelije

PARALELNA KULTURA
Istorija radničke kulture u Francuskoj

10

Frenk Tromler

RADNIČKA KLASA I MODERNA MASOVNA
KULTURA PRE PRVOG SVETSKOG RATA

28

Ika Raičević

RADNICE U BEOGRADU POČETKOM XX VEKA

43

Žarko Jovanović

GRUPE „ABRAŠEVIĆ“ 1905—1940.

Oblici i sadržaji kulturnoumetničkih aktivnosti

65

Herbert G. Gutman

INDUSTRIJALIZACIJA RADA I RADNIČKA
KULTURA U AMERICI 1815—1919.

78

Lev Kreft

PROLETKULT

98

Simon Vej

OTVORENO PISMO ČLANU SINDIKATA

127

Fleming Hemersam

FOLKLOR RADNIKA I FOLKLOR RADNIČKOG
POKRETA

131

Matjaž Kmecl

ZAPIS O SLOVENAČKOJ RUDARSKOJ PESMI

145

Ričard Hogart

NEPOKORENE SNAGE
Beleška o iskorenjenima i anksioznima

154

Mikloš Harasti

RAD ZA SVOJU DUŠU

166

JA SAM DOBROVOLJNI ROBIJAS

Razgovor s radnikom

174

TEME

Rudi Rizman

KRIZA I SOCIJALIZAM

— Razmišljanja —

182

ISTRAŽIVANJA

Ružica Rosandić

ANTROPOLOŠKI OBRAZAC PRVE DEČJE KNJIGE

190

ZBIVANJA

Zorica Jevremović

BITKA ZA BEOGRAD, DRUGI PUT

FEST 1986.

204

PRIKAZI

Stanimir Rakić

O LINGVISTIČKOJ ARGUMENTACIJI

212

Vesna Bajić

STRUKTURA KULTURNE INFORMACIJE

217

Trivo, Inđić, Mirjana Nikolić, Ružica Rosandić

BIBLIOGRAFIJA

priloga objavljenih u časopisu „Kultura”

brojevi 41—70

222

SUMMARY

I DEO

NASTAJANJE RADNIČKE KULTURE

Istorija radničke kulture tek treba da bude napisana — nezavisno od toga da li će ova biti shvaćena kao plebejska, pučka kultura nastala u uslovima razvoja industrijske civilizacije ili kao potkulturni odgovor na dominantnu kulturu građanskog društva. U oba slučaja reč je o kulturi klase koja u društvu ima podređenu ali i vitalnu ulogu jer obavlja njegovu proizvođačku funkciju. Dok su ekonomska i politička istorija radničke klase bile područja na koje je tradicionalno usmeravan interes istraživača, dotle je njena kulturna istorija bila uglavnom zanemarivana. Istorijski usmerena istraživanja radničke kulture fokusirana su uglavnom na radnički pokret i kulturne organizacije nastale u krilu radničkih partija dok je kulturi radničke svakodnevice pristupano uglavnom iz vrednosne perspektive građanske kulture — a tako sagledana radnička svakodnevica jedva da je zavređivala atribut kulturne. Reč je u prvom redu o manifestacijama tzv. *tihe* kulture koja se razaznaje u radnom i porodičnom životu radnika i u mikro-kulturnim odnosima unutar susedstva, a ne u oblicima visoke odnosno umetničke kulture koja se uobičajeno smatra reprezentantom kulture čitavog društva određene epohe. Istovremeno je celina kulturnog ispoljavanja radnika redukovana na kulturu radničkog pokreta, a ovaj vrednovan u ključu kulturne politike socijalistički orijentisanih partija te se čitava kultura radničke klase *volens-nolens* opazala kao politička, militantna kultura što samo delimično odgovara pravom stanju stvari.

Zato ovaj izbor tekstova o radničkoj kulturi nastoji da pruži bar neke elemente za jedan mogući celovitiji pristup istorijskim — ali i aktuelnim — oblicima svesti ove društvene klase sagledane u kontekstu svetsko-istorijskog procesa razvoja industrijske civilizacije, a ne unutar bilo kog pojedinog društva ma koliko ono inače bilo paradigmatično za nastajanje radničke klase i njene kulture.

Pregled istorije „života u plavom” (Žak Fremontje) počinje tekstom Morisa Kribelijeja *Paralelna kultura* u kome su najpre analizirane kompanjonaže, te svojevrzne radničke bratovštine nastale kao oblik zatvorene i ka unutra usmerene kulture koja je svoj sumrak doživela prelaskom sa cehovskog na industrijski organizovani način proizvodnje. U drugom delu teksta prikazano je iskustvo radničkih univerziteta nastalih u okrilju sindikalnog pokreta krajem prošlog veka. Sledi članak Frenka Tromlera *Radnika klasa i masovna kultura pre prvog svetskog rata* u kome se na primeru nemačke radničke klase ukazuje na oblike uticaja masovne kulture na tradicionalnu radničku kul-

туру. Ika Raičević u odlomku, iz šire studije, naslovljenom *Radnice u Beogradu početkom XX veka* ukazuje na položaj žene-radnice i tako afirmiše „ženski element“ radničke kulture, dok Žarko Jovanović izlaže *Oblike i sadržaje rada kulturnih grupa „Abrašević“* u periodu 1905—1940. godine.

Lev Kreft analizira istoriju pokreta za proletersku kulturu *Proletkult* i ukazuje na njegov značaj kao projekta alternativne kulture radničke klase u epohi kulturne hegemonije građanstva, dok Simon Vej u *Otvorenom pismu članu sindikata* afirmiše kulturnu dimenziju sindikalnog pokreta u uslovima antagonizovanih klasnih odnosa u Francuskoj, uoči vlade Narodnog fronta. Fleming Hemersam na primeru radničke klase u Danskoj nastoji da utemelji distinkciju između *Folklor radnika i folklor radničkog pokreta*. Matjaž Kmecl u *Zapisu o slovenačkoj rudarskoj pesmi* ukazuje na mene ovog staleškog poetskog žanra koji nastaje kao varijanta narodskog pevanja, da bi se kasnije razvijao kao angažovana socijalna poezija i završio kao prigodno i benigno amatersko stihotvorstvo.

Izbor tekstova se završava sa tri naglašeno subjektivna svedočanstva o radničkoj kulturi potvrđujući tako na osoben način Diltajevo stanovište o istoriji kao autobiografiji čovečanstva. Dok Ričard Hogart u *Nepokorenim snagama* svedoči o kulturnoj iskorenjenosti i egzistencijalnoj nelagodi intelektualaca radničkog pokreta, dotle Mikloš Harasti u *Radu za svoju dušu* daje vlastiti doživljaj osobene, tajne radničke kulture (hommer) usmerene na restituciju radne autonomije unutar, po definiciji, heteronomnog industrijskog rada. Najzad, intervju čiji je naslov *Ja sam dobrovoljni robijaš* dokumentuje životnu i radnu svakodnevicu jednog jugoslovenskog radnika ove, 1986. godine.

BRANIMIR STOJKOVIĆ

MORIS KRIBELIJE

PARALELNA KULTURA

**ISTORIJA RADNIČKE KULTURE
U FRANCUSKOJ***

**UPOREDNA I ZATVORENA KULTURA
KOMPANJONAŽE****

Da se kultura kompanjonaža¹⁾ nadovezuje na narodnu kulturu, u to nema sumnje. Ali valja odmah dodati i podvući da se u dobu u kome je mi posmatramo (prva polovina XIX veka, doba u kome su kompanjonaže najpoznatije ako ne i najživlje), ona ispoljava kao poseban ogranak narodne kulture na koji se oslanja i čiji je izdanak. Takvu samostalnost i izvornost ove kulture je najsnažnije izrazio poslednji istoričar kompanjonaža, Emil Koornaer (Émile Coornaer) formulacijama poput ovih: „Raspršeni po celoj Francuskoj, kompanjoni su sačinjavali posebnu duhovnu oblast”. „Pokušaj da se razumeju iziskuje stalno intelektualno odronjavanje” (mi bismo radije rekli: kulturno odrodavanje). „Emigranti u društvu, proterani iz svog vremena, kao ućaureni u ostarelom svetu”: to su u stvari kompanjoni bili u XIX veku.

Vrlo stroga organizacija grupe

Poreklo kompanjonaža je davnašnje i prilično nepoznato; mitske konstrukcije što ih obavijaju proishode iz iluzija koje su sami o sebi tvorili. Istorija je uglavnom osvetlila njihov razvoj negde od XVI veka pa do Revolucije. Kako je Revolucija bila neprijateljski nastrojena prema udruživanju i udruženjima, njihov uspon je prekinut. Već u doba Carstva, udruženja kompa-

*) Iz knjige: Maurice Crubellier, *Histoire culturelle de la France, XIX et XX siècle*. Armand Collin, Paris, 1974.

***) Une culture parallèle et close! Les compagnonnage.

1) Kompanjonaža (compagnonnage) — tajni savezi kalfa u Francuskoj, nastali verovatno u XII i XIII stoleću. ((TLZ, 4, s. 475, Zagreb 1978).

njonaža se obnavljaju; ilegalna su ali se tolerišu. Uoči 1848. godine pokret dostiže neku vrstu vrhunca; tada on radničkom pokretu daje svoje najbolje i, u svakom slučaju, svoje jedine vođe. Precizni i iscrpni opisi koje imamo o kompanjonažama potiču iz toga doba. Najpoznatiji je opis Agrikole Perdigjea, kojim se Žorž Sand obilato koristila u svom delu *Compagnon du Tour de France*.

Pokret kompanjonaža obuhvata u to vreme tri-desetak zanata, kamenoresce, drvodelje, stolare, bravare, kožare, bojadžije, užare, pletare, šeširdžije itd. Potkivači-kovači će biti priznati i prihvaćeni tek 1867. godine; pekari, obučari... nailaze uvek na nesavladiv otpor. U okviru svakog zanimanja kompanjoni organizuju društvo. U gradovima gde su se ustalili društvo uspostavlja svoje jezgro (*cayenne*); sedište je kod Majke (*Mère*) i tu će pridošlica stanovati; posao će mu obezbediti prometnik (*roleur* ili *rouleur*); svečanostima u gradu predsedavaće upućeni velikodostojnik, prvi u gradu (*premier en ville*). Kompanjoni obično drže mesečne sastanke; udružuju sredstva za praznike, pogrebe, pomoć bolesnima i onima koji su u oskudici, a i za parničenja, kada se za to ukaže potreba. Od pamtiveka društva su, prema padacima i obavezama grupisana, u tri reda:

1. Kompanjoni slobode, ili Deca Solomona,
2. Kompanjoni „gutači”, Deca Majstora Žaka,
3. Deca Oca Subiza.

Ove redove, na žalost, razdvaja prastaro rivalstvo, natopljeno žestokom mržnjom koja bi se katkad izrodila u krvave sukobe.

Svi aktivni kompanjoni su mladi ljudi, od petnaest do dvadeset i pet godina: to je vreme učenja zanata, učenja koje je za njih i u njihovom slučaju bilo veoma intenzivno i sastojalo se u kruženju Francuskom (le tour de France). U stvari, kompanjoni nikada ne bi obišli celu Francusku, jer njihove organizacije nikada nisu prodrle u Flandriju, Artoa, Šampanju, ni u Franš-Konte, pa čak ni u Bretanju, izuzev Nanta. U tim uzrastima naukovanje se obavljalo u radionicama i posebnim školama (*écoles de trait*). Škole su radile u večernjim časovima, pod nadzorom iskusnog kompanjona koji prati svoje učenike, procenjuje njihovu podobnost za poziv i za njih odgovara. Reč je o čisto tehničkoj pripremi za struku; ova priprema se dopunjava kod *Majke* socijalnim naukovanjem za zajednički život, solidarnost, radničku čast. Tako se, prema rečima Agrikole Perdigjea, kompanjonaža „neprestano obnavlja; to je jedan stalan i potpun sled, obrazac kroz koji radnička klasa neprekidno prolazi; mlade, koji se

povlače iz aktivne kompanjonaže, ne srcem već telom, zamenjuju novi mladi koji će nastaviti tradiciju i stare obrasce". Međutim, od 1815. godine primećuje se sve veći uticaj kompanjona koji su već uhodali svoj posao, što dovodi do stvarnog starenja samog pokreta (a događa se, mimo toga, da mladi čekaju da budu regrutovani, kako bi započeli svoje kruženje po Francuskoj, što je isto jedan od razloga starenja aktivnog jezgra pokreta) i, što je još opasnije, do duhovnog starenja.

Razume se da je ovaj veoma strogi okvir bio neophodan kao zamena za kontrolu lokalne zajednice kojoj su mladi kompanjoni vrlo rano izmicali, krećući na svoje proputovanje. Nije takav bio samo okvir, već je stroga bila i disciplina, pa čak i samodisciplina koja je morala biti podjednako stroga kako bi prerasla u disciplinu grupe. Grupa je vršila svoju pravdu.

„Kada bi neki kompanjon počinio težu grešku, prometnik (*rouleur*) je sazivao svu braću. Ukoliko bi se radilo o krađi, svi pomoćnici bi bili pretreseni. Prometnik je prikupljao iskaze i javno ispitivao osumnjičenog ili osumnjičene. Priznavanje greške je povlačilo šibanje i isključivanje”.²⁾

Glavne primenjivane kazne bile su: novčane kazne, privremeno isključivanje iz komore (komora je drugi naziv za gradsko jezgro — *cayenne*, prim. prev.), što je odgovaralo izgnanstvu i konačno isključivanje, što je „odgovaralo ekskomunikaciji, pri čemu je najsramniji žig bio naziv ‚lopov-otpadnik‘”. Reklo bi se da ova pravda nije isključivala ni mučenje, pa čak ni smrtnu kaznu, koja je, na primer, izrečena Ocu obućara iz Avinjona (tajno društvo koje drugi nisu priznavali) 1835. godine.

Tolika strogost združena često sa veoma visokim stepenom kolektivnog ponosa bila je osnova za neku vrstu grupnog totalitarizma na koji se često svodila. Sukobi između redova bili su njegova najuočljivija posledica upravo zato što su bili i najspektakularniji. Između 1815. i 1848. godine kruženje Francuskom je postalo, kako se žaljenjem kaže Perdigje, pravo „poprište pokolja”. „Godine 1825. jedan kompanjon je ubijen u Nantu, dva u Lionu 1827, i još po jedan 1836. i 1837. godine, jedan u Marseju 1833, jedan u Grenoblu 1841, jedan u Parizu 1842. godine (brojke potiču od Koornaerta); januara 1820. godine u Bordou Deca Solomona i Deca Majstora Žaka vode višednevnu bitku; najteža je bila borba za monopolistički položaj, koja se vodila u Turnusu, avgusta 1825. godine između kame-

²⁾ E. Coornaert, *Les Compagnonages en France du Moyen Age à nos jours* (Kompanjonaže u Francuskoj, od srednjeg veka do naših dana), Pariz, Editions ouvrières, 1966.

norezaca, pripadnika reda Deca Solomona i pripadnika reda Deca Majstora Žaka

Bogat ali zastareo kulturni sadržaj

Kompanjonska kultura ponašanja, rituala, profesionalna takođe, zaista proističe iz i vezuje se za narodnu kulturu. Marten de Sen-Leon (Martin de Saint-Léon) kaže: „Svi rituali kompanjonaže predstavljaju u suštini prevođenje na jezik znakova, predmeta i reči, materijalizaciju ideja čije značenje, nerazumljivo za neupućene, postaje dostupno i razumljivo upućenima”. Koornaert to isto kaže drugim rečima: „Istančani pokreti kojima kompanjoni obavljaju svoj rad potvrđuju njihovu posebnost”.

Nema velike potrebe da se insistira na slikovitim ali površnim elementima rituala kompanjonaža. Uzmimo kao primer štap, izrezbaren i ukrašen s ljubavlju, poput nekog umetničkog predmeta, koji je oruđe simboličkog jezika prepoznavanja i pozdrava što se razmenjuju na dugim putovanjima (trinaest je načina na koji se taj štap nosi ili ističe, a svaki ima sopstveno značenje).

Posvećivanje (inicijacija) je daleko važnije. Poput slobodnog zidarstva od koga su dosta toga pozajmili (a čini se da su pozajmice bile obostrane), i kompanjonaže su tajna društva posvećenih. Upravo otuda i potiče deo njihovog prestiža. U tri sledstvene etape, mlada osoba biva najpre *usvojena*, zatim *primljena*, i potom postaje *punopravan kompanjon*. Primanje je predstavljalo glavnu etapu: ostavši nedovoljno poznata, zbog tajnosti, verovatno se znatno razlikovala od jednog do drugog društva; uvek je bila obeležena svečanošću nalik činu starog hrišćanskog krštenja; onaj koji je dobivao novo ime postajao je novi čovek, što proizilazi iz ovih reči jednog „premijera grada” (oko 1850—1860): „Zemljo moja — Ovo je simbol novog života. Jer, dobićete novo ime koje će biti osvećeno i očišćeno vodom i vatrom. Stvorićete sebi novu porodicu. Ulazite u novi red”.

Ceremonijal kompanjonaža je obuhvatao i pravila ponašanja — pošta odlazećem, sahrana, praznici, eventualna hodočašća u Sent-Bom, gde je Majstor Žak umro i bio zatim sahranjen, svakojake vrste pesama. Različita društva, koja su okupljala pripadnike odgovarajuće profesije, nisu propuštala da svake godine obeleže praznik svoga zaštitnika (drvoseče svetog Josifa, stolari svetu Anu, obučari svetog Krepena, potkivači i kovači svetog Iliju...) Ujutro se prisustvovalo misi namenjenoj kompanjonima; defile kroz grad je predstavljao najuzvišeniji trenutak: van svake je sumnje da su to bile arhaične ali pompezne i šarolike povorke, „često praćene vojnom

muzikom kao pred Revoluciju, zastavama, raznobojnim trakama, štapovima..." „Podmladak kompanjona je bio melem za oči i za dušu." Što se tiče pesama, „one su, da tako kažemo, bile duša kompanjonaža" (Pjer Moro, kompanjon disident), a Perdigje, koji je stekao slavu u svojoj sredini kada je objavio zbirku pesama, napisao je: „Pesme imaju veliku moć, one bude nadahnuće i neverovatno su delotvorne u životu kompanjona." Strogo poštovanje tajne predstavljalo je pečat kojim je ova kultura bila obeležena.

Udeo mita je bio deo istorijske naivnosti koja bi mogla da iznenadi samo nas obrazovane u školi istorijske kritike. Kompanjonaža je crpla svoje snage — što se ne može sporiti — „u nečem davnašnjem, neodređenom, ispunjenom mitovima". Ovi mitovi su se kristalisali oko ličnosti osnivača triju istoimenih redova i oko imena onih koji su, kako se smatralo, bili povezani s njihovom sudbinom: kralj Solomon; kralj Hiram; graditelj Hrama u Jerusalimu, koga su mučki ubila tri šegrta; Majstor Zak, jedan od graditelja Hrama koji je iz Judeje došao u Francusku a koga su ubili sledbenici njegovog pomoćnika. Majstora Subiza (priča o stradanju i smrti Majstora Žaka je u nekim pojedinostima slična priči o Stradanju i smrti Hristovoj), ili Žak de Mole, templar, graditelj i mučenik, žrtva pohlepe Filipa Lepog, i benediktinac Subiz, koji bi trebalo da je bio kapelan Žaka de Molea. Celina je bila nekoherentna i prilično detinjasta, ali kompanjonima je do nje bilo stalo: u Likonu, 1807. godine delegati 27 društava su se složili da se uradi hronologija prvih kompanjonskih fondacija, od 588. godine pre nove ere, pa nanovo od 560. godine naše ere do 1601. godine i dalje...! Kompanjoni su svemu tome bili privrženi; ali je to istovremeno bio i izvor njihove međusobne mržnje.

Ovako uobličena celina mogla je da bude prihvatljiva samo za ljude izuzetno skromne, tako reći uboge kulture. Nepismenost je bila uobičajena pojava u redovima kompanjona: još 1877. godine, u Tuluzu, veoma je mali broj onih koji umeju da čitaju. Njihovo poznavanje politike i ekonomije se svodi na opšta mesta. Svest o pripadanju još više doprinosi sužavanju njihovog misaonog obzora. Njihovu pravu vrednost valja tražiti drugde.

Ta vrednost u prvom redu potiče od njihove visoke profesionalnosti. Kompanjoni čine elitu svoje profesije. Toga su svesni, time se ponose i čine sve da bi toga bili i dostojni. Svaki majstorski rad je morao da svedoči o umeću stečenom tokom godina obuke. Pojedinci su u želji da sami sebi pruže nove dokaze sopstvenog visokog umeća i dalje proizvodili remek-dela. Događalo se da se društva koja su sledila različiti ritual nadmeću za neki grad: ulog je bivao

utoliko vredniji ukoliko je grad bio veći i aktivniji; zajednički ostvareno remek-delo koje je uz pobjedu obezbeđivalo monopol u gradu, predstavljalo je veliki trofej. Tako su se 1826. godine, u nameri da okončaju „Turnusku bitku”, kamenoresci odlučili da se nadmeću za taj grad. Ljubav prema zanatu išla je do idolopoklonstva, čime je nanošena nepravda drugim zanatima. Na pragu mehaničke revolucije, kompanjon nam se prikazuje kao „živa suprotnost robota” (Koor-naert).

Njihova vrednost leži i u primarnoj strogosti *moralnog odgoja* koji nije proticao bez grubosti. Radilo se o moralu zasnovanom na veri. Međutim, čak i kad im je bilo stalo da se prikažu kao hrišćani, oni su to činili na svoj veoma poseban i heterodoksan način. Zar nisu oni bili ti koji su, dobrim delom, pothranjivali hrišćanstvo 1848. godine? Kompanjonaža jača karakter: snagom savesno čuvane zakletve i tajne (policijски kome-sari i sudije su se u to uverili u mnogim pri-likama), brigom za lično dostojanstvo (koja se ispoljava odećom — frak i cilindar za svečane prilike — kao i držanjem); pravom opsednutošću pravdom koju svaki kompanjon mora da poš-tuje u struci i *putem* struke. „Viteštvo”, kako reče Zorž Sand, a i drugi nisu propuštali da koriste ovaj isti, uostalom dosta tačan izraz. A ovo viteštvo, kao i svako drugo, podrazumevalo je i ljubav prema boju i batinanju.

Sistem vrednosti kompanjonaža je bio sadržan u Obavezi i časti koja joj je ukazivana: „Oba-veza, ovenčana starinom, predstavljala je baš-tinu moralnih vrednosti i stručnih sposobnosti koju kompanjoni moraju da prenose”. Ritual se okončavao u etici što je daleko redi slučaj u ostalim vrstama narodne kulture.

Suton kompanjonaže

Kompanjonaža je nadživela sve preobražaje ekonomije francuskog društva do kojih je došlo tokom jednog veka. Čak i u XX veku ona nastavlja da živi zanimljivim životom: 1900. godine postoje tri ritualna reda sa 25 000 kompa-njona. Koliko ih danas ima? Jedna anketa lista *Mond* (20—23. april 1973) pominje 1 500 kom-panjona i kandidata, koji svake godine menjaju grad. Međutim, prvi istoričar pokreta, Marten de Sen-Leon, tvrdi da je gašenje pokreta po-čelo još pre 1848. godine, a da se pojačalo pod Drugim Carstvom. Reč je o gašenju institucije i kulture koju je institucija održavala: ta dva procesa su međusobno usko povezana budući da je gašenje kulture značajno uticalo na uz-mak same institucije. Za potrebe ove, zaista kratke analize valjalo bi da napravimo razliku između unutrašnjeg uzroka, kulturne prirode i

spoljnih uzroka koji su instituciju pogodili samo spolja. Iste uzroke spominje i Marten de Sen-Leon.

Dva su unutrašnja uzroka. Pre svega, opake svade među Redovima koje su toliko rastuživale dobrog Agrikolu Perdigea; njegove pozive za mir niko nije čuo... Pokušaji ujedinjenja u udruženja ili federacije, činjeni s počtka Drugog Carstva 1864, 1874. (Kongres u Lionu i Federacija društava bivših kompanjona), 1889. godine (osnivanje Unije kompanjona u Parizu), ostali su nedorečeni i naišli su na jake otpore. Okupljanje u Radničku asocijaciju pod pokroviteljstvom maršala Petena, 1941. godine samo je nanovo oživelo svade. Drugi uzrok je ležao u izdvojenosti kojoj su se svojevoljno prepuštali, ovi u sebe odveć sigurni, ljudi. Francusko društvo je išlo svojim putem, mimo njih; oni su polako gubili svoj uticaj, naročito nad radničkim delom francuskog društva. Posebno im je bio stran novi vid socijalnih borbi. Njihova tradicija, zasnovana na redu i hijerarhiji — koju je rastući uticaj kompanjona koji su otvorili radnje, tj. sitnih gazda samo još više učvrstio otežavajući regrutovanje novih članova — činila ih je više sklonim za taškavanju i pomirenju nego klasnoj borbi.

O dva spoljašnja uzroka govore izveštaji međunarodnih žirija sa izložbi iz 1855. i 1867. godine koji ukazuju na napredak ostvaren u oblasti mehanizacije rada u stolarstvu („mašine za pripremu i obradu čistog drveta, za urezivanje, glodanje, užlebljivanje, pripremu i obradu oplata za brodove itd.” — izveštaj je iz 1855. godine); isti izveštaji hvale prednosti metalnih nad drvenim konstrukcijama (izveštaj Mišela Ševalijeja iz 1867. godine). Vrhunske majstore diskvalifikovala je mašina-alatljika, a to se događalo i njihovim zanatima, onim istim zanatima koji su bili poznati u okviru Tour de France i koji su gubili tlo pod nogama. Njihova čudesna spretnost im je obezbeđivala posao ali ne i prestiž. Spretnost mašine je na izvestan način okamenila njihovu manuelnu kulturu. U doba euforije svetskim izložbama nije se shvatalo da bi to moglo, na duži ili kraći rok, da predstavlja gubitak za opštu kulturu, kao što bi to isto tako mogao da bude slučaj sa postepenim nestajanjem i umiranjem epske kulture i kulture narodnih svečanosti pred najezdom govorne kulture buržoazije. Maren de Sen-Leon pominje još jedan spoljašnji uzrok: uspostavljanje železnice koja je, po sili stvari, morala da promeni uslove putovanja po Francuskoj. Verovatno da ovaj drugi nije imao istu neposrednu težinu preko urbanizacije koju su železnice samo ubrzale.

RADNIČKO OSPORAVANJE*

Radnička masa bila je privučena i dospela je pod uticaj novih *medija* isto toliko, a katkad i više, od ostalih delova francuskog stanovništva. Oспорavanje o kome ovde govorimo odnosi se na manjinu borbenih aktivista koji su ljubomorno čuvali samostalnost svoje klase i koji su se posvetili njenom ideološkom i kulturnom oslobađanju. Bio je to koliko vredan toliko i težak napor. Brojne okolnosti su uticale na ovo osporavanje, koje ne treba mešati sa ekonomsko-socijalnim osporavanjem čak i ako je bilo sa njim duboko povezano. Proistekli — ne bez muke i posledica — iz narodne tradicionalne kulture, a posebno iz ustrojstva kompanjonaža, ovi radnici su morali da budu otvoreni za prestiž i stvarne vrline građanske kulture, da pokušaju da se njome posluže protiv buržoazije, kao što su i filozofi, sto godina ranije, preokrenuli učenje crkve protiv nje same. Uspeli su tek malo po malo da razviju humanizam rada, da ga iskažu, da ga postavie nasuprot republikanskoj školi i njenom idealnom humanizmu, protiv svih intelektualaca, uopšteno govoreći. Uz to, tu je još jedna neizvesnost — neizvesnost o odnosu privrede i kulture i o potčinjenosti druge prvoj — koja je mnoge među njima održala sve do današnjeg dana u nekom stanju oklevanja i iščekivanja.

STICANJE SVESTI I NAZNAKE OSPORAVANJA (1840—1871)

Upravo se u knjizi Žorža Divoa: *Radnička misao o obrazovanju za vreme Druge republike i Drugog carstva* (Georges Duveau, *La Pensée ouvrière sur l'éducation pendant la Seconde République le Second Empire*) mogu naći skoro svi elementi ovog prethodnog pasusa. Dvadeset i pet godina posle objavljivanja ova knjiga ostaje podjednako nova i uzbudljiva kao i onoga dana kada je izašla. Žorž Divo je informacije tražio u spisima izvesnog broja snažnih i originalnih pojedinaca: Prudona koji je dugo bio priznat ili nepriznat uzor mnogih borbenih aktivista, Žozefa Benoa, tkača iz Liona, litografa Obrija iz Ruana, Korbona i grupe Radionica (*L'Atelier*) iz četrdesetih godina, socijalističkih nastavnika — Lefransa, Polin Rolan i Peroa. Tražio ih je isto tako i u tekstovima grupe autora, članova radničkih delegacija koji su bili napisani i predstavljeni na Izložbama iz 1862. i 1867. godine, ili u tekstovima koji su potekli iz redova članova Internacionale i bili pripremljeni za njihove kongrese (1866, 1867, 1868). I tako je došlo do toga da razlikuju dve genera-

* La contestation ouvrière, XIII poglavlje iz navedene knjige.

cije: onu iz četrdesetih godina (generacija „četrdesetosmaša“), malobrojnu, ali koja je bila pod uticajem nekolikih veoma snažnih i veoma odvažnih ličnosti i onu iz šezdesetih godina (koja je stvorila Komunu), brojnu, zagriženiju i agresivniju, ali čija se misao „prostije uklapa u noseći tok laičke, republikanske i demokratske misli koja se širi Carstvom“ i dovodi do Ferijejvih zakona.

Ono što radnički aktivisti odbacuju

Bilo da pripadaju jednoj ili drugoj generaciji, ono što ovi radnički aktivisti odbacuju jeste, pre svega, tradicionalna narodna kultura u svim njenim oblicima: folklor i hrišćansku, mitsku i magijsku misao koja je prožima i pokreće. Sem u slučaju hrišćanina Korbona i još nekolicine drugih, praznici ih jedva ili uopšte ne interesuju; ipak, sećanje na praznik Bratstva (od 21. maja 1848. — dokument 35) će ostati živo kod mnogih među onima koji su u njemu učestvovali. Oni izražavaju neprijateljstvo prema mitologiji kako paganskoj (grčko-latinskoj) tako i hrišćanskoj (svetoj istoriji), što ne sprečava izvesne delegacije da 1867. godine zahtevaju savremenog *Plutarha*, tj. istoriju koja će na Plutarhov način govoriti o „korisnim ljudima“ — naučnicima, pronalazačima, filantropima itd. Nema izuzetaka u suprotstavljanju Crkvi u njenom učenju koje nije slobodoumno i koje razdvaja ljude. Divoovi radnici odbacuju i kolportersku književnost, pučki roman, pa čak i feljtonski roman: međutim, to što Radionica napada Ežena Sija i njegove *Misterije Pariza* (Eugène Sue, *Les mystères de Paris*), ipak predstavlja izuzetak.

Stav prema građanskoj kulturi je mnogo složeniji. Radnici se slažu da je treba odbaciti, ali uz mnogo rezervi. Neodlučnost potiče verovatno otuda što ih prestiž ove kulture zapanjuje, što sanjanju da se domognu nekog oružja ili onoga što bi u njihovim rukama moglo da postane moćno oružje a istovremeno, strahuju od mogućeg otuđenja: zar sinovi radnika koji prođu kroz gimnaziju nisu izgubljeni za radničku klasu? I zar ova ne bi trebalo da stvori sopstvenu kulturu, pa makar da u nju uklopi sve ono što može da se uzme od građanske kulture, pomno pri tom pazeći da ne odustane od sopstvenog cilja? Zanimljivo da su radnici opsednuti jezikom — oni su za francuski jezik i protiv svih govora i narečja koja izoluju i ponižavaju — pa čak i za govorništvo: „Naši radnici“, piše Divo, „vole politiku i besedništvo: oni često izlaze na govornice“; 1876. godine delegati u Filadelfiji su se divili američkoj školi gde se „svako dete vežba da govori pred svojim drugovima“. Radnici su podozrivi prema univerzitet-skom sistemu jer ovaj razdvaja društvo, i upu-

čuje mu tri osnovne zamerke: koledži i gimnazije imaju za cilj samo reprodukciju aristokracije učenih; metode koje koriste obraćaju se samo pamćenju, i ubitačne su za inteligenciju; na njima se uči racionalistička i individualistička filozofija, eklektizam Viktora Kuzena, što oni ne prihvataju. U suštini, najviše zavide građanskoj kulturi na posedovanju i korišćenju nauke.

Ono što radnički aktivisti žele da unaprede

Ono što žele da unaprede jeste, rečju, klasna kultura. A to podrazumeva kulturu koja ih neće ni na koji način otuđivati, koja će im omogućiti da budu ono što su i da se kao takvi afirmišu, kao građani i radnici, ali — dodaju oni — i kao „proizvođači”. (Učitelji socijalisti koriste izraz: „službenici” socijalističkog grada.) Ova težnja, uz njihovo iskonsko nepoverenje prema univerzitetu, povlači za sobom dve neizbežne posledice: osvedočeno odavanje prednosti metodama uzajamnog obrazovanja (upravo kada ovo u školama postaje zastarelo), pošto prirodno, radnici moraju da uče jedni od drugih: docnije je poverenje ukazano sindikalnim komorama koje se trude da organizuju stručno obrazovanje: 1869. godine na primer, Sindikalna komora bravara organizuje u Marseju obrazovni kurs. Klasna kultura mora da bude realistična, jer radnici žele da uzmu kao polaznu osnovu sopstvenu situaciju i sopstvenu istoriju.

Pre svega sopstvenu situaciju: realnu i priznatu. Oni su radnici i to će i ostati. Njihov humanizam će biti humanizam rada, industrijskog rada, onoga rada kome tekuća Industrijska revolucija nameće svoje oblike. „Danas je industrija svetinja” — pišu 1849. godine nastavnici socijalisti u svom programu — „kao umetnost, kao nauka: više ne mogu postojati na jednoj strani slobodne, a na drugoj slugeranijske profesije”. Primitićemo da se na ovaj način suprotstavljaju jednom Tjeru koji je, otprilike u isto vreme, bio zabrinut zbog toga što će „u stručnim školama Francuzi potpuno izgubiti smisao za humanizam i skliznuti u bljutavo utilitarnu filozofiju”. Međutim, ako radnici tako gledaju na industrijski rad, to znači da su čvrsto rešeni da u njemu ne ostanu podjarmljeni, već da njime ovladaju, da ga stave u službu sreće za sve. Ono što potčinjava (i tu se svi aktivisti slažu s Prudonom) jeste razmrvljeni, mehanizovani rad, kao i obuka koja se svodi kao glupa dresura. Aktivisti nisu zaboravili tradiciju kompanjonaža u okviru koje su mnogi bili vaspitavani i obučeni: zdrav rad, rad koji obogaćuje, rad kojim se ovlada. Lek je u politehničkom obrazovanju koje se stiče u stručnim školama koje će u najmanjoj mogućoj meri biti državne, i koje će se u mnogo čemu razlikovati od onih već postojećih, tj. od škola za inženjere. Lek za slu-

ganjski rad, politehničko obrazovanje će postati i lek za nezaposlenost. Na žalost, u ovoj idealizovanoj slici postoji i jedna slaba tačka: većina aktivista je pripadala elitnim zanimanjima koja su ostajala na razini zanatskog, često izložena opasnosti propadanja, a njima su bili strani novi zahtevi industrijske proizvodnje ili fabrike te je postojao rizik da njihovo rešenje ne bude ostvarivo.

Najoriginalnija, ako ne i najupečatljivija ili najprimetnija odlika radničkog kulturnog ideala jeste, po našem mišljenju, njihov stav prema istoriji — ne usuđujemo se da kažemo: njihova filozofija istorije. U toj oblasti se najbolje prikazuju kao suparnici građanske misli i kandidati za njene naslednike. Građanski istoričari Gizoove škole su u teoriji, kao što je to njihova klasa činila u praksi, zaposeli savremenu istoriju da bi je blokirali. Divoovi radnici su želeli ponovo da je osvoje da bi dobre strane njenog razvoja učinile opštim dobrom. Oni stoga zahtevaju da se u prošlosti traže modeli koji mogu biti od koristi u sadašnjosti — modeli pronalazaštva i pronalazači, modeli reformi i socijalni reformatori; isto tako, prilikom analize sadašnjosti ili sasvim bliske prošlosti potrebno je poznavanje pravaca njenih poželjnih i mogućih preobražaja. A kada su okrenuti budućnosti, onda u ovu projektuju svoju revoluciju: ne onu političku i posebno buržoasku revoluciju od juče, već socijalnu revoluciju koju tek treba ostvariti.

Na polju etike, njihova žed za pravdom za sve suprotstavlja se individualističkom i kalkulantskom moralu Franklina, koji je zauzimao počasno mesto u građanskim krugovima toga doba. Svojom rigoroznošću to suprotstavljanje je doprinosilo neumitnoj reviziji vrednosti. Na polju pedagogije možemo da primetimo još dve izvorne odlike radničke misli koje samo potvrđuju njen realizam: ispoljena je sasvim nova briga za fizičko vaspitanje, što je verovatno reakcija na manjkavo zdravstveno stanje prevelikog broja dece osuđene na industrijski rad već od svoje osme ili desete godine. Kod nekih autora — a posebno u *Programu socijalističkih nastavnika* — već možemo da primetimo postepeno otkrivanje izvornosti detinjstva: dete se više ne posmatra isključivo kao buduća odrasla osoba; dete je pre svega ono što je (međutim, suprotna težnja ka rigoroznom vaspitanju, ka dresiranju odraslog u detetu, valja to priznati, bila je mnogo češća).

Komuna

Rođena u groznici opsade i ranjenog patriotizma Parižana, Komuna je proglašena „u atmosferi narodnog veselja, u buci artiljerijskih salvi

i bljesku crvenih zastava".⁴⁾ Ukoliko je i mogla da pruži priliku za pokušaje radničkih kulturnih ostvarenja — vremena je za to bilo premalo. A u ovoj oblasti vreme je daleko potrebnije nego li u bilo kojoj drugoj. Njena *Komisija za obrazovanje* — u kojoj su se nalazili Vale, Kurbe, Ž. B. Kleman, ali kojom je vladao Eduar Vajan, delegat za obrazovanje, jedina zaista dinamična ličnost — najpre je najavila u jednom apelu od 17. marta, „pravu osnovu socijalne jednakosti, *celovito obrazovanje*". Samo neke tačke bile su dotaknute u ovom doista uzvišenom programu: osnovne škole su postale laičke, doneta je odluka o stvaranju stručnih škola, pri čemu je prva trebalo da bude otvorena u ulici Lomon... 22. maja! Društvo za novo obrazovanje (nastavnici i roditelji) započinje akciju koja se odvija uporedo sa onom koju sprovodi *Komisija*, i za početak zahteva obavezno školovanje. Pomenimo, na kraju, i dve inicijative u prilog nastave gimnastike i crtanja u pariskim školama.

Iskustva, razočarenja, istraživanja (1871—1914)

Radnički aktivisti su mogli da se nadaju, u poslednjim godinama Carstva, da će republikanska reorganizacija škole biti saglasna njihovim težnjama. A u stvari, ono što je Feri učinio samo im je donelo mnoga razočarenja, koja su iznosili sa gorčinom i snažno, o čemu će kasnije biti reči. Njihova sopstvena iskustva su bila, istovremeno, veoma različite vrednosti.

Berze rada

Kulturnu akciju berzi rada, što je na početku toliko obećavala, valja razlikovati od akcija mnogobrojnih udruženja koja su u isto vreme, ili nešto ranije bila osnovana za radnike ali ne i od strane radnika. Tu spadaju radnički kružoci Alberta de Muna (1872), kružoci koje su po engleskom uzoru stvarali liberalni buržui u Miluzu već 1875, u Avru, sa Žilom Sigfridom, i narodni univerziteti.

Pariska Berza rada potiče iz 1887. godine; 1892, četrnaest berzi odlučuju da se ujedine u federaciju. Jedna ličnost će odigrati odlučujući uticaj na pokret — Fernan Pelutje (1867—1901). Radnička kultura zauzima bitno ako ne i prvo mesto u njegovim preokupacijama. On je želeo da berze postanu mesta gde će se radnička kultura stvarati i kaliti. Po njegovoj zamisli, one bi trebalo da budu, i biće, neka vrsta obrazovnog središta. Njihovi ciljevi, kako ih je opisao u jednoj značajnoj studiji objavljenoj 1899. godine u *Političkoj i parlamentarnoj reviji*

⁴⁾ G. Bourgin; videti isto tako: H. Lefevre, *Proglašenje komune* (La Proclamation de la Commune).

(*Revue politique et parlementaire*), su sasvim saglasni sa linijom razmišljanja radnika Ž. Divoa. A ti su:

1. Stvoriti biblioteke — već 1899. godine biblioteke su postojale u svim berzama. U njima su se mogla naći mnogobrojna dela (između 400 i 2700, u Parizu) vrlo različita po sadržaju (Pelutje govori o „mudrom eklektizmu“; možda bi moglo da se zameri što je time zapostavljena prednost koju bi stekli da je obrazovanje radnika bilo usredsređeno na privredne i socijalne probleme).

2. Organizovati muzeje rada — ideja do koje je Pelutjeu bilo jako stalo (on koristi i izraz „socijalni muzej“). Odlična ideja koja je ipak ostala samo neostvaren projekt.

3. Stvoriti u svakoj berzi informativnu službu — radilo se, pre svega, o potrebi da se centralizuje i klasira teorijska i praktična dokumentacija o radničkom pokretu kako bi ista bila lako dostupna svakom aktivisti i omogućavala da se iz nje po potrebi izvuku određene pouke.

4. Podsticati sve inicijative korporativne štampe i, posebno, širiti krug čitalaca.

5. Razviti obrazovanje u pravom smislu reči, kako stručno tako i opšte. Godine 1899. kursevi se uspešno organizuju u Sent-Etjenu, Tuluzu, Marseju, Monpelijeju, Nimu. U Parizu su, zbog nedostatka prostorija, organizovani samo teorijski časovi; čini se da opšte obrazovanje, toliko značajno za unapređivanje radništva — ali za koje je trenutni interes bio manje očigledan kada se radi o pojedincima — nije tako poljetno krenulo. Želja „da se svakoj berzi pripoji škola koja bi bila negde po sredini između osnovne škole i 'modernog' ili 'specijalnog' ogranaka više škole, verno odražava ono čemu su neki radnici težili trideset ili pedeset godina ranije, ali je i ovo ostalo samo puka želja. Pelutje, ne odveć nadaren za izricanje sentenci, našao je načina da izrazi svoj kulturni ideal; potrebno je, kako je izjavio 1898. godine, da radnik stekne predstavu o svojoj patnji:

Ono što mu nedostaje, jeste poimanje sopstvene patnje; to je potreba da spozna uzrok svog služanjstva, moć da razazna one na koje mora da usmeri svoje udarce.

Pelutjeov ideal, samo delimično sproveden u berzama, nasledio je iz opšte radničke prošlosti i od prethodnika samoga Pelutjea jedno obeležje koje Ž. Žujar definiše kao „izvestan ničim ograničen slobodarski način poimanja sudbine radnika“. I tačno je da odbrana radničke izvornosti i ljubomorna briga da se očuva sopstvena kulturna autonomija imaju u svemu ovome značaj-

nije mesto od brige za disciplinu ili taktiku. Međutim, u tome pogledu na društvo i u toj volji i spremnosti da se ono preinači, ima nešto skromno i gordo što izaziva poštovanje, što ćemo naći osim u tako različitom iskustvu narodnih univerziteta, i unutar cele grupe Pjera Monata i njegovih prijatelja.

Narodni univerzitet

Potekli iz Afere Drajfus i, u izvesnoj meri, iz likvidacije anarhizma, narodni univerziteti predstavljaju pokušaj saradnje između intelektualaca-drajfusovaca, socijalista ili socijalistički usmerenih i radnika, uz volju prvih da drugima pruže kritičku metodu, tj. oružje koje se upravo bilo potvrdilo u političkoj borbi i koje ne bi smelo da omane u socijalnoj borbi.

Intelektualci, piše Pjer Amp, nisu pevali već su propagirali sklonost prema kritičkim metodama uperenim protiv fanatizma države. Zato su i osnivali Narodne univerzitete... Vojnoj kasti, koja odbija da se potčini očiglednim dokazima, intelektualci suprotstavljaju kult istinitosti. Ništa ne sme biti iznad istine.

Inicijativa je potekla od tipografa Žorža Deerma, najpre pozitiviste a zatim anarhiste, i od male grupe iz Montreja-su-Boa. Njihov vrlo ambiciozan program, koji je obuhvatao sve nauke o prirodi i o čoveku, objavljen je u obliku apeala: „Našim drugovima radnicima“ (1899). Univerzitetski nastavnici su se svuda po malo, u Parizu i u unutrašnjosti, odazvali pozivu i narodni univerziteti su mogli da budu osnovani.
(...)

Ovi intelektualci su svoje ciljeve saopštavali jasno i u mnogobrojnim prilikama, kao što je to, na primer, učinio Ž. Seaj prilikom otvaranja *Coopération des idées*:

Upućujući radnika, koliko je to moguće, u stroge metode nauke (tj. u *tekstualnu kritiku*), iznoseći mu primer najlucidnijih mislilaca, mi želimo, rekao je on, da u njemu probudimo kritički duh, da mu omogućimo da stekne naviku slobodnog ispitivanja, da podstaknemo njegovu hrabrost da misli... Narod, dodao je Ž. Seaj, ne traži od intelektualaca neki novi ideal, on ga već ima, do njega mu je stalo i za njega je vezan.

Osim toga, osudio je „ono apsurdno i monstruozno u činjenici da se unutar društva izdržava i održava armija varvara koja može da odnese pobjedu na juriš u jednom jedinom danu besa i opijenosti“. Bilo je potrebno da prođe izvesno vreme da se ovi intelektualci uvere da ovo

jevandjelje slobodoumne nauke ne predstavlja baš ono što radnički svet očekuje.

Godine 1901. pokret dostiže svoj vrhunac: nekih sedamdeset i pet narodnih univerziteta je osnovano u celoj Francuskoj, od toga dvadeset i pet u samom Parizu i dvadesetak u njegovim predgrađima. Prema Danijelu Aleviju, pedest hiljada osoba je pokazalo interesovanje za narodne univerzitete: jednu četvrtinu su predstavljali intelektualci i studenti (nastavni kadar), približno polovinu su činili obični ljudi ili službenici ne-radnici, a samo jednu četvrtinu radnici, među kojima su zanatlije bili u većini. Već 1907. godine preostalo je samo nekoliko narodnih univerziteta.

Neuspeh, kao i razočaranje, što je usledilo, obrazloženi su samim oblicima nastave: pre svega, predavanjima, a zatim i posetama muzejima, prisustvovanju pozorišnim predstavama i koncertima i, ponekad, po lepom vremenu, izlascima u prirodu i takmičenjima u ribolovu. Neprilagođenost tih oblika je očigledna: odrasli radnici koji posle radnog dana, dolaze željni intelektualne hrane ne mogu se podvrgnuti istom režimu kao i studenti. Ista se nepodobnost može pripisati i ponuđenom kulturnom sadržaju: radnička klijentela narodnih univerziteta nije osećala potrebu za građanskom kulturom, čak ni za onim što je najbolje u njoj; njoj je bila potrebna kultura koju je tek trebalo izmisliti, koju su van sumnje samo radnici bili sposobni da izumeju (to je pouka koju će izvući iz neuspeha). Narodni univerziteti nisu skoro nikada bili mesta za dijalog, a upravo su to želeli da predstavljaju. Postojao je samo privid dijaloga; ako je verovati D. Aleviju, aktivni sagovornici iz naroda su se regrutovali „u redovima sektaša i 'otkačenih'”. Podjednako dubok i nepremostiv, bar u jednom trenutku, je izgledao „jaz između izobličene kulture mnogih intelektualaca i kulturnih težnji radničkog sveta (B. Ale). U najboljem slučaju, narodni univerziteti su obezbedili izvestan zastoj u sučeljavanju klasa. Mnogi, među njima i jedan Giejs, koji su se u ovom pitanju suprotstavljali Deermu, želeli su da ih priklone ciljevima klasne borbe. „Klasna borba, utišana za vreme Afere (Drajfus — prim. prev.), se raspaljuje: buržoazija i radnici bejahu potpisali samo primirje” (Dintzer).

Sindikalisti tragaju — La vie ouvrière

Jedna mala ekipa sindikalista okupljenih oko skromnog polumesečnika *La vie ouvrière* (Radnički život) pokušala je, u godinama uoči I svetskog rata, da izvuče pouku upravo iz ovih neuspeha. Glavni vođa ove ekipe je bio Pjer Monat. Suprotno pomenutim neuspesima, ova

grupa sindikalista je preuzela, dajući sa stanovništva Komune, ono što je najbolje u tradiciji 1840. ili 1860: spremnost da se obezbedi kulturna samostalnost čak isključivost, i čvrsta ukorenjenost u dinamičnoj sadašnjosti.

Aktiviste okupljene oko polumesečnika *La vie ouvrière* odlikuje pre svega nepomirljivost odbijanja. Ferijevska škola je prevara: „cilj joj je više, kaže Monat, da stvori poslušne građane nego da se pokaže korisnom kroz obrazovanje koje pruža”. Alber Tjeri, profesor srednje škole, je optužuje da „svojevoljno bira činjenice, izvrće istoriju, nameće sebe i, konačno, da opravdava sadašnjost putem najuskogrudijeg optimizma”. Čovek se ne usavršava u školi, već kasnije i drugde. „Trajne ideje se stvaraju drugde i kasnije, u času kada dete prestane da bude dete, kada se formira njegovo mišljenje, kada postane radnik i čovek”. Monat je bio posebno oštar u osudi školskog patriotizma: „Rezultati? pogledajmo tridesetogodišnjake koji su odrasli čitajući knjižicu *Bićeš vojnik (Tu seras soldat)*, pa ćemo videti šta je ostalo od patriotskih ideja kojima su ih kljukali.

Zaista sam stotinu puta pročitao tu svetu malu knjižicu. Pročitao? Ma šta pričam! Gutao sam je i raskupusao od silnog čitanja. Sećam se da sam duže od godinu dana s njom spavao, da sam je nosio u krevet kako bih rano izjutra mogao da pročitam jedno poglavlje, da progutam još neku priču sa bojišta. Eh! Zaista mogu da se pohvalim da sam progutao maksimalnu dozu školskog patriotizma. A na sve to su se nadovezale i očeve priče iz ratova 1870—1871.

I šta mi je od svega toga ostalo? Šta je nama, koji imamo između trideset i četrdeset godina, ostalo od svega onoga čemu su nas učili dok smo bili u klupama naše svetovne škole, vi u gradu, mi u selu?”

I Monat zaključuje: „Treba staviti tačku na apstraktnu i bezvrednu nastavu, na doktrinarnu nastavu namenjenu klincima”.

Isti polumesečnik pokazuje svu svoju oštrinu prema građanskoj kulturi, onoj koju stiče građanska elita u licejima i koledžima i na kojoj se temelji njena društvena superiornost, kao i prema kulturi koju širi osnovna škola. Ovaj časopis izražava svoj strah prema sistemu berzi, koji upoređuje sa „usisivačem koji iz narodne klase izvlači nove duhovne snage da bi ih zatim stavio u službu buržoazije” (A. Tjeri). Građanski istoričari su iskovali istoriju koja je namenjena njihovoj klasi: „Oni mogu da zamisle društvene pojave samo kroz građanska shvaćanja kojima su bili kljukani dok su sedeli u klupama Sorbone i Visoke škole” (R. Luzon).

Čak je i nauka iskvarena time što je uključena u pedagoško-socijalni sistem: „Jedna od velikih snaga buržoazije leži u činjenici da je uspela da nauci da misteriozan karakter time što joj je oduzela svaki vidljivi odnos sa svakodnevnom praksom”; drugim rečima, išlo se za tim da se u mnjenje usadi poštovanje, čak i idolopoklonstvo prema nauci i da mu se pri tom ne pruže dovoljna saznanja o nauci. I konačno, jedna opšta sumnja prema svemu što je građansko i intelektualno postaje vidljiva prilikom čitanja periodičnih izdanja polumesečnika *La vie ouvrière*: „Mi, revolucionarni sindikalisti”, čitamo u pismu jednog čitaoca, moramo da se čuvamo intelektualizma, svugde i uvek. Svaki intelektualac, sem u veoma retkim slučajevima, nosi, u sebi jednog pametnjakovića, gospodina što sedeći na grani intelektualne superiornosti koja, po njemu, predstavlja dokaz po sebi, polaže pravo da govori s visine, sa velike visine, da naređuje, savetuje, upravlja, vlada.”

Ove sumnje nisu pošteđeni ni radikali, ni socijalisti, pa čak ni Žores. Ona se proteže i na „marksističku nauku”, „pravoverne marksiste” koji se „zadovoljavaju beskrajnim razmatranjima ideje o materijalističkoj koncepciji istorije” umesto da je stvaraju, tj. da je pišu i u njoj žive.

Predimo sada na pozitivni deo poruke aktivista okupljenih oko polumesečnika *La vie ouvrière*. Oni za svoju klasu hoće da osvoje kulturnu autonomiju. A to će, misle verovatno relativno lakše ostvariti oni koji nemaju više kulture — ni narodne, ni građanske, ni školske. Preostaje im da je iznedre iz sebe samih, tj. iz sopstvenog života — konkretnog, svakodnevnog, radnog, neizvesnog, teškog... To i čine. Njihovo viđenje sveta u prostoru i vremenu organizovano je u funkciji onoga što jesu: oni odlučno u središte postavljaju sebe same, svoje zanate, svoje sindikate. Pratimo li iz broja u broj hroniku pod naslovom: „Petnaest dana socijalnih događaja — Činjenice”, naići ćemo da se pominju štrajkovi, socijalni sukobi, antimilitaristička akcija, ali i jedan smeo zaključak: „Kada potomstvo bude pisalo istoriju XIX veka, stvaranje i najmanjeg radničkog društva biće za njega važnije od bitke kod Sadove”. Jedan drugi saradnik piše sledeće: „Istorija rada je prava istorija”. Projekt obrazovanja odraslih predviđa stručno obrazovanje i građansko obrazovanje (*formation civique*), koje će sindikati organizovati ili bar kontrolisati. I čini se da u polumesečniku *La vie ouvrière* više niko ne sumnja da će nove vrednosti poteći iz sindikalizma koji je, prema jednom aktivisti iz Remsa, „najmoćniji činilac poboljšanja čovečanstva”; novih vrednosti, a pre svega, kao vrhunske vrednosti — revolucije.

Poziv na revoluciju je isto tako i čin uranjanja u sadašnjost putem akcije. Društvo nije nešto dobijeno u nasleđe, što se eksploatiše i u čemu se uživa, koje se isto tako i brani ako ustreba; društvo tek treba stvarati. Sadašnjost je borba; u današnje vreme to je borba Generalne konferencije rada (CGT) protiv građanske države, borba koja povezuje radnike Francuske sa radnicima koji diljem sveta vode istovremene borbe. I upravo su Monat i njegovi prijatelji prihvatili ono najbolje iz Marksovog učenja: ne radi se toliko o tome da se svet razume koliko o tome da se preobrazi.

(Prevela s francuskog JASENKA TOMAŠEVIĆ)

FRENK TROMLER

RADNIČKA KLASA I MODERNA MASOVNA KULTURA PRE PRVOG SVETSKOG RATA

Problemi definicije

Još od svojih početaka polovinom XIX veka, nemački radnički pokret smatrao je da treba da ostvari ne samo privrednu i političku već i kulturnu i obrazovnu emancipaciju. I Ferdinand Lasal, osnivač prve socijalističke stranke u Nemačkoj (Opštenemačko radničko udruženje /Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein/, i Wilhelm Libkneht, koji je zajedno s Augustom Bebelom osnovao Socijaldemokratsku radničku stranku (Sozialdemokratische Arbeiter-Partei) tokom šezdesetih godina prošlog veka, uneli su u zvaničnu definiciju Socijaldemokratske stranke, onako kako su je sami odredili, stav da je radnička klasa nosilac savremene kulture. Prema ovom programskom stanovištu, radnička klasa je naslednik buržoazije koja je napustila svoje ideale. Ovo gledište je pri kraju XIX veka podstaklo stvaranje čitave mreže paralelnih organizacija kroz koje su mase radnika razvijale sopstvenu verziju socijalističkog priskvavanja kulture. Mada su ove organizacije prevashodno bile usmerene na pevanje, vrtlarstvo, pijeње, sport i druge delatnosti u slobodnom vremenu, učešće u kulturno-obrazovnim pro-

gramima predstavljalo je značajan deo njihove političke identifikacije.

Ginter Rot (Guenther Roth), u svom pionirskom istraživanju *Socijaldemokrate u carskoj Nemačkoj* (*The Social Democrats in Imperial Germany*, 1963) nazvao je ovu pojavu „socijaldemokratskom potkulturom” i suprotstavio je „preovlađujućoj kulturi” vladajućih klasa. Rot je, međutim, jasno stavio do znanja da je ovo podvajanje više proklamativno nego sadržinsko: „Mada su pojedine kulturne delatnosti bile sastavni deo socijaldemokratske potkulture, većina njih se nije razlikovala od onih koje su pripadale široj kulturi. Uticaj bar nekih delova preovlađujuće kulture rastao je među radnicima pošto su mnogi prosvetari unutar izolovanog radničkog pokreta pokušavali da pruže radnicima što je moguće više priznate Kulture, to je povećalo uticaj bar dela dominantne kulture među radnicima, premda te komponente nisu bile nužno blisko povezane sa središnjim vrednostima dominantnog političkog sistema.”¹ Drugim rečima, dok je nemačka radnička klasa bila izdvojena i postajala sama sebi dovoljna širenjem SPD (Socijaldemokratska stranka), sindikata i organizacione mreže — da ostavimo po strani hrišćanski radnički pokret — nedostajali su joj je jasno definisano znanje, estetika i sve ono što bi je oštro podvajalo od kulture vladajućih klasa.

S obzirom na očitu oprečnost ideoloških postavki i praktične stvarnosti, stalno se postavljalo pitanje može li se govoriti o „radničkoj kulturi” („kulturi radničke klase”, „socijalističkoj radničkoj kulturi”, „proleterskoj kulturi”). Čak je i izraz „socijaldemokratska potkultura” osporavan u smislu u kome je ukazivao na „razdvojenost radničkog pokreta od preovlađujućeg sistema ali i na njihovu unutrašnju povezanost”.² Rečeno je da izraz „potkultura” ostavlja utisak da je organizaciona mreža stvorena „odozgo”, uglavnom preko SPD. Međutim, većina kulturnih organizacija (Nemačko radničko pevačko udruženje, osnovano 1890; Slobodno narodno pozorište, osnovano 1890; Radnički gimnastičko-sportski savez, osnovan 1893; Radničko biciklističko udruženje, osnovano 1898; Nemački radnički pozorišni savez, osnovan 1908, itd.) izgrađena je „odozdo”, „ponekad bez podrške SPD, a ponekad čak i uz neprikriveno nezadovoljstvo SPD, koja je u tim slučajevima često strahovala da će izgubiti sopstvenu prevlast”. Pored toga, izraz

¹) Ginter Rot (Guenther Roth), *Socijaldemokrate u carskoj Nemačkoj: Studija izolacije i nacionalne integracije radničke klase* (*The Social Democrats in Imperial Germany: A study in Working-Class Isolation and National Integration*). Totowa, The Bedminster Press, 1963, str. 277.

²) *Ibid.*, str. 159.

„potkultura” ne opravdava „nastojanja onih koji su pokušavali da stvore nezavisnu kulturu radničke klase za radničku klasu, koja bi, prevazilazeći „buržoasko-kapitalističku” kulturu, istovremeno preuzimala najbolju tradiciju te kulture ali, razume se, prevrednovanu”.³⁾

Nasuprot dugotrajnom preovlađivanju stranačke historiografije, koja se usredsređivala na značaj organizacionih i teorijskih pitanja u poslednje vreme pažnja je pomerena ka širem pojmu kulture i ka onome što se zove „socijalna istorija odozdo”. Nova kretanja u kulturnoj antropologiji i socijalnoj istoriji u osnovi su izmenila pristup istoriji radničke klase. Teorijske konstrukcije poput klase, klasne borbe, klasne svesti, itd. postavljene su naspram iskustva svakodnevnog života. Usredsređivanjem na međusobni odnos radnika u fabrici, u porodici, susedstvu, u društvenim i političkim organizacijama, počeo se uobličavati jedan drukčiji pojam kulturnog identiteta radničke klase, suprotstavljen kako postvarenom pojmu marksističke klasne svesti tako i podjednako postvarenom pojmu pograđančenja *embourgeoisement* radnika u kapitalističko-buržoaskom društvu. Pojavila se potreba za jasnijim razlikovanjem radničke kulture (*Arbeiterkultur*) i kulture radničkog pokreta (*Arbeiterbewegungs-kultur*). Gerhard A. Ritter (Ritter), još jedan pionir u ovoj oblasti, svojom knjigom *Radnički pokret u vilhelmskom Rajhu (Die Arbeiterbewegung im Wilhelminischen Reich 1963)* pridružuje se Klausu Tenfeldeu u definiciji kulture radničke klase kao „manifestacija njihovog grupnog postojanja u statusu radnika, koje odslikavaju poseban karakter grupe, pokazuju znake apstrakcije, te se kao takve, mogu prenositi dalje”⁴⁾. To uključuje i kulturu radničkog pokreta premda se one ne mogu izjednačiti.

Najznačajniji podsticaj za ovu promenu u poimanju potekao je iz Engleske, gde je tradicija radničke kulture duža — i još uvek jača — nego ma gde drugde. Zajedno s Ričardom Hogartom (Richard Hoggarth. *The Uses of Literacy*, 1957) i E. P. Tompsonom (E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, 1963). Rejmond Viliijams je u delu (*Culture and Society 1780—1950, Kultura i društvo 1780—1950*, 1958) ustanovio pristup kulturi radničke klase koji je pomogao da se formulišu sveobuhvatnije i tačnije definicije kulturne proizvodnosti, napuštajući tradicionalno prihvaćeno mišljenje o remek-delu pojedinca kao jedinom merilu od-

³⁾ Dieter Dove (Dieter Dowe), „Horski pokret radnih ljudi u Nemačkoj pre I svetskog rata”, u *Journal of Contemporary History*, 13, 1978, 270.

⁴⁾ Gerhard A. Ritter (Ritter), „Radnička kultura u carskoj Nemačkoj: Problemi i polazišta za istraživanje”, u *Journal of Contemporary History*, 13, 1978, 170.

ređene kulture. „Kultura radničke klase” — tvrdio je Vilijams — „jeste, bar u fazama kroz koje prolazi, pre društven (po tome što stvara ustanove) nego individualan (posebno intelektualan i imaginativan rad)”⁵⁾ Definišući kulturu radničke klase prvenstveno kao društvenu, a buržoasku kulturu prvenstveno kao individualnu, Vilijams je prokrčio put novom procenjivanju organizacionih delatnosti kao kulturnih odrednica. Istovremeno, ocenjujući britanski radnički pokret krenuo je ka novom „kulturalizmu”, zalažući se za kulturne promene (komunikacija, razumevanje, umetnost) na račun industrijske i političke borbe radničke klase protiv buržoaskog društva.

Vilijamsov „kulturalizam” je izazvao velika osporavanja, a i on sam je modifikovao svoja tvrđenja u delu *Kultura i društvo 1780—1950*. Marksisti su kritikovali Vilijamsa zbog odbacivanja marksističke analize klasnih uslova.⁶⁾ Drugi kritičari upozoravali su na zamenu „fetišizma organizacije, koji je toliko dugo preovlađivao u istraživanjima, fetišizmom svakodnevnog života ili fetišizmom baze”⁷⁾ Međutim, bez obzira na vrstu kritika upućenih Vilijamsovom „kulturalizmu”, ne može se prenebregnuti činjenica da golema tradicija radničke kulture u Velikoj Britaniji opravdava izuzetno isticanje kulturološko-antropoloških odrednica. U svom traganju za revolucionarnim subjektom, Vilijams je prevazišao rasprave o slabim strankama i stranačkim strukturama u Britaniji i, revalorizacijom klasne svesti u svetlosti kulture, pomagao je da se shvati duboko ukorenjeni antagonizam britanske radničke klase.

Različitost Nemačke situacije je očevidna. Ma da je Vilijamsov „kulturalizam” otvorio mnoge perspektive, on ne može obezbediti ključ za razumevanje specifičnog međudejstva stranke, države i radničke klase u Nemačkoj. Vilijamsovo analitičko zanemarivanje kapitalističke države kao najmoćnijeg protivnika socijalističkog pokreta sprečava jasnije razumevanje

⁵⁾ Rejmond Vilijams (Raymond Williams), *Kultura i društvo 1780—1950* (Culture and Society 1780—1950), Harmondsworth, Penguin, 1961, str. 315.

⁶⁾ Cf. Dorotea Zigmund-Sulce (Dorethea Siegmund-Schultze), „Konceptija kulture Rejmonda Vilijamsa”, *Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik*, 22, 1974, 131—145. Vidi takode raspravu između Terija Igltona (Terry Eagleton), „Kritika i politika: Delo Rejmonda Vilijamsa”, *New Left Review*, 95, 1976, i Antonija Barneta (Anthony Barnett), „Rejmond Vilijams i marksizam: Utuk Teriju Igltonu”, *New Left Review*, 99, 1976.

⁷⁾ Dieter Gro (Dieter Groh), „Osnovni procesi i problem organizacije: Nacrt istraživačkog projekta istorije društva”, *Social History*, 4, 1979, 281. Vidi takode *Kultura radničke klase: Istorijske i teorijske studije* (Working-Class Culture: Studies in History and Theory), izdavači J. Clarke, C. Critcher, R. Johnson; New York, St. Martin's Press, 1979, str. 215—224.

stanja u Nemačkoj. Jak položaj SPD u nemačkoj radničkoj klasi treba posmatrati skupa s relativno slabom političkom tradicijom. Gatsmen (Guttsman) je zapazio: „Ovo kulturno pomirenje jeste sasvim prirodno ukoliko prihvatimo činjenicu da je zakasnelost industrijalizacije Nemačke sprečila nastajanje specifične kulture radničke klase na koju bi radnički pokret u usponu mogao da se osloni. Umesto toga, nemačka radnička klasa bila je kulturno ukorenjena u zanatsku (*Handwerk*) tradiciju koja je, pak, bila vezana za buržoasku kulturu i čija su opredeljenja mnogo više određivali vera, prijemčivost i težnja za obrazovanjem, nego politika.”⁸⁾ Ovo stanje odredilo je mnoge pojave o kojima će biti reči u sledećim kratkim opaskama.

SPD i njena usmerenost ka visokoj kulturi

Kako su socijaldemokrate u Nemačkoj stekle veću vlast i ugled u javnosti nego socijalističke stranke u drugim zemljama, to ne iznenađuje što su istoričari tako oštro okvalifikovali njihove političke nedostatke — a naročito prilikom izbivanja I svetskog rata. Konfrontiranje s modernom masovnom kulturom čije je napredovanje posle 1870. godine sve brže i veće, nije nikakav izuzetak. Rasprava o naturalizmu na stranačkom kongresu 1896. godine u Goti, gde su mnogobrojni stranački vođi napali saradnju sa književnom avangardom, bila je docnije među istoričarima književnosti isticana kao primer kratkovidosti u kulturnim pitanjima. Dok su naučnici obraćali veliku pažnju nepostojanju odnosa s književnom avangardom dotle stav stranke prema masovnoj kulturi tek sada počinje da se pažljivo proučava.

Dva svojstva su nezaobilazna u svakoj raspravi o kulturnoj politici SPD. Prvo, sveobuhvatni značaj stranačke organizacije kao središta koje daleko prevazilazi članstvo stranke. Brzina opšteg napredovanja SPD pre 1914. godine ostavila je snažan utisak ne samo na Nemačku, već i na čitav svet, i dala je stranci posebnu odgovornost u vilhelmovskom carstvu. Nametnuto održavanje suparničkog odnosa prema državi i društvu toliko je zaokupilo celokupnu političku energiju da je time onemogućilo sve nezavisne poduhvate i pokušaje stvaranja novih kulturnih zamisli i novih merila društvenog ponašanja.

⁸⁾ V. L. Gatsmen (W. L. Guttsman), *Nemačka Socijaldemokratska stranka, 1875—1933: Od geta do vlade* (The German Social Democratic Party, 1875—1933: From Ghetto to Government), London, George Allen, 1981, str. 208.

Drugo svojstvo nastalo je u tesnoj vezi s ovim zvanično zajamčenim i održanim protivstavljanjem: oslanjanje na specifični pojam nacionalne kulture koji je nemačka buržoazija razvila i koristila za sopstveni uspon. Upravo je zvanično protivstavljanje socijaldemokrata „dozvolio” takvo oslanjanje. Lasalova izjava da će proletarijat prigrliti i primeniti ideje koje je buržoazija napustila s propašću revolucije 1848, omogućila je onima koji su se borili protiv buržoazije da ga koriste kao argument. Drugim rečima, nepostojanje jake kulture radničke klase nezavisne političke tradicije nadoknađeno je kritičkim — mada često i ne toliko kritičkim — korišćenjem postojećih kulturnih paradigmi, a naročito idealizma i klasicizma Getea, Šilera i Fihtea. Stranka je u ovom koraku videla pojačanje svog protivstavljanja državi jer je proširila političko osporavanje i na oblast kulture, koju je buržoazija smatrala svojim zabranom.

Mada su raspravu o kulturi i umetnosti socijalistički vođi držali na tihoj vatri, pozivali su se na *Kultur und Bildung* (kulturu i obrazovanje). Polazeći od stava da je buržoazija izdala ideale svojih klasičnih filozofa i pesnika, socijaldemokrati su tvrdili da su jedini pravi naslednici njihove poetske vizije o usklađenom društvu. Pošto su vladajuće klase držale u rukama ključne ustanove poput štampe, školstva i vojske, u svom polaganju prava na nemačku kulturu suočavale su se sa snažnom konkurencijom. Meringova *Legenda o Lesingu* (1893) bila je isto toliko napad na vilhelmovsku državu koliko i novo tumačenje Lesingovog života i rada. Proslava Šilerove godišnjice 1905. pretvorila se u nadmetanje za pravo da se ovaj pesnik nazove *našim Šilerom*. U ovakvoj vrsti nadmetanja oko klasika, kultura i obrazovanje (*Kultur und Bildung*) svedeni su na pučko ideološko oruđe. Nema sumnje da je takav pristup pružio radnicima neuobičajeno osećanje superiornosti. On im je pomagao u emancipaciji, ali je isto tako predstavljao i prepreku kada je marksistička levica zatražila zauzimanje oštrijeg kritičkog stava prema obrazovanju (*Bildung*).⁹⁾

Klasična književnost i filozofija bile su sastavni deo zvanične retorike, i to ne samo u člancima u teoretskom časopisu *Die Neue Zeit*, već i u osnovnoj političkoj delatnosti. Aluzija na klasičnu književnost predstavljala je okvir za sve što se doticalo antropoloških i psiholoških pitanja. S obzirom da je marksizmu II internacionalne nedostajala vlastita humanistička vi-

⁹⁾ Brigitte Emig (Brigitte Emig): *Oplemenjivanje radnika: Socijaldemokratija kao kulturni pokret* (*Die Veredelung des Arbeiters: Sozialdemokratie als Kulturbewegung*), Frankfurt am Main, New York, Campus, 1980.

zija i da se nije bavio programskim videnjima svakodnevnog rada i života, nemački socijalisti su se stalno vraćali klasičnoj književnosti i filozofiji, Šilerovim i Geteovim poemama, dramama i aforizmima, kako bi tu viziju formulisali na privlačan i popularan način. Od Šilerove proslave 1859. do Godine Šilera 1905, bezbrojni radnički skupovi bili su oživljavani Šilerovim stihovima i izjavama da će njegova uzvišena vizija novog čovečanstva postati stvarnost u socijalističkoj državi budućnosti.

Bliža analiza oduševljenja Šilerom pokazuje da su socijalisti bili posebno nadahnuti njegovom sposobnošću da stalno prevazilazi pojedinačnu situaciju ili osećanje, i da ih povezuje sa širim ljudskim interesima. Ernst Bloh je to nazvao pozivanjem na Šilera, i opisao način na koji je ovaj pesnik uvek naglašavao anticipatorske, a ne statične, elemente stvarnosti, što je odgovaralo načinu na koji su socijalisti videli prelazni karakter sadašnjice. Kao god što su socijalisti projekciju socijalističke budućnosti, suprotstavljali kapitalističkoj stvarnosti Šilerove poeme, zajedno sa sličnim retoričkim poemama Ferdinanda Frajligrata (Freiligrath) i Georga Hervega (Herwegh), tvorile su carstvo alegorijske i emotivne anticipacije.¹⁰

Ovo područje alegorijske anticipacije bilo je izgleda krajem veka suštinski ugroženo pojavom naturalizma i novog književnog interesovanja za svakodnevni život. Stranački predstavnici, od Vilhelma Libknehta i Franca Meringa do nižih funkcionera, napadali su težnje pisaca i intelektualaca da prihvate novi pokret. Rasprave o repertoaru Slobodnog narodnog pozorišta (*Freie Volksbuehne*) posle 1890. godine i o naturalizmu na kongresu Stranke 1896. u Goti otišle su mnogo dalje od estetičkih razmatranja; one su označavale sve veću svest o tome da sačinio anticipacije što su ih socijalisti tražili u umetnosti i književnosti ustupaju mesto estetici koja se prevashodno usredsređuje na granice date stvarnosti, preobražavajući je u književni iskaz bez alegorijske konotacije.

Potvrđujući status klasične književnosti kao „idealne” književnosti za tekuću borbu radničkog pokreta, Franc Mering je otišao toliko daleko da je proleterskoj umetnosti osporio emancipatorski učinak u kapitalističkom društvu. Dok je umetnost igrala značajnu ulogu u emancipaciji buržoazije, pisao je on u delu *Umetnost i proleterijat (Kunst und Proleteriat, 1898)*, proleterijat mora da vodi svoju bitku uglavnom u područjima privrede i politike. Mering

¹⁰ Frenk Tromler (Trommler), *Socijalistička književnost u Nemačkoj: Istorijski pregled (Sozialistische Literatur in Deutschland: Ein historischer Überblick)*. Stuttgart, Kroener, 1976, str. 119, 211.

zaključuje: „Umetnost može da očekuje svoju regeneraciju samo od privredne i političke pobeđe proletarijata; u sadašnjoj borbi te klase za emancipaciju uloga joj je sasvim mala.“¹¹⁾

Činjenica da se marksističko rukovodstvo često izjašnjavalo protiv stvaranja specifične proleterske književnosti za stvar partije ne znači da nije bilo pokušaja da se stvori proleterska književnost. Međutim, ti pokušaji su predstavljali inicijativu pojedinaca, kao što je to bio slučaj s holandskim dramskim piscem Hermanom Heijemansom, koji se pod pseudonimom Hajnc Šperber (Heinz Sperber) zalagao za proletersku književnost 1910. godine u partijskom listu *Vorwärts*, što je izazvalo živu raspravu. Pojavili su se mladi pesnici radničke klase koji su, davno pre izbijanja I svetskog rata, skrenuli pažnju na poetski izraz „pravih“ proleterskih osećanja. Uspeh radničkih pisaca (*arbeiterdichter*), kao što su Karl Breger (Bröger) i Maks Bartel (Max Barthel), u radničkom pokretu naročito u socijaldemokratskim omladinskim grupama, bio bi nemoguć bez nove svesti proleterskih masa i proletera „pojedince“. Ovu svest su podsticale i druge političke snage, pokušavajući da usmere pažnju i osećanja radnika, naročito mladih, na pojam radnog naroda.

Od svih istaknutih marksista, jedino je Klara Cetkin imala pozitivniji stav prema ovom pitanju. Godine 1911. ona je tvrdila da umetnost, kao izraz revolucionarne svesti, obavezno mora da postane izazov prevlasti buržoaske ideologije. Proleterska borba ne treba i ne sme da bude ograničena na političke i ekonomske zahteve. U knjizi *Umetnost i proletarijat (Kunst und Proletariat)* istakla je: „Što je svesnija i odlučnija borba protiv kapitalističkog poretka, utoliko se oštrije intelektualna sadržina te delatnosti sukobljava sa intelektualnom delatnošću buržoaskog sveta. Klasna borba proletarijata postaje nosilac novih intelektualnih i etičkih ideala, a među obespravljenima počinje da cveta i da se širi jedan novi, pravi kulturni život.“¹²⁾

Odgovor na masovnu kulturu

Zvanični partijski stav protiv stvaranja proleterske književnosti nije bio ništa manje značajan ni u sučeljavanju s rastućom masovnom književnošću zabave, naročito sa „kolporter-skim romanom“ i broširanim romanima koji

¹¹⁾ Franc Mering (Franz Mehring), *Sabrani spisi (Gesammelte Schriften)*, tom 11, izd. Hans Koch, Berlin, Dietz, 1961, str. 449.

¹²⁾ Klara Cetkin (Clara Zetkin), *Umetnost i proletarijat (Kunst und Proletariat)*, izd. Hans Koch, Berlin, Dietz, 1979, str. 193.

su krajem XIX veka prodrli skoro u svako domaćinstvo. U to vreme pojavila se, dotle nepoznata, razlika između radnog i ne-radnog vremena i mnogi radnici su po prvi put počeli da organizuju svoje slobodno vreme u skladu sa ponudom tržišta zabave koje je sve više raslo. Mada su čitanje, pozorišne predstave i posećivanje predavanja predstavljali samo manji deo ponude, te delatnosti sadržavale su velike mogućnosti za ono što je Klara Cetkin predvidela kao novi pravi kulturni život obespravljenih. Drugi kritičari su isto tako ukazivali na tu mogućnost, i na više stranačkih kongresa pokretano je pitanje kako SPD da se suprotstavi sve većem uticaju masovne književnosti na radničku klasu. Međutim, rasprave su retko išle dalje od osude bezvrednih dela (*Schundliteratur*) i nije postizan nikakav zaključak kako da se podstakne prava socijalistička masovna književnost, koja bi istovremeno bila i zabavna i poučna.

Dok je kontakt nižih klasa sa knjigama bio ograničen skoro do kraja šezdesetih godina XIX veka, u decenijama posle 1870. došlo je do eksplozivnog širenja tržišta knjige za mase, čemu je najveći poticaj dao „kolporterski roman” — isporučivan svakom domaćinstvu u nedeljnim intervalima. Prema Ronaldu Fullertonu, „kolporterski roman” izazvao je u nižim klasama ogromno povećanje potrošnje građe za čitanje. Zadovoljavajući njihove literarne apetite „za jakim uzbuđenjima srceparajućim ljubavnim scenama, uz navikavanje na čestu redovnu kupovinu materijala za čitanje”, „kolporterski roman” je stvorio masovno čitalačko tržište. Časopisi, dnevni listovi i jeftine knjižice sa pričama, koji su nasledili „kolporterski roman” kao glavno čitalačko štivo nemačkih masa — a što je od tada ostalo zauvek glavno čitalačko štivo — predstavljali su u stvari samo usavršenu formulu na kojoj se zasnivao „kolporterski roman”, a nikako nova otkrića; oni su samo usvojili pouke koje su izdavači stekli izdavanjem romana.¹³⁾ „Kolporterski roman” dobio je kao naslednika čitav niz takozvanih proširanih izdanja, ili romana u epizodama među kojima su zvezde američke popularne kulture Nik Karter i Bafalo Bil postigli najveći uspeh. „Neposredno uoči I svetskog rata procenjena vrednost prodatih romana na novinskom papiru iznosila je između 5 i 60 miliona maraka godišnje — između 25 i 30 miliona primeraka. Većina savremenika smatra da je viša cifra bliža istini. U deceniji pre prvog svetskog rata, odrasli pripadnici gradske radničke klase od proširanih romana, čitali su više samo novine mada je broj čita-

¹³⁾ Ronald A. Fullerton (Fullerton), „Stvaranje tržišta za masovnu knjigu u Nemačkoj: Priča o 'kolporterskom romanu' 1870—1890”, *Journal of Social History*, 10, 1976/77, 276.

laca časopisa sa masovnim tiražom brzo rastao.”¹⁴⁾

Posle 1900. godine ulagani su veliki naponi da se ta poplava zaustavi. Dok su rukovodioci SPD bili zabrinuti što broširani romani odvlače pažnju radnika, njihovih supruga i dece sa partijske literature, još jedna nedržavna organizacija — Katolička crkva — izražavala je slična strahovanja, a druge grupe i ustanove tragale su za protivmerama. Državni i gradski organi povećali su broj biblioteka u kojima su siromašniji ljudi i deca mogli da dođu do dobrih knjiga. Sindikati i organizacije SPD proširili su mrežu radničkih biblioteka, pokušavajući da podstaknu interesovanje za „dobru književnost”. Međutim, šta je to bila „dobra književnost” koja je u isto vreme mogla da zabavi i da pouči?

Statistički podaci pokazuju da se interesovanje radnika za književnost, naročito za beletristiku, suštinski ne razlikuje od interesovanja čitalaca niže srednje i srednje klase. Nije se ostvarila nada da radnici mogu da prevaziđu standardnu ponudu beletristike i razviju specifične proletherske čitalačke navike. Uprkos veoma velikim naporima nekih radničkih biblioteka da podstaknu interesovanje za obrazovanjem radnici su uglavnom birali iste one naslove koji su se najviše tražili i u narodnim bibliotekama. Dok su besteseleri Evgenije Marlit (Eugenie Marlitt), Natalije fon Ešstrut (Natalie von Eschstruth), Georga Frajhera fon Omptede (Georg Freiherr von Ompteda) i drugih autora broširanih romana bili isključeni iz radničkih biblioteka, knjige Žila Verna, Fridriha Gerštekera (Friedrich Gerstaecker), Petera Rozegera (Rosegger) i Emila Zole predstavljale su, prema statističkim podacima, standard toga vremena.¹⁵⁾

SPD je doživela sličan neuspeh u pokušajima da se svojim sopstvenim časopisima sa romanima u nastavcima (Romanzeitschriften) suprotstavi časopisima sa velikim tiražom i broširanim romanima. Časopis *In Freien Stunden* pokrenut na kongresu Stranke 1897. godine, nije uspeo da privuče veliki deo proletherskih čitalaca, a časopis *Die Neue Welt*, jednom sedmično deljen kao prilog partijskoj štampi, nikad nije uspeo da razvije sopstveni privlačni stil. U slučaju prvog pomenutog časopisa mali budžet onemogućio je uredniku Ernstu Precangu (Preczang) da uspešno konkuriše buržoaskim časopisima sa romanima u nastavcima. To

¹⁴⁾ Fulerton, „Ka komercijalnoj narodnoj kulturi u Nemačkoj: Razvoj Broširanih romana, 1871—1914” *Journal of Social History*, 12, 1978/79, 500.

¹⁵⁾ Dieter Langeviše i Klaus Šenhofen (Dieter Lange-wiesche i Klaus Schönhoven), „Radničke biblioteke i radnička kultura u vilhelmskoj Nemačkoj”, *Archiv für Sozialgeschichte*, 16, 1976, 135—199.

nije moglo ni da se postigne s veoma malim brojem socijalističkih romanopisaca, kao što su bili Mina Kaucki (Minna Kautsky) i Robert Švajhel (Schweichel). Časopis nije bio u stanju da ispuni svoje prvobitno obećanje „da će objavljivati najbolje savremene romane koji su obično nedostupni radnicima zbog visoke cene.”¹⁶⁾ Premda je partijsko vodstvo ulagalo napore da institucionalizuje svoje polaganje prava na *Kultur und Bildung*, naročito osnivanjem Centralnog odbora za obrazovanje 1906. godine, ono nije bilo uložilo dovoljno sredstava niti razmišljanja u razvoj koncepta masovne kulture. Umesto da obrazuje radnike i upozna je ih sa negativnim stranama „šunda”, jedino su izricali opšte osude, koje se nisu mnogo razlikovale od tadašnjih osuda što ih je izricala crkva ili država.¹⁷⁾ Stranka je sasvim neznatno doprinela smanjenju komercijalne manipulacije kojoj su niže klase sve više bile izložene.¹⁸⁾

Nedavna proučavanja svakodnevnog života nemačke radničke klase pre I svetskog rata ukazala su na dilemu u kojoj se SPD našla. S obzirom da se izbor zabave i provoda povećavao s priredbama, bioskopom, turizmom, sportom i privlačnostima velikog grada, Stranka je morala da prilagodi svoje viđenje rekreativnih delatnosti. Međutim, ona nije mogla da prihvati te delatnosti u njihovoj kapitalističkoj formi, niti je imala dovoljno sredstava da zadovolji potrebe radnika na drugi način.¹⁹⁾ Budući u takvoj dilemi, Stranka se mnogo više zalagala za svoje učešće nego što je bila u stanju da obezbedi. Osnivanje paralelnih organizacija kao protivtega buržoaskim pevačkim i sportskim društvima, bibliotekama i drugim ustanovama, nije imalo za nužnu posledicu formulaciju specifičnog proleterskog pristupa. Činjenica da su odvojene ustanove postojale, morala je biti dovoljna — i zaista je predstavljala ogromno dostignuće za hiljade radnika koji ne bi bili primljeni u buržoaska društva niti bi želeli da pristupe tim organizacijama. Kada je posle 1900. godine filmska industrija počela da se razvija kao čisto kapitalistički poduhvat i kada su filmovi postali omiljena zabava radničke klase

¹⁶⁾ Navela Kristina Cerges (Zerges) u *Socijaldemokratska štampa i književnost: Empirijsko istraživanje širenja književnosti za narod u socijaldemokratskoj štampi od 1876 do 1933* (Sozialdemokratische Presse und Literatur: Empirische Untersuchung zur Literaturvermittlung in der sozialdemokratischen Presse 1876 bis 1933), Stuttgart, Metzler, 1982, str. 195.

¹⁷⁾ *Ibid.*, str. 197.

¹⁸⁾ Peter N. Stearns (Peter N. Stearns), „Napor za kontinuitetom u kulturi radničke klase”, *Journal of Modern History*, 52, 1980, 390.

¹⁹⁾ Dietrich Milberg (Dietrich Mühlberg), „Ponašanje proletarijata u slobodnom vremenu i njegove javne ustanove u Nemačkoj na prelazu dva veka”, *Mitteilungen aus der kulturwissenschaftlichen Forschung*, br. 9. Berlin, Lehrstuhl Kulturtheorie der Sektion Ästhetik und Kunstwissenschaften der Humboldt-Universität, Manuskriptdruck, 1981, 147.

(radnika i njihovih supruga), razlika se ponovo smanjila. Stranka nije mogla da učini više do da osudi najgore komercijalne ekscese.

Razvoj estetičke politike

S obzirom na prevlast Socijaldemokratske stranke u nemačkoj radničkoj klasi, ideja o socijalističkoj kontra-kulturi predstavljala je iskušenje. Ipak, rukovodstvo stranke bilo je veoma odlučno u odbacivanju težnje ka proleterskoj kulturi. Ostale članice II internacionale, mada bliske mnogim ubeđenjima i taktici SPD, bile su manje krute u svom pristupu. Pomenuto je već da je situacija u Engleskoj bila drukčija, a isto se može reći i za socijalističke stranke u Francuskoj, Belgiji, Italiji i Rusiji. Čak je i Socijalistička stranka u Austriji krenula drugim putem, dok su isključenje Stranke iz Parlamenta i predizborna kampanja što je usledila vodili ka povećanoj primeni „estetičke politike”, koja je dostigla vrhunac u proslavama i paradama povodom Prvog maja.

Vilijam Makgrat (William J. McGrath) u svojoj izvanrednoj studiji o bliskosti socijalističke politike i estetičkog mišljenja u Austriji, *Dionizijska umetnost i narodnjačka politika u Austriji (Dionysian Art and Populist Politics in Austria, 1974)*, pokazao je koliko je vođa austrijske stranke, Viktoru Adleru, koristilo iskustvo stečeno u „narodnom” pokretu, koji je napustio tokom osamdesetih godina, kao i poznanstvo s Rihardom Vagnerom i njegovim idejama o novoj „komunalnoj estetici”. Nema sumnje da se Adlerova strategija veoma razlikovala od strategije nemačkih socijalista. Ona je bila mnogo više u skladu s novom svešću o psihologiji masa koja se razvijala krajem XIX veka. Ovoj novoj svesti verovatno su doprinele i uticajne teorije Žorža Sorela o generalnom štrajku, izložene u delu *Razmišljanja o nasilju (Reflexions sur la violence, 1908)*. Te orijentacije bio je svestan i Karl Kaucki, vodeći oštru kampanju protiv „etičko-estetičkih” razmišljanja reformista i anarhista posle 1900. godine. U pismu Adleru 1904, Kaucki je objasnio svoje protivljenje francuskom socijalističkom vođi Žanu Žoresu (Jean Jaurès), uz dodatnu primedbu da se ne nada da će ubediti Adlera, jer „u vašoj politici estetika uvek igra središnu ulogu, odmah uz teoriju, i ako Žores izaziva toliko simpatija, to mora više da potiče od estetičkih osećanja — koja moram da priznam i koja ne mogu da prenebregnem — nego od političkih razmatranja.”²⁰

²⁰ Naveo Vilijam Makgrat (William J. McGrath), *Dionizijska umetnost i narodnjačka politika u Austriji (Dionysian Art and Populist Politics in Austria)*, New Haven/London: Yale University Press, 1974, str. 221.

Iako su i u Nemačkoj održavani masovni socijalistički zborovi, Adler nije propuštao priliku da zborove u Austriji pretvara u velike simboličke masovne predstave koje su zadovoljavale estetska osećanja hiljada manifestanata, naročito u Beču. Adler je još 1893. godine branio svoj način političkog rukovođenja, kritički ocenjujući organizaciono-teoretski pristup nemačke Stranke. „Da budem iskren” — pisao je Adler Fridrihu Engelsu — „često sam se pitao zašto August Bebel toliko malo zna o psihologiji masa, i sada mi se čini da greške koje rukovodstvo nemačke Stranke povremeno čini najvećim delom potiču upravo iz tog neznanja. Čini mi se da su oni veoma naivni — čak bih rekao suviše časní.”²¹⁾

I pored svega, Viktor Adler je zauzeo kritičan stav prema opoziciji u okviru SPD koja je oko 1890—91. godine postala poznata pod nazivom „Mladi” (*Die Jungen*). Njihova kritika bila je uperena protiv filistinstva rukovodstva SPD, njegove osude podrške mase parlamentarnim delatnostima, kao i zanemarivanja estetičkih razmatranja. „Mladi” su se zalagali za nove kulturne i umetničke poduhvate kao sastavni deo socijalističke borbe, i jedan od njihovih vođa, Bruno Vile (Wille), pomogao je osnivanju Slobodnog narodnog pozorišta (*Freie Volksbuehne*) zahvaljujući kome su berlinski radnici došli do dobrih pozorišnih predstava. Njihove koncepcije su bile pod velikim uticajem Vagnera, Raskina, Morisa i anarhističkog pokreta, naročito Kropotkina. Dok „Mladi” u Nemačkoj nisu otišli daleko u svojim političkim ambicijama, francuski anarhisti poput Žana Grava (*Jean Grave*) i sindikalisti poput Fernana Pelutjea (*Fernand Pelloutier*) — čiji je politički program slično naglašavao značaj estetičkog obrazovanja i učešća — uspeali su da pridobiju znatan broj sledbenika u okviru radničke klase.

U fenomenalnom rastu Belgijske radničke stranke tokom devedesetih godina prošlog veka pozivanje na umetnost odigralo je značajnu ulogu, bar u Briselu. Vođ stranke Emil Vandervelde uspostavio je blisku saradnju s umetničkom zajednicom i naročito se zainteresovao za eksperiment Umetničkog odseka Narodnog doma u Briselu.²²⁾ Saradnja belgijskih socijalista i umetnika isticana je kao primer. Skulpture industrijskih radnika koje je izvajao Konstantin Menije (*Constantin Meunier*) postale su ikone radničke klase širom Evrope.

²¹⁾ Viktor Adler, *Članci, govori i pisma* (*Aufsätze, Reden und Erliefe*), tom 1, Beč, Wiener Volksbuchhandlung, 1922, str. 31.

²²⁾ Judžinija Herbert (*Eugenia W. Herbert*), *Umetnik i društvena reforma. Francuska i Belgija, 1885—1898* (*The Artist and Social Reform, France and Belgium, 1885—1898*), New Haven: Yale University Press, 1961.

Ruski socijalistički vođ Aleksandar Bogdanov razvio je svoju koncepciju „prolektulta“ kao posebnu potvrdu stvarnog radnog položaja radnika. Njegova definicija radničke svesti zasnivala se na stvarnoj proizvodnji i pripisivala je umetnosti organizacione kvalitete. Ovakvim estetičkim pristupom „proletkult“ je izazvao ogroman izliv revolucionarne energije u Rusiji, koja se osećala čak i u Nemačkoj. Proklamovanje revolucionarne proletherske umetnosti i kulture posle 1917. godine poticalo je u velikoj meri od sličnih estetičkih pojmova. Ne može se zanemariti ni nova uloga estetičke politike na razmeđu dva veka. Ovaj period, opšte priznat kao jedan od najkreativnijih u istoriji umetnosti, muzici, dizajnu, arhitekturi i književnosti, dao je mnogo više nego samo niz novih umetničkih stilova. U oštrom reagovanju protiv naučnog, kvantitativnog, materijalističkog mišljenja XIX veka, došlo je do novog pristupa industrijalizaciji i modernizaciji, estetskog pristupa koji je, graničeći se na neracionalnim, preobrazio stavove prema stvarnosti na zapanjujući način. Svakako da takav pristup zahteva i podjednako proširenu definiciju izraza „estetika“ kako bi obuhvatio sve veću svest o kolektivnim iskustvima. Uzimajući u obzir ogromnu ulogu estetičkih politika u XX veku, koje je Valter Benjamin proučavao u odnosu na rat i fašizam, takvoj proširenoj definiciji nije potrebno posebno opravdanje. Bez sumnje su mnogi socijalistički vođi ostali pri svom odlučnom otporu svakoj ponovnoj proceni kulturnih i estetičkih iskustava iz tog perioda, ali to ne treba da pomrači činjenicu da su te osnovne promene u estetičkoj i političkoj percepciji uticale, takođe, i na svest radničke klase. Ni u jednom istorijskom razdoblju kultura radničke klase nije bila nezavisna od kulture vladajućih klasa. Saglasno sa pojavom masovnog tržišta kulture zabave i informacija na prelazu vekova ova međuzavisnost je postala još jača, a zajedno s njom i uticaj novog estetičkog stava prema društvu i politici.

Početkom XX veka mnoge društvene grupe i političke snage pokušavale su da pridobiju radnike. U Nemačkoj je bilo ozbiljnih napora da se radnici integrišu u nacionalni koncept rada, koji se po izbijanju I svetskog rata pretopio u program „nacionalnog zajedništva“. (*Volksgemeinschaft*). Malo je bilo kritičara koji su kao Oto Rile (Otto Ruehle) upozoravali da SPD gubi radnike jer zanemaruje veoma važno područje psiholoških i egzistencijalnih problema. Ovakva konstelacija prethodila je razvoju događaja uoči 1933, kada su nacional-socijalisti prodrli u radničku klasu odgovarajući na njene emocionalne

potrebe.²³⁾ Ovo ponovno otkrivanje „radnog naroda” u periodu najvećeg širenja nemačke industrijske i političke moći na početku XX veka nije ostalo bez uticaja na radnike. Ono je pokrenulo i pripremlilo put za ogromno emotivno angažovanje miliona radnika po izbijanju rata 1914. godine. Proučavanjima odnosa SPD i moderne masovne kulture pre I svetskog rata ne može se doći do ubedljivih rezultata ukoliko se isključi razmatranje rasta te nejasne pojave nazvane „estetička politika”.

(Preveo s engleskog BOŠKO ČOLAK-ANTIĆ)

²³⁾ Oskar Negt i Aleksander Kluge, *Javnost i iskustvo: Analiza organizacije buržoaske i proleterske javnosti rada* (Öffentlichkeit und Erfahrung: Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit), Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1972, str. 384

RADNICE U BEOGRADU POČETKOM XX VEKA*

U Srbiji je početkom XX veka položaj žena i u porodici i u društvu i u državi bio više nego strašan. U porodici kao ćerka i sestra ne nasleđuje roditelje, već dobija udomljenje, kao žena ne nasleđuje muža. Kad se uda muž ima nad njom despotsku vlast. Ne može raditi bez odobrenja muža. Ako je neko napada i vređa nema pravo podneti tužbu ili se miriti, a muž može i protiv njene volje i miriti se i tužiti. Kao majka nema pravo nad decom, o svemu odlučuje otac. Građanski zakon zabranjuje da se istražuje otac vanbračnog deteta, sve muke i sramotu podnosi samo majka.¹⁾ Godine 1904. po predlogu ministra unutrašnjih poslova poštren je član Krivičnog zakonika koji zabranjuje vanbračno življenje. Po novoj odredbi žensku koja vanbračno živi razdvaja državna vlast od muškarca i predaje je roditeljima na čuvanje. Ako njih nema, a žena je rodom iz Srbije proteruju je u drugo mesto, ako je sa strane proteruju je iz zemlje. Protiv toga zakona ustao je samo jedan poslanik koji je govorio da je to nesavremeno, jer je brak socijalna ustanova a ne verska.²⁾ Razume se, muškarac se ni u ovom slučaju ne kažnjava.

U društvenom životu žena ne učestvuje, nema prava da se školuje, da se kulturno razvija. Kao činovnik ne može da dobija ukaz. Kao radnik za isti rad dobija pola plate. Od stotinu seljanki koje su se 1908. godine venčale 93% su bile nepismene. Žena u Srbiji bila je bedna u svakom pogledu. Država je svojim zakonima tretira kao maloletnika, bez ikakvih prava, a dužnosti su joj neuporedivo teže nego muškarcu.

^{*)} Tekst predstavlja izbor iz šire studije (u rukopisu) „Žene u beogradskim preduzećima 1900—1919 godine”.

¹⁾ *Jednakost* broj 6 od 16. III 1914. godine

²⁾ *Radničke novine* broj 4 od 16. I 1904. godine

Kao građanka nema pravo glasa i ne učestvuje u političkom životu.

Patrijarhalni moral koji je okivao volju, strogo poštovanje nasleđenih shvatanja i običaja gušili su svaku slobodniju misao i želju. Žensko dete je od rođenja vaspitavano da sluša, trpi i čuti. Vekovima su naše žene i potsvesno i svesno primale to kao svoju sudbinu i pokoravale joj se.

U svim naprednim zemljama Evrope uveliko se tada vodila borba za ravnopravnost žena. Borbu su vodila razna buržoaska ženska udruženja i sve socijalističke partije. Socijaldemokratska partija je unela kao zahtev u svoj program: „Ukidanje svih zakona koji čine nepravdu ženi u javno-pravnom i privatno-pravnom odnosu prema čoveku.” To je jedina stranka koja se bori za ravnopravnost žene. Zato i Klara Cetkin na Međunarodnom socijalističkom kongresu žena kaže: „Još više od čoveka žena ima interes za socijalističko društvo. Ona ovo društvo mora željeti ne samo kao proleterka, već kao žena kojoj će potpuno ljudsko dostojanstvo biti priznato samo u socijalizmu... Tvrd je put kojim imamo da idemo. Milioni naših sestara gladuju, desetine hiljada se odaju prostituciji. Najvažnije pitanje je opšte pravo glasa za žene. Zatim socijalne mere za zaštitu i pomaganje matere i deteta.”

Buržoaska ženska društva zalagala su se za pravnu i političku jednakost žene, a socijalisti su zahtevali da se žensko pitanje reši celovito, tj. da nestane svake zavisnosti žene u porodici, društvu i državi. S ekonomskim oslobođenjem ide i političko-pravna jednakost.

Dimitrije Tucović 1911. godine piše pod naslovom „Žena i socijalna demokratija”: „Broj žena u privrednim preduzećima gotovo se ravna sa brojem ljudi. I kad se danas govori o radničkoj bedi onda se mora u prvom redu govoriti o bedi žena radnica. Za napredovanje radničkog pokreta jeste elementarno pitanje da se radnice uvuku u borbu za bolje uslove rada: Jednaka nagrada za jednak rad. Žena mora ući u sindikalnu i partijsku borbu... Užasno pljačkanje širokih narodnih masa pokreće u političku borbu i one kojih se dosad nije ticala politika. To je dobro. Politička borba je sama došla ženi.”³⁾

Radno vreme

Iz godine u godinu borba za skraćeno radno vreme bila je sve žešća, pa su kapitalisti bili primorani na popuštanje. Evo jedne naredbe iz 1904. godine: „Poslednjom naredbom utvrđeno

³⁾ *Izabrani spisi Dimitrija Tucovića* knj. I, str. 21.

je da je radno vreme u fabrici duvana i fabrici žižica devet časova..." Ali šef fabrike žižica Robiček nije zadovoljan ni sa devet časova i mimo pismene naredbe direktora on tera radnike i radnice da rade po deset časova. On kaže: „Za mene ta naredba ne važi.”⁴⁾

I zaista se ta naredba nije poštovala. *Radničke novine* 17. septembra 1905. godine pišu: „Samo ove nedelje u fabrici žižica rađeno je od šest sati ujutro do 10 sati uveče. Zatim su naredili da se radi i u nedeljne dane i to se za ovaj prekovremeni rad ne plaća ni pet para više. A pre toga rad je bio obustavljen šest meseci.”

U privatnim radionicama i fabrikama za radno vreme vlada još veći haos. Pod naslovom „Iz Mihelove mučionice” *Radničke novine* 10. novembra 1904. godine pišu da se u toj fabrici radi od 6 časova ujutro do 12 uveče, dakle 18 sati, a nedeljna je zarada maksimum 14 din. U fabrici radi 130 radnika od kojih su 40 žene a 10 deca... Ni vreme rada nije isto, nije utvrđeno, kad ima posla onda se radi i dan i noć... Ne pravi se razlika između muškaraca, dece i žena, između dana i noći. A ni prekovremeni, ni nedeljni, ni noćni, ni praznični rad ne plaća se ništa više nego običan.

U periodu od 1904—1906. godine socijaldemokratska partija vodi veliku borbu da radnici i radnice potpišu sa poslodavcima ugovore o uslovima rada-tarife. Istovremeno je pripreman predlog „Zakona o radnjama” za Narodnu skupštinu. Predlog je karakterističan za svoje doba i pokazuje koliko je radnička klasa u svojim zahtevima bila skromna. Traži se da radno vreme radnika u zanatskim radnjama bude 10 časova, a u fabrikama 11 časova dnevno s pravom da se može još po jedan čas povisiti; za trgovačke pomoćnike neograničeno; za učenike neodređeno.

U svim radionicama gde su radnici i radnice bili članovi sindikata i gde su uspeli da sa poslodavcima zaključe tarifu radno vreme je smanjeno već u 1908—1909. godini na 10 odnosno 11 časova. Svima koji nisu bili organizovani, a to su bile uglavnom žene, radno vreme i dalje nije bilo ograničeno. Najduže su radili šegrti, trgovački pomoćnici i krojačke radnice.

U Beogradu su tada bile dve velike krojačke radnje: Ruže Koen i Berte Alkalaj. Kod prve je radilo 25—30 radnica. Radno vreme bilo je od sedam ujutro do sedam uveče. Često se radilo do dva, tri sata posle ponoći, a ponekad do jutra. Onda majstorica kupi kilogram, dva bureka i dva do tri litra mleka da počasti radnice i zamoli ih da dovrše posao, tj. da rade još malo

⁴⁾ *Radničke novine* br. 31 od 21. IV 1904.

do podne. Zvanično vreme je 12 sati, a po predlogu Zakona o radnjama ne bi smelo biti više od 10 sati. Gospođa Berta se dere i goni napolje svaku koja traži 10 sati rada. U sezoni one traže da se radi do 12 sati noću. Učenicama je još gore. Rade po ceo dan u radionici a noću do 11—12 sati kod gospodine kuće rade pokućarske poslove. Ima kod nje devojčica od 10 godina.⁵⁾

Ništa bolje nije bilo ni radnicama muškog i ženskog odela i belog rublja. Tih radnica je tokom 1909—1910. godine u Beogradu bilo oko 3000. U zanatskim radionicama bio je uobičajen rad od 14 časova dnevno. Svuda je najteži položaj šegrti, devojčica starih deset, dvanaest godina. Za njih ne važe nikakvi zakoni. One ostaju posle svih da srede prostorije a kad ima mnogo posla ostaju do ponoći. Kad nema posla pola godine ih izbace na ulicu. Ovakav noćni rad dece tera u tuberkulozu i smrt.

Krojačke radnice, modiskinje, radnice belog rublja, peglerke i cvečarske radnice su van organizacije i tu je noćni rad u punom jeku. U svim poslovima koje rade neorganizovane žene radno vreme je veoma dugo. Ovakav rad, koji potpuno iscrpi životnu snagu, ubija svaku volju za životom i stvara duhovnu pustoš. Koliko je značajno bilo stupanje u sindikat i zaključivanje tarife vidi se na primeru tipografskih radnica. Umatačice hartije rade samo 8,30 časova dnevno. Svako duže zadržavanje se plaća kao prekovremeni rad i to za jedan prekovremeni sat plati se kao za dva obična. Te organizovane radnice su 1910. godine imale najmanje radno vreme u Srbiji.⁶⁾

Veliki uspeh Socijaldemokratske partije i čitave radničke klase Srbije bio je donošenje Zakona o radnjama koji je stupio na snagu 1. jula 1911. godine.

Najvažnije odredbe tog zakona o radnom vremenu bile su: „Vreme efektivnog rada odraslih radnika u fabrici ne sme biti duže od 10 časova (član 92); zabranjuje se noćni rad za žene i za omladinu ispod 16 godina (član 61); radnici ispod 16 godina ne smeju se upotrebljavati za rad duže od 8 časova dnevno. U nedelju i praznične dane radnici ispod 16 godina i žene ne smeju se upotrebljavati ni u fabrikama u kojima je rad u ovim danima bio dopušten (član 68). Noćni rad u fabrikama i radionicama ni u kom slučaju ne može preći 10 časova (član 69). U slučaju porođaja zakon garantuje odmor od osam nedelja pre i osam nedelja posle porođaja, s tim da im poslodavci moraju izdavati novčanu pomoć za to vreme.”

⁵⁾ *Radničke novine* broj 29 od 9. III 1910. godine

⁶⁾ *Jednakost* br. 2 od 16. I 1910.

Zakonom je ograničeno radno vreme u fabrikama dok je u zanatstvu i trgovini ono ostalo po starom. To je bio veliki nedostatak zakona jer su se mnogi zanati tada, u konkurenciji s fabričkim proizvodima, održavali zahvaljujući produžavanju radnog vremena i preko ljudskih mogućnosti (po 15, 18 pa i 20 sati). A u Srbiji, u to doba, devet desetina zaposlenih bili su zanatski a ne fabrički radnici i radnice.

Koliko je čudovišne razmere uzimala eksploatacija zanatskih radnika i radnica pokazuje rad „ševčelijom”, tj. rad koji počinje od jedan sat po ponoći a traje do osam sati uveče. Na takav rad gonjeni su šegrta i momci pod „ajlukom”, tj. oni koji se uzimaju na rad od Đurđeva do Mitrova dana.

U *Borbi* od 16. XI 1911. godine Dimitrije Tučević piše: „Čovek koji ne raspolaže nikakvim slobodnim vremenom, čiji je ceo život, izuzimajući fizičke prekide snom, hranjenjem itd. zauzeo kapitalist radom, stoji niže od tegleće životinje. On je mašina za stvaranje tuđeg bogatstva, on je telesno srušen, duhovno poživotinjio.”

Najveći nedostatak Zakona o radnjama bio je što su dečaci i devojčice koji stupaju na zanat bili prepušteni na milost i nemilost gazdama i gazdaricama, kao i pre donošenja zakona.

Početak ovog veka drug Đoka Arsenijević bio je šegrt u Beogradu. O tom vremenu on nam je pričao: „Mi smo čuvali decu, prali sudove, ribali patose, cepali drva, tek druge ili treće godine počinjali smo učiti zanat. Donesemo guber od kuće za spavanje, legnemo u 12 sati, a ustajemo u 4 ujutro. Bili su nas svi od reda, ne samo ako su smatrali da smo krivi nego onako, radi zabave. Kalfa bi rekao jednom šegrtu: 'Radovane, ošamari Marka. Ne tako, nije dobro.' Tako tuku i po deset šamara a oni se smeju. Niko nije morao ni hteo podnositi takva maltretiranja kao šegrta kod nas.”

U trgovini poslodavac je, takođe, mogao produžavati radno vreme koliko hoće, a da ne dođe u sukob sa zakonom.

Drugarica Draga Stefanović nam je pričala:

„Kadgod smo se vraćali sa neke priredbe ili sastanka u 10/11 sati uveče ili još kasnije videli bi po neku radnjicu otvorenu, lampa čkilji, a jedan pomoćnik drema za bankom. To se gazda nada da će oni koji se u to doba vraćaju sa priredbi ili iz kafana nešto pazariti. Ali gazda spava, a jadni pomoćnik dreždi tri, četiri sata duže, a jutro čim svane na noge.”

Dimitrije Tucović oštro napada ovaj propust: „Majstori izloženi konkurenciji najstrašnji su eksploatatori dečje radne snage. Zakon im daje povlasticu ne u novcu, preko poreza, već u krvi. Zakon ne zabranjuje ni batine, ni upotrebu učenika za kućne poslove.”⁷⁾

Fabrički radnici i radnice često nisu koristili prava stečena zakonom, jer su se kapitalisti dovijali na sve moguće načine da zakon izigraju.

Ozloglašeni Vlada Ilić u svojoj platnari pusti mašine pola sata pre u rad, u 5,30, a kad radnice dođu nada dreku kako zakašnjavaju. Za doručak, umesto pola sata, da im 10 minuta. U podne, umesto jedan sat, da im pola sata ili 45 minuta. Tako im otme 80 minuta svakog dana... Prekovremeni rad ne plaća.⁸⁾

Radnice su u ovoj fabrici toliko iscrpene na poslu da čim se vrate kući padnu u krevet, nisu u stanju od umora ni večeru sebi i deci spremati. Radnice često napuštaju posao, ali Ilić ima tajni dogovor sa svim poslodavcima, ne daje radnicama uverenje o radu i njih nigde na drugo mesto ne primaju. Ovakvog eksploatatora srpska vlada je novčano pomagala.

Od svih radnica niko nije bio toliko obespravljen i zapostavljen kao kućne pomoćnice. Navešćemo izjavu Rozine Blagojević koja je provela život kao kućna pomoćnica: „Počela sam da radim od dvanaeste godine — 1911. godine kod porodice Jocić. Ustajala sam u 5 sati ujutro, a kad sat otkuca ponoć odlazila sam na spavanje. Obavljala sam sve kućne poslove: spremala sobe, ribala, prala veš, kuvala ručak, peglala, donosila sa pijace i radila sve što treba da se radi u jednoj porodici od 7 članova. Odmora nikad, nedeljom i praznikom posla je bilo još više. Jednom sam se razbolela, gazdarica me bolesnu otpustila iz službe i isterala. Odneli su me u bolnicu, gde sam ležala bolesna od bubrega i jedva sam ostala živa. Kad su me otpustili iz bolnice, skoro nisam mogla da se krećem i da me sestra nije prihvatila umrla bih od gladi, jer nisam mogla da radim dok se ne oporavim.”

Zakon o radnjama tek je naćeo pitanje radnog vremena, a Socijaldemokratska partija i sindikat stalno su vodili oštru borbu da se zakon ne izigrava, da se postavi granica između rada muškaraca, žena i dece, između dnevnog i noćnog rada, a naročito je vođena borba protiv prekovremenog rada koji je u korenu uništavao životnu snagu radnika i radnica. Borba je davala rezultate — radno vreme se postepeno smanjivalo za dva, tri pa i više časova. Uspehe su

⁷⁾ Izabrani spisi Dimitrija Tucovića, knjiga I str. 173

⁸⁾ Radničke novine br. 85 od 17. VII 1910.

prekinuli ratovi 1912—1918. godine i krajnji cilj — osmosatni radni dan postignut je 27. X 1919. godine u novoj državi.

Nadnice

Kad su radnici osnivali porodice njihova nadnica nije bila dovoljna ni za najminimalnije životne potrebe i onda su pošli u fabriku žena i deca. Kapitalisti su ih rado primali, jer su žene i deca bili jeftina i pokorna radna snaga.

Državna vlast, početkom ovog veka, štitila je kapitaliste zaštitnim carinama i oslobađala ih državnih okružnih, sreskih i opštinskih poreza, radnike nije štitila ni jednim jedinim propisom.

U fabrici žižica 1902. godine radile su većinom žene. Mnoge zarađuju dnevno 0,80; 1,20; 1,40 dinara, a svega njih četiri imaju po četiri dinara. U celoj fabrici samo jedna radnica ima stalnu platu, a ostale nadnicu ili su plaćene po komadu.⁹⁾

U drugom državnom preduzeću, u fabrici duvana, takođe rade većinom žene. Prosečna im je dnevna zarada 1,50 dinara, a u mesecu se najviše radi 15—20 dana.¹⁰⁾

Ima radnica koje zarađuju nepun dinar, pa čak i 0,50 dinara dnevno pa se i od tako malih zarada odbija za doktorku, lekove, porezu i kakvu kaznu.¹¹⁾ Kazne i maltretiranje teško su pogadali i ponižavali radnike, a pogotovu žene i decu. Najčešći oblik maltretiranja bile su psovke i grdnje svake vrste, kazne i pljačke nadnica, bespravno otpuštanje, pa tuča i najzad nartanje na čast.

Sindikati, Partija i radnička štampa iznosili su drastične slučajeve i intervenisali su da zaštite organizovane radnike i radnice. Retko je koja žena bila organizovana i zato su mnogo više bile prepuštene samovolji kapitalista.

Državna monopolska preduzeća nisu zaostajala za privatnicima u maltretiranju radnica. *Radničke novine* od 27. VII 1902. godine pišu da u fabrici duvana radnice na prostom pakovanju, ako samo dve tri reči među sobom progovore, da zatraže jedna od druge hartije, šef odeljenja ih odmah kažnjava. Oduzima im kalupe po dva do tri sata, a kako radnice rade na parče, to time gube mnogo. Pokuša li koja da se pravda onda ih kažnjava sa celim danom. Samo u zatvorima osuđenima je zabranjeno da raz-

⁹⁾ *Radničke novine* br. 8 od 8. II 1902.

¹⁰⁾ *Radničke novine* br. 30 od 27. VII 1902.

¹¹⁾ *Radničke novine* br. 30 od 20. VII 1903.

govaraju pri radu i radnicima u našim preduzećima. Svaka sloboda govora i žalba bila je ne samo zabranjena već i kažnjiva. Najobičnija je stvar bila da radnice nazivaju: „stoko”, „životinje”, ako bi se neka plaćući požalila šef bi je terao napolje rečima: „Marš stoko jedna, što sli- niš?” Nadzornik u ovoj fabrici, Rista Nastasi- jević, drsko vređa i napada. Radnike naziva „čubretarima”, a radnicama kaže: „Da ste dobre ne bi ni došle da radite za 4 groša”.¹²⁾ Rad- nica te fabrike, Sofija Simić, potvrđuje ovakvo ponašanje nadzornika: „Radila sam na pakova- nju lista. Za vreme rada nismo smele razgova- rati. Nadzornik bi nam rekao: 'Kad si došla da radiš moraš da zabodeš nos tu.'”

Postojale su fabrike gde se radnicama prve ne- delje nije ništa plaćalo, kao u fabrici šešira Svetozara Nikolića. Druge nedelje plaćeno im je 0,60 dinara, a za kasnije im je obećana nad- nica od 0,80 dinara za 11 časova rada.

U Knez Miloševoj ulici broj 92. nalazila se jed- na stračara do same štale. U toj šupi, koja je bazdila, bila uvek puna vlage i smrada, radilo se od jutra do mraka. To je bila fabrika šešira Ječ- menica i Komp. Ova šupa zagrevala se zimi malo do podne, a posle podne nikako. I u ovoj fabrici se praktikuje da radnice kad dođu na posao 15 dana moraju raditi besplatno. Kad odrade tih 15 dana neke od njih bivaju otpušte- ne. A zarade su bile: za tuce najprostijih šeši- ra 0,40 dinara, a najfinijih 0,80 dinara. Radnice skapavaju na poslu, a zarade dnevno 0,50 di- nara i to kada dobiju dovoljno posla.

Za najmanje sitnice radnicama se otkida i od takve bedne zarade. Šušneš li, preturiš li ku- tiju s markicama čekaju te kazne od 0,20; 0,50 pa i jedan dinar. Radnici i radnice se psuju i grde.¹³⁾

Juna meseca 1907. godine u ovoj fabrici pala je dva puta u nesvest jedna devojčica od 16 go- dina. Dva lekara su konstatovala da je uzrok glad. A tada je Ječmenica već imao potpisanu tarifu sa radnicima i nadnice su bile nešto više. Devojčica je imala nadnicu od 1,50 dinara.¹⁴⁾

U tkačkoj industriji preovlađivale su žene i deca. Ovoliko su zaradili radnici i radnice u Prvoj srpskoj kraljevskoj povlašćenoj tkačkoj kompaniji za nedelju dana rada: 6,30—5,60—5,30 —4,60—3,05—3,05—2,90—2,70 i 2,10 dinara. Za 12 časova dnevnog rada neki su zaradili 30 para, a prosečna nedeljna zarada je 3,77 dinara. Više zarade robijaši i robijašice u kaznenom zavodu

¹²⁾ *Radničke novine* broj 28 od 2. IV 1905.

¹³⁾ *Radničke novine* broj 1 od 6. I 1904. g.

¹⁴⁾ *Radničke novine* broj 71 od 19. VI 1907. g.

nego radnici i radnice ovog preduzeća. A za svakih deset minuta zakašnjenja pri dolasku na rad kažnjavan je radnik ili radnica ove fabrike s oduzimanjem 0,10 dinara, odnosno dvanaest puta više nego što se moglo za isto vreme zaraditi. Socijalistička štampa je pisala još 1901. godine da ne prođe ni jedna nedelja da se u ovom preduzeću bar trećina radnika ne kazni. Radniku se novac prosto zadrži, na listi se napiše da je kažnjen a on nema prava da govori.¹⁵⁾

Velika je veština bila održavati život porodice sa ovakvim nadnicama.

Fabrika šećera na Čukarici 1906. godine potpisala je tarifu sa Glavnim radničkim savetom. Posle duže borbe tarifa je garantovala minimalne nadnice: za nekvalifikovane radnike starije od 18 godina 2,50 dinara dnevno; za ženske, učenike i pomagače (posluga) 1,60 dinara dnevno; za kvalifikovane radnike 4 dinara dnevno. Jednom povišene nadnice ne mogu se smanjivati. Žene su plaćene kao učenici, a 0,90 dinara manje nego nekvalifikovani radnici iako su radile potpuno isti posao.

I u ovoj fabrici radnice su stalno izložene opasnosti da postanu naložnice besnih i pijanih šefova, ili da budu izbačene sa posla. Tako je noću između 17. i 18. oktobra 1907. godine jedan od šefova trešten pijan u odeljenju za kuvanje soka napao na Danicu Nikolić. Danica se odupirala i ujutro je bila otpuštena. Radnica nije bila organizovana, te sindikat nije mogao intervenisati da je vrati na posao.¹⁶⁾

U svim preduzećima žene su bile zapostavljene, ali u manjim radnjama im je bilo mnogo gore. U po zlu čuvenoj Macinoj fabrici ambrela nadnice počinju od 0,50 a prosečna je nadnica ispod jednog dinara. Jedna radnica radi tu 7 godina i ima 2 dinara, a jedna je tu vek provela i nadnica joj je 3 dinara. Prostorije su mračne, a radno vreme 12 sati i više. Za sve to vreme radnice ne smeju pustiti iz ruke ni iglu ni makaze, niti smeju podići glavu jer im tada ugojena Macinica zapovednički podvikne: No ti digla glava!¹⁷⁾ Ne sme se za to vreme ni voda piti, ni napolje ići, svaki se slučaj naročito beleži.

Otpor je ugušivan time što je svako objašnjenje povlačilo otkaz. Otpor je retko bivao i ovakav: „Marta 1908. godine pet radnica u fabrici slamnih šešira presekle su nadzornici iz osvetne suknu, kecelju i šešir. Bile su otpuštene.”¹⁸⁾

¹⁵⁾ Radničke novine broj 10 od 14. IV 1901. g.

¹⁶⁾ Radničke novine broj 138 od 17. XI 1907. godine

¹⁷⁾ Radničke novine broj 74 od 26. VI 1907. godine

¹⁸⁾ Radničke novine broj 29 od 6. III 1908. godine

Bezobzirno pljačkanje radničkih nadnica uzimalo je sve veće razmere U parnoj perionici radnice rade 13—14 časova za nadnicu od jednog dinara u zadahu i toploti. Mašine su stare i pocepale su jedan čaršav. Direktor ga je nplatio od dve drugarice ukupno 10 din. Te dve žene su radile pet dana tako težak posao bez dinara.¹⁹⁾

Opasan radnički krvopija bio je Šonda, fabrikant čokolade. U njegovoj fabrici radi 20 radnica većinom devojčica, za koje je i desetočasovni radni dan ubitačan. Uz to one svake subote ribaju astale i peru celu fabriku posle radnog vremena. Nadnica im je u 1908. godini 3 groša dnevno, a gotovo ni jedna nema više od 6 groša dnevno. Muškarci imaju 1,60 do 2,50 dinara, a žene od 0,50—1,40 dinara, najviše. Od toga se zadržava po 0,30 dinara za bolesnički fond od koga radnice imaju slabu korist.²⁰⁾

Šonda je propisao ovakvu taksu za kažnjavanje: kad se progovori kazni se 0,50 dinara; kad se izade za vreme rada za vodu opet 0,50 dinara; za svaki slučaj kad se zadocni nekoliko minuta kazni se 1,5 dinar.²¹⁾ Radnica kojoj je nadnica 0,50 dinara mora raditi tri dana da plati ovu kaznu. I najgori lopovi i ubice u kaznenim zavodima smeli su među sobom da razgovaraju, a srpski radnici i radnice to nisu smeli, bili su u gorem položaju od lopova i ubica.

I u ovoj fabrici nadzornici psuju radnice najpogrdnijim rečima. Šonda i tuče radnike. Aprila 1913. godine jednog je radnika tukao što nije hteo da čisti nužnike u avliji, a drugog što nije hteo da istovaruje ćumur posle fajronta (kad svira svršetak rada). Posle toga obojicu je otpustio bez otkaza.²²⁾

I posle donošenja Zakona o radnjama kod Šonde nadnice su iste. U 1914. godini 1,80 dinara ima samo jedna radnica koja tu radi 9 godina. Po čl. 63. Zakona o radnjama, poslodavac ne može ništa zadržati od radničke nadnice. Šonda to ne poštuje. Kazne su sve ostale na snazi i još su proširene. Samo da se neko nasmeje plaća kaznu 0,50 dinara, ako radnica gleda na sat 0,50 dinara; jedna radnica je kažnjena sa 0,50 dinara samo zato što se zakitila.

Odeljenje za izradu čokolade nalazi se u podrumu koji se puni vodom. Nekim radnicama iz tog odeljenja otekale su noge pa su se javile na lekarski pregled. Gazda Aca im nije dao cedulju za lekara, već ih je surovo izjurio da idu na rad.²³⁾

¹⁹⁾ Radničke novine broj 74 od 26. VI 1907. godine

²⁰⁾ Radničke novine broj 93 od 7. VIII 1908. godine

²¹⁾ Radničke novine broj 101 od 26. VIII 1908. godine

²²⁾ Radničke novine broj 69 od 24. IV 1913. godine

²³⁾ Jednakost broj 8 od 18. IV 1914. godine

Koliko je radna snaga prodavana u bescenje navešćemo još nekoliko primera:

U radionici za izradu belog rublja M. Dačića na Terazijama radile su devojke i žene po 12 sati za zaradu od 0,30—0,40—0,50 i 0,60 dinara. Retko je koja radnica imala jedan dinar.²⁴⁾

U tekstilnoj radionici M. Aškenazija, u ulici kralja Petra, početna nadnica je 0,25 dinara za deset sati rada. Najveća je nadnica 1,20 dinara, ali u tom slučaju radnica mora imati svoju šivaću mašinu.²⁵⁾

U fabrici košulja Božinovića 1908. godine nove radnice rade 14 dana besplatno, a posle toga za 11 sati rada plati im se 3 groša dnevno.²⁶⁾

U fabrici obuće Klidisa u 1909. godini šteperkama se po odbitku konca i ostalog nedeljna nadnica hvata 3—4 dinara. Dešava se da rade cele nedelje a ne dobiju ništa, jer im fabrikant sve odbije. Jedna drugarica u ovoj fabrici kažnjena je sa dva dinara samo zato što je rasturala letke za konferenciju.²⁷⁾

Koliko su te nadnice bile „gladne” dokaz je to što je u junu 1909. godine kilogram hleba stajao 0,32 dinara.²⁸⁾ Mnoge radnice za 10—12 sati rada nisu mogle kupiti jedan kilogram hleba.

Jedna od najvećih fabrika u Beogradu bila je fabrika platna, a jedan od najbezdušnijih eksploatora njen gazda Vlada Ilić.

Ilić je na rad uzimao najmanje otpornu radnu snagu — žene i decu. U 1910. godini kod njega je radilo preko 10 žena, dvadesetoro ženske dece i četiri do pet muškaraca.

Zbog teškog rada i rđavog postupanja radnice beže toliko da se svake nedelje menjaju. Fabrikant ih zadržava na taj način što im ne da zaradu za dva dana, već ostavlja da ih isplati iduće nedelje, samo da bi manje bežale.²⁹⁾ Ipak je u avgustu 1910. godine od stotinu radnica pobešlo šezdeset.

Jedna radnica nije došla jedno posle podne na posao. Kada su joj isplaćivali nedeljnu zaradu, od zarađenih sedam dinara odbijena joj je kazna 3,8 dinara, za jedno posle podne.

Tri radnice su za rad od 9—16. januara 1910. godine dobile ove nadnice: jedna 1,10; druga 1,50; a treća 3 dinara. One su za ceo dan zara-

²⁴⁾ *Radničke novine* broj 139 od 18. XI 1906. godine

²⁵⁾ *Radničke novine* broj 93 od 7. VIII 1908. godine

²⁶⁾ *Radničke novine* broj 121 od 7. X 1908. godine

²⁷⁾ *Radničke novine* broj 135 od 14. XII 1909. godine

²⁸⁾ *Radničke novine* broj 58 od 19. V 1909. godine

²⁹⁾ *Radničke novine* broj 78 od 1. VII 1910. godine

dile groš i nešto više. Ona što je dobila 3 dinara ogorčena baci novac gazdi u lice. Direktor je za to strašno izgrdio.³⁰⁾

Razboji su bili rabatni i cepali su platno. Ako mašina probuši platno kazni se 0,50 dinara, ako se iskvari kakav sitan alat naplaćuje se od radnice. Ako pri radu, što mora biti, spadne cevka, radnica se kažnjava 0,50—1 dinar. Ako padne fleka sa razboja na platno kazni se opet radnica. Ali ako iskoči čunak i razbije glavu ili istera oko radnici onda se to ne kazni ničim.³¹⁾

On je i „dobrotvor“ dece. Decu od 7—10 godina za vreme školskog raspusta, da ne bi skakala i igrala se, primi na posao. Rade samo 10—11 časova, a plati ih lepo groš ili dva dnevno. Po čl. 71. Zakona o radnjama ne smeju se primati za učenike deca mlađa od 14 godina, a u njegovoj platnari ženska deca mlađa od 14 i od 12 godina preplavila su sva odeljenja.³²⁾

Radnica Rozina Blagojević radila je u štofari na razboju. Ona je pričala: „Vratari i majstori u fabrici bili su veoma drski. Koja je radnica htela s njima da se zabavlja, njoj se razboj brzo popravljao, a koja je bila ozbiljna, ta obično nije dugo ostajala na poslu.“ Majstori su dolazili često pijani, tuku pojedine radnice a direktor ih otpušta i to bez otkaza. Onda telefoniraju ostalim fabrikama da te radnice nigde ne prime. Zato mnoge trpe i najgore šikaniranje samo da ostanu na poslu.³³⁾

Slična šikaniranja, trpe žene i u državnim monopolskim preduzećima od šefova i nadzornika. Oslovljavaju ih imenima: krmačo, kravo, životinjo, strvino, stoko! U tome se naročito ističe šef Toma Jovanović.³⁴⁾

Radnica fabrike duvana, Jovanka Stojanović, pričala mi je: „Počela sam da radim od 12 godina, a od 15 godine sam radila u monopolu duvana, jer je tamo bio stalan posao. Radila sam na pakovanju lista od 6 ujutro do 6 uveče. Rad je bio vema škodljiv, jer je bilo strašno zagušljivo. Nadzornici su nam bili jako strogi. Ako ožedniš moraš mirno da ustaneš da odeš za vodu i ni reči da ne kažeš. A kad idemo u toalet gledali su na minute kad se uđe i kad se izađe. Jednom me zbolela glava, povraćala sam u kecelju. Jedna drugarica je rekla nadzornici Mici: 'Jovanki je teško'. Nadzornica je prišla i zapitala me: 'Šta sliniš?' Ja joj rekoh da mi je teško, a posle me drugarica odvela kod česme da se operem. Htela sam da padnem pa sam morala seći u hodniku na klupu. Nadzornica dođe kod

³⁰⁾ Radničke novine broj 103 od 22. VIII 1910. godine

³¹⁾ Radničke novine broj 65 od 17. III 1912. godine

³²⁾ Radničke novine broj 143 od 22. VI 1912. godine

³³⁾ Radničke novine broj 247 od 2. XI 1911. godine

³⁴⁾ Radničke novine broj 99 od 22. VIII 1909. godine

mene pa mi kaže: 'Gubi se kući kad nisi nizaš-to'. Bilo je toliko strogo da nismo smele ni gledati levo i desno, a kamoli razgovarati.

U fabrici žižica 1910. godine upravnik je propisao pravila: Ako se slučajno mašina pokvari onda radnik koji radi na njoj dužan je da plati štetu. Koji su god radnici sumnjivi izbacije se napolje, a sumnjivi su svi oni koji traže bolju nadnicu.³⁶⁾

U fabrici trikotaže Ječmenica 1909. godine radnici i radnice se od strane nadzornika gaze nogama tuku i šamaraju, najzverskije zlostavljaju.³⁸⁾ Drug Pavle Pavlović potvrđuje da su radnice u toj fabrici maltretirane, šamarane, svaki njihov zahtev smatran je za drskost, a svako nezadovoljstvo proglašavano za bunu.

Žene su bile u mnogo gorem položaju od muškaraca, a u još gorem su bile devojčice-učenicice, šegrti. U Beogradu je postojala škola ženskog radničkog društva, čije su članice bile velike gospođe. To je bila mučionica gde su devojčice od 11—15 godina besplatno radile od 7 ujutro do 7 uveče, stalno savijene nad iglom. Prvih 4—5 godina ne dobijaju ništa, a posle toga nagrada im je 0,30—0.50 dinara dnevno. Koliko je rad ubistven dokaz je to što je za kratko vreme pomrlo preko 20 učenica do 20 godina starosti.³⁷⁾

Već smo govorili o neljudskom iskorišćavanju i zlostavljanju kućnih pomoćnica. Najlepše je o tom životu pričala drugarica Bosa Popović-Jovanović, sa Čukarice, koja je u ratu bila aktivni saradnik Narodnooslobodilačke borbe. „Još 1903. godine dovela me majka sa sela u Beograd i ostavila me kod Živke kolačarke. Ta baba je trgovala sa devojčicama i htela je da me da nekom trgovcu. Ja nisam htela ni da čujem, a Živka me nagovarala: 'Ludo, ej pare da zaradiš, 100 dinara ćeš dobiti, oni su bogati.' Ja sam u očajanju htela da pobegnem, ali sam bila nepismena, put nisam znala i nisam umela da se vratim. Jednoga dana kad sam s gazdaricom bila na pijaci zatražio me od baba Živke Sreten Božinović, trgovac sa Terazija, da služim. Ona nije htela ni da čuje, ali sam ja sama otišla. Naučila sam da radim sve poslove, a pomalo i da pišem, koliko da majci napišem pismo. Malo sam noću spavala. Kad rano gospođa naiđe mora šporet da se sija, ja stojim kao kip, na meni kecelja bela kao sneg, uštirkana, opeglana. Ona gleda, meri, ali nema šta da primeti. Kad ujutru zovu nosim slatko, kafu, doručak. Pre no ustanu sve su cipele očišćene, košulje i pantalone opeglane.

³⁶⁾ Radničke novine broj 34 od 20. III 1910. godine

³⁸⁾ Radničke novine broj 75 od 27. VI 1909. godine

³⁷⁾ Radničke novine broj 86 od 23. VII 1909. godine

Posle toga idem na pijacu, spremam ručak, uređujem kuću, a sve trčim, mora biti sve na vreme, a kecelja mora da se blista kad nosim ručak. Večera se uvek posebno kuvala, nikad nisu jeli što je ostalo od ručka. Bili su veliki gurmani. Kad perem veš, dok oni ustanu, ja iz dva ceda izvadim i stavim u kazan da se otkuva. Posle podne isperem veš, a po noći ga peglam. Kad odu u goste vode i mene, ali ne da se provedem nego da ih tamo služim. Kockaju do posle pola noći, stalno traže čajeve, kafe, pića, mezeluke, ja služim i dremam u kuhinji, a u zoru ustajanje. Gospode su išle u posete, igrale karte u novac, nisu radile čak ni ručni rad, jer su im devojčice u Radničkoj školi radile za bagatelu. Ako je gospoda ljuta ne smeš da progovoriš, moraš da šeniš. Kad mi da staru haljinu ja zadovoljna kao da me u svilu obukla. Čujem da u drugim kućama menjaju devojke svaki mesec, tuku ih. Mene nisu tukli, ali čitav život i sve misli bile su mi zauzete samo poslom. Moraš sve da stigneš i sve da ti sija, pa da te ne grde i ne tuku. Ja sam uvek izdurala i izdržala, ali teška je borba bila da se takav rad izdrži."

One koje nisu mogle da izdrže ovakvu „borbu rada” rđavo su prolazile, a zaštite nisu imale niotkud, kao ni ostale neorganizovane radnice. Radnice nisu tretirane kao ljudska bića, već kao automati iz kojih poslodavci izvlače svakog sekunda najveću moguću korist. Izvlačili su svu životnu snagu i zdravlje, a često su radnice služile i za zabavu, za pohotu. Za žene je tada pitanje morala bilo skoro isto što i pitanje života, jer „upropašćena” devojka ili žena bila je prezrena i nije se mogla ničim dobrom nadati u budućnosti. Budućnost radnice nije poslodavcima ni na pamet padala. U svakom preduzeću direktor, šefovi i nadzornici sa „životinjskom pohotom” jurišaju na radnice, prostituišu ih i upropaste. Buržoasko društvo i vlasti preko toga su prelazili ćutke.

U patrijarhalnoj i zaostaloj Srbiji ženska su deca zbog ovakvog ponašanja gospode, samo u krajnjoj nuždi išla van kuće na rad. Drugarica Míla Pavlović pričala je o tom dobu: „O ženama koje su radile nije vladalo lepo mišljenje. Gladovalo se, ali žene i devojke nisu išle van kuće."

Pored svih ovih maltretiranja koja su pratila ženu radnicu, jedna od najtežih nevolja bile su kazne. Kazne kao da su bile rezervisane za žene, a one su se uprkos Zakonu o radnjama primenjivale sve do 1919. godine. Kazne su počinjale od 0,20 pa do 3 dinara, a izricane su gotovo nizašta. Marks je o tome rekao: „Na mesto bića nadzornika robova došao je kazneni zakon fabričkog nadzornika."

Karakteristično je da za 19 godina radnička štampa iznosi jedan jedini put da je radnica šamar vratila šamarom. U fabrici Gođevac Milan Perišić, poslovođa, išamarao je jednu radnicu i psovao joj majku, jer se nasmejala. Ona nije otpela već mu je vratila ravnom merom. *Radničke novine* 30. marta 1910. godine to pozdravljaju i nazivaju je „ženski junak“.

Od žena koje su tada radile i sa kojima sam razgovarala nijedna se ne seća sličnog slučaja. To dokazuje koliko su žene bile oboštrabrene i pokorne. O svemu ovome je pisala i sve je ovo sa ogorčenjem osuđivala samo radnička štampa. Za svaku nepravdu nanесenu organizovanom radniku i radnici sindikat i Socijaldemokratska partija su ulagali protest, opomenu, zahtev, išli na sud i na sve moguće načine štitili interese ugroženih.

Radnica Marija Rabrenović, pored ostalog pričala je: „Preko puta duševne bolnice bila je kafana 'Lepi izgled', tu smo mi držali konferencije. Dolazio nam je Tucović i govorio da što god nam nije pravo javimo sindikatu, a oni će nas štititi. Kad god je on govorio vikali smo 'Dole buržoazija', a policija nas je obično jurila da se razidemo.“⁴

Nesreća je bila za radnice što je retko koja bila član sindikata.

Radionice

Slične stanovima i bolnicama bile su i radionice. Dimitrije Tucović u članku „Zaštita radničkog zdravlja i života“ piše: „Radionica kod nas može biti svaka šupa, štala i podrum. Kad jedna čatrlja toliko orone, propadne da se nizašta više ne može upotrebiti, uzme se za radionicu u kojoj radnici omrknjavaju i osvanjuju.“⁵)

Fabrikanti su već tada nabavljali moderne mašine i najmodernije američke časovnike za mehaničko kontrolisanje radnika, a nisu ispunjavali ni jednu higijensku meru: prostranstvo odeljenja, uredno zagrevanje i osvetljenje, dobro čišćenje i provetravanje, otklanjanje promaje, odvođenje prašine, gasova i ostalih otrova pomoću naročitih ventilatora itd.

Radničke novine od 16. II 1902. godine pišu: „Fabrika šećera je groblje... Prostorije su tesne i pretrpane, radnice se često oprže ili povrede od motora. Fabrika radi svega dve godine... i do sada bilo je tamo 120 smrtnih slučajeva, 1117 slučajeva poboljevanja. Radnica te fabrike, Sofija Simić, pričala je: Mašine nisu bile

⁴) *Izabrani spisi Dimitrija Tucovića*, knj. I str. 192.

osigurane, jedan put je mašina samlela obe noge jednom dečku, cela je fabrika zaustavljena da ga izvučemo. Bilo je strašno gledati.”

Nije bolje stanje ni u 1909. godini. *Radničke novine* od 10. IX 1909. godine pišu o uslovima za rad: „... vazduh je prekomerno topao i pun vlage. Najgora su odeljenja gde se spravlja kreč, jer krečna prašina razara pluća. Tu rade najviše deca od 12—13 godina. Kod centrifuge je vrućina i smrad, u sušari prašina i dim da oči iskoče... Svuda je velika temperatura, neki put do 40°. Zato radnice obolevaju od nazeba, reumatizma, bolesti organa za disanje, plućnih bolesti, bolesti stomaka i creva. Radnička štampa navodi slučajeve kako su se umorne i gladne radnice sakatile kraj užarenih kotlova.

Od svega su ovde najgore kazne. Radnica se kažnjava ako nešto pogreši na poslu, ako ne može izvršiti što majstor bude zatražio kažnjava se sa 2 dinara, ako ne dođe na rad 3 dinara, ako ne htedne raditi praznikom i nedeljom prvo se kazni jednom nadnicom, drugi put sa dve, a treći put izbacivanjem sa posla.

U Beogradu je u ovo doba bilo dosta radionica za pranje i glačanje rublja. U njima rade samo po nekoliko radnica. Radno vreme je neregulisano, a nadnice su od 0,60—1,20 dinara dnevno. Sobe u kojima rade su mračni i niski čumezi u suturenu neke veće kuće. U njima se kuva veš, pere, pegla, strašna je vrućina i zapara, radnice su izložene raznim zarazama iz prljavog rublja.

I posle donošenja radničkog zakonodavstva nije se poboljšavala ni bezbednost na radu, ni higijenski uslovi. *Radničke novine* u 1914. godini izveštavaju o uslovima rada u svim većim fabrikama.

O platnari Vlade Ilića 24. II 1914. godine piše: „po tkačkim prostorijama je velika otrovna prašina a ventilatora nema. Svuda je larma i lupnjava. Opasni mašinski delovi, transmisije i razboji nisu ograđeni, iako to zakon traži. Radnice su malog rasta, sa ugnutim grudima, zemljane boje lica, nervozne zbog stalno napete pažnje i malo gluve zbog lupnjave.

O Šondinoj fabrici i fabrici čokolade Dragomira Stankovića piše u *Radničkim novinama* od 26. II 1914. godine: „Šonda je 1914. godine usavršio proizvodnju, nabavio motore i mašine, ali opasne delove za radnice nije ogradio. U fabrici je nečistoća, nema ventilatora, ni umivaonika za radnike i radnice.

U drugoj fabrici bombona i čokolade Dragomira Stankovića uslovi su gori. Smestio je radionicu

u prostoriji gde je ranije bila štala... Higijenski uslovi su strašni, nečistoća na svakom koraku. Zapara je veoma velika, radionica suviše niska i tesna, iz peći stalno kulja dim. Način proizvodnje je najprimitivniji, čokolada se suši u avliji na zemlji.

Najveći deo stanovništva po gradovima, pa i u Beogradu, u to doba činili su sitne zanatlije, sitni trgovci i kafedžije. Govorili smo već o radu pod „ajluk“, o radnom vremenu i nadnicama. I uslovi rada kod zanatlija bili su nesnošljivi. Drugarica Mila Pavlović nam je pričala: „To je bilo 1908. godine. Ušla sam u radionicu kod jednog krojača. Ja sam visoka i umalo da udarim glavom u plafon. Oko jednog stola sedeli su i šili sedam, osam radnika. I sada se čudim kako su u tolikom prostoru mogli šiti, kako jedan drugog iglom nisu smetali. Da i ne govorimo o vazduhu i čistoći. Toliko je bilo skućeno i nisko da su se morali dobro sagnuti da prođu kroz vrata.“

Za fabriku žižica *Radničke novine* od 1. VII 1914. godine pišu: „Rad u fabrici žižica je veoma nezdrav. U odeljenju za izradu kutija rad je toliko težak da radnice neprestano poboljavaju. Ima primera da radnica dođe zdrava, a posle dve godine sa rada odlazi sa začecima neizlečive bolesti tuberkuloze.“

Na uređenju radionica kapitalisti su štedeli, a država ih nije u tome sprečavala. Dimitrije Tucović o tome piše: „Od pregleda mnogih komisija nije potekla još nijedna kazna fabrikanta iako skoro bez izuzetka nema u našim fabrikama ni najnužnijih mera za zaštitu života i zdravlja radnika i radnica. Nesavesnost, aljkavost i nesposobnost ove gospode plaća skupo u svojoj krvi i u svom životu fabrički proletarijat.“²⁹⁾

Socijaldemokratska partija i sindikat borili su se svim sredstvima da se ovo izmeni, postavili su kao svoj najveći klasni zadatak: spasti proletarijat od degeneracije koju neminovno nosi sobom.

Stanovanje

Zbog proletarizacije sela Beograd se mnogo brže naseljavao nego šta su se stanovi gradili. Krupni kapitalisti podizali su za radnike najgore i najjeftinije stanove. Oni bi kupili jedan kompleks zemljišta pored Dunava i Save u pojasu od Karaburme do današnjeg Sajmišta. To su ulice: Kosmajaska, Bosanska (sada Gavrila Principa), Gepratova, Sarajevska i Radnička na Čukarici. Tu bi izgradili stanove za radnike. Evo

²⁹⁾ *Izabrani spisi Dimitrija Tucovića* knj. I str. 247.

kako *Radničke novine* od 1. XI 1903. godine opisuju te stanove: „Najpre se uđe u prljavo, usko dvorište duž kojeg su poredani jedan do drugog niski kućerci sa zemljanim podom i hartijom oblepljenim prozorima. Prva prostorija je predsoblje metar širine i dva dužine bez prozora, to je kujna. Da bi se videlo unutra moraju se otvoriti vrata. Soba je nešto veća, prozori gledaju u avliju, te sunce do njih ne dopire. Nužnik i zajednička česma stoje jedno pored drugog.”

Ti stanovi, vlažni, smrdljivi, bez sunca i vazduha ličili su na štale i u njima je carevala tuberkuloza. *Radničke novine* za te stanove kažu „mračni i prljavi lagumi, vlažne pseće kočine, grobnice i čumezi.”

Radnica Sofija Simić pričala je: „Živeli smo u bari (to je gde se sad okreće tramvaj broj 4), plaćali smo za sobu, kujnu i šupu 15 dinara mesečno. Niko nije ni najmanje vodio računa o higijeni tih stanova.”

O kvalitetu i higijeni tih stanova rečito govori događaj koji se desio u proleće 1907. godine. Stanovi u Savamali i na Dorčolu podignuti su na nivou rečne obale. Pale su kiše, Sava i Dunav se izlili, kroz poljske nužnike pojurila je voda, izbacila napolje nečistoću i ubacila je s vodom u sirotinjske sobe. Gazde su se sakrile, a opštinska vlast nije ni prstom makla da pomogne spasavanju čeljadi i stvari. Socijaldemokrati su hitno zatražili od opštine vozove i poslugu za spasavanje. Socijaldemokratska grupa opštinskog odbora postavila je na svojoj sednici zahtev: da opština iseli postradale, da im da pomoć, a nesavesni sopstvenici da plate štetu. Dalje, da komisije pregledaju i zatvore nezdrave stanove. Ogorčenje je bilo toliko da su buržoaski odbornici morali primiti ovaj zahtev u celini i po njemu je postupljeno.⁴⁰⁾

Za ovakve i slične stanove radnici i radnice davali su jednu četvrtinu svoje zarade a za kapitaliste izdavanje takvih stanova bio je nov izvor bogaćenja.

U Savamali braća Đorđević napravili su velike kasarne za sirotinju — trošne, od slabog materijala. U njima su se radnici i radnice redovno razbolevali od vlage i umirali od škrofula.

Radničke novine 10. IV 1907. godine iznose statističke podatke o dobijenoj renti i o smrtnim slučajevima u takvim stanovima. Neki kapitalista kupio je u Savamali jedno imanje i izgradio na njemu 47 stanova za 40 000 dinara. On te grobnice izdaje radnicima prosečno po 22 dinara, te mu je godišnja kirija 12408 dinara.

⁴⁰⁾ *Radničke novine* br. 43 od 10. IV 1907. godine

„On svake godine guta po 1600 zlatnih dukata i po 50 do 60 radničkih života. „Od 1902—1907. godine u ovim ćumezima umrlo je 11275 lica, od kojih 4027 od tuberkuloze.

Drug P. Pavlović nam je pričao: „Mnogi kapitalisti su živeli potpuno parazitski, od rente od stanova. S radnikom bi zaključili usmen sporazum, pismen nije morao biti, na pola godine. Na mesec dana bio je otkaz. Otkazali bi samo zato ako drugom mogu izdati ne za 15 nego za 17 dinara. Da bi gazda zaradio 2 dinara mesečno radnička porodica morala se seliti.”

Radničke novine od 18. X 1902. godine objavljuju pismo jednog radnika: „Moj kućni gazda ne probira sredstva kojima će doći do novca. On izdaje pod kiriju podrum pun vlage i smrada, iako mu je to policija lane zabranila. I na tavanu drži četiri samca. Ove godine je napravio sobu za stanovanje i izdao je jednoj radničkoj porodici na mestu gde mu je prošle godine bio nužnik. Ujutro su ti stanari svi podnaduli i bleđi kao da su iz groba ustali. Pored jedne sobe u kojoj stanuju tri ili četiri radnika napravio je nužnik čiji smrad ide pravo u tu sobu. Na drugoj strani uza sam nužnik bila je letos jedna šupa, a sada je gazda oblepio i nju će izdati jednom čoveku.” Radnik se pita da li ima vlasti da stane na put ovome čoveku koji truže toliki svet. Vlastima su slate peticije, traženo je na zborovima i preko radničke štampe da se kaldrmišu blatnjave ulice, uvede kanalizacija i podižu radnički stanovi, ali od toga nije bilo ništa. Nije bilo nikakvih zakona ni naredbi koje bi makar koliko zaštitile radničku klasu od besa i pohlepe kućevlasnika.

Prošla je čitava decenija, a stanje se nije poboljšavalo. *Radničke novine* 25. VII 1911. godine pišu o gazdi Milošu Mirkoviću, koji izdaje stanove u Đušinoj ulici broj 14: „On naziva svoje kirajdzije — mangupi, barabe, jektičavi akrepi, pokvareni elementi... Ne dopušta im upotrebu vode za pranje tih stanova. I protiv takvih stanova i takvog gazde niko ništa ne preduzima iako su stanovi prave grobnice.”

Već smo govorili da je Beograd bio tada prva varoš u svetu po smrtnosti od tuberkuloze, a bio je i prva varoš u svetu po visini kirija. Kirije su se stalno povećavale. Radnik Đoka Jovanović je pričao da su radnički stanovi oko 1901. godine plaćani od 8 do 13 dinara mesečno. Soba i kujna niska, patos od cigle. Po izjavama radnica Marije Rabrenović i Sofije Simić stan od sobe, kuhinje i šupe 1905. godine stajao je 15—20 dinara. Takav isti stan stajao je 1912. godine 25—30 dinara. Radnica Smilja Arsenijević kaže da su oni stan od niske kuhinje i male sobe plaćali 1914. godine 22 dinara, a kasnije 24 di-

nara i to na periferiji između Dubljanske i Šumatovačke ulice. Kujna je bila ciglom patosana, a soba mala sa patosom od dasaka. Voda i klozet bili su u dvorištu za sve stanare.

Zbog sve veće smrtnosti po varošima, širenja zaraze i zato što je na regrutnim komisijama bilo sve više nesposobnih mladića za vojsku, vlasti se više interesuju za narodno zdravlje. U junu 1907. godine objavljena su pravila u kakvim se stanovima sme, a u kakvim ne sme stanovati. Pravila su bila dobra, ali bez izgradnje boljih stanova i bez privrednih inspektora ostala su mrtvo slovo na hartiji. Već izgrađeni stanovi se nisu popravljali, njihov kvalitet se nije menjao, kirije su stalno povećavane i samovolja gazda nije kažnjavana. Negde se moralo stanovati, a opština i pored svih zahteva nije ni pomišljala da zida bolje stanove za radnike i radnice.

Gazde su maltretirale radničke porodice čestim otkazima. Drug Pavle Pavlović pod imenom Dr. Svetolik Stefanović u *Opštinskim novinama* Beograda od 1. X 1929. godine piše o seobama i kaže da je Beogradu preko potreban zakon o stanovima i kirijama: „1. 2. i 3. maja i 1. 2. i 3. novembra Beograd je ličio na grad koji se raseljava. Pola Beograda bilo je na špediterskim kolima. Beskućnici tih dana lutaju od ulice do ulice i često se desi da do poslednjeg dana ne nađu stan, a iseliti se moraju. Koliko je onda kod njih nervoze i kako je lako kućevlasniku da ih sračunato ucenjuje. Oni moraju pristati na sve. Tada se zakrče ulice od taljiga na kojima su natrpani sanduci, gvozdeni kreveti, korita, čunkovi, ponjave, a povrh svega deca. Potpuna slika bede.” Dalje, drug Pavlović govori o teškoćama koje prate seobu. Nevreme, čekanje dok se iseli bivši kirajdzija, objašnjavanje sa taljigašima koji žure da obave još koju seobu, lomljenje stvari, zaboravljanje u brzini, a kad dođu u nov stan iz koga se bivši kirajdzija još seli, nađu izvadene kvake, razvaljene šupe i nečist stan, u kome novi kirajdzija nasleđuje sve kužne klice ranijih stanara. Sve nevolje pratile su baš radničke stanove. Gotovo svi defektni stanovi u Beogradu sa raznim građevinskim nedostacima pripadaju grupi malih stanova.

Godine 1906/1907. vršena su ispitivanja selidbi u cilju donošenja pravila o stanovima. Ustanovljeno je da je četiri hiljade stanova menjalo stanare četiri puta godišnje. Od navedenog broja stanova 3200 su stanovi od sobe i kuhinje. Seobe su povećavale kiriju za 6—10% godišnje, a cena stana bila je veća što je kubna zapremina manja.

Rat je, kao i sve ostalo, stalno pogoršavao stambeno pitanje. *Radničke novine* od 25. XII

1913. godine iznose da sirotinja daje za stanove 20—30% svoje zarade, a bogatiji 3%. Bez kuhinje živi 6000 stanovnika. Skoro 9000 stanovnika živi u stanovima gde u jednoj prostoriji živi više od šest lica. Oko 8000 stanovnika živi u takvim psećim jazbinama, reč stan ne sme da se upotrebi, gde na jednog čoveka ne dolazi pet kubnih metara vazduha. Najmanji stanovi su uvek i najskuplji. Kirije su poskupile od 1906—1913. godine za preko 30%. A *Jednakost* od 1. V 1914. godine piše da je u 1914. g. poskupljenje stanova bilo 40% pa i više.

I iz ovakvih stanova gazde su na svaki način pokušavale da za vreme rata izbace žene i decu zbog neplaćene kirije. Uznemirivali su decu, duplirali kiriju, ili bi počeli zidati i uređivati stan da se stanari moraju iseliti.

Navodi se slučaj radnice fabrike duvana, Danice Miljković, koja ima dve devojčice i nije platila kiriju g. Stevi, računospitaču fabrike duvana. On od blagajnika uzme njenu nedeljnu zaradu 12,20 dinara. Žalila se direktoru i morao joj je vratiti. G. Steva joj preti da će joj stvari popisati, otpustiti je, uhapsiti i proterati. Ona je sama otišla da založi stvari i da mu plati, on joj je oteo stvari i rekao joj da ona i ćerka idu u prostitutke i da zarade za kiriju.⁴¹⁾ Karakterističan je slučaj Drage Živković, nadničarke, čiji je muž poginuo u ratu od Bugara. Ona ima troje dece od 7, 4 i 2 godine. Stanuje u jednoj sobi u Kosovskoj ulici br. 39. Soba je vlažna sa rupama na zidu. Za taj „stan“ gazda joj traži 40 dinara mesečno, a ona zarađuje 100 dinara mesečno. Sav joj je nameštaj jedan stari krevet sa daskama bez mekanih stvari, jedan astal i jedna furuna.⁴²⁾

Za vreme rata vlasti su bile primorane da izdaju naredbu da se sirotinja ne sme izbacivati iz stanova, ali ne da se poništi dugovanje, već se samo odlaže rok isplate.

Po ubeđenju kapitalista i njihove vlade imovina i zarade bogataša bila je neuporedivo značajnija od života, zdravlja i dostojanstva siromašnih narodnih masa.

Posle prvog svetskog rata *Radničke novine* 2. III 1919. godine iznose stambeno stanje u Beogradu. Tada je u Beogradu bilo 10473 kuće. Kirajdžijskih stanova ima 13378. Najmanje prostora je u kirajdžijskim stanovima, sobe sa ulice imaju 33,3 kubnih metara, a sobe iz dvorišta svega 16,3 kubnih metara. Stanovi iz dvorišta prenatrpani su i u svakom pogledu gori. Tri petine stanova izvan varoškog reona ima samo po jed-

⁴¹⁾ *Radničke novine* br. 90 od 19. IV 1912. godine

⁴²⁾ *Radničke novine* br. 96 od 24. IV 1919.

nu sobu. U toj se sobi kuva, radi, pere, spava, drže drva i kiseli kupus. U takvim stanovima stanuje proletarijat.

Interesantno je pročitati o užasnim stambenim uslovima u fabričkim stanovima posle rata. Fabrika šećera na Čukarici posle rata postala je državna svojina. Delegat Radničke komore drug Timotić u izveštaju o radničkim stanovima piše: „To su vam staje sa razvaljenim i polupananim prozorima. U svaku takvu staju strpano je oko 40 ljudi. Kad svi poležu, onda nema ni jednog pedlja praznog prostora. Obično ima po 15 slamnjača prostrtih na patos koje ne smete mnogo dirati, jer bi se kao paučina raspale. One se nikad ne pokreću, jer na njima i danju i noću po neko, od „srećnih koji ih ugrabe pri smeni, leži.” Bez ikakvih zastirača i prostirača, s vašima koje kipe po podu, u blatu kojega ni u čistim oborima nema, sav onaj ostali svet leži na golom podu. Strašna je to slika. Polugoli, više mumije nego ljudi, mrtvi od umora, jer se sada u preduzeću radi 12 časova, bez da je za to traženo produženje dozvola od nadležnih, leže oni, razbacani po blatnjavom i vlažnom podu, kao kakvi izgnanici, zaboravljeni u ovom paklu od ljudi i društva koje im pruža tako bedan život i tako odvratnu smrt kao nagradu za kolosalne napore koje čine.”⁴⁸⁾

Ovakva situacija sa stanovima posle prvog svet-skog rata učinila je da je sirotinja u krajnjoj nuždi počela stvarati sopstvenim naporima kućice po periferiji. Te kućice su nicale preko noći i svakako su više ličile na šupe nego na stanove, ali to je bilo jedino rešenje. Tako su nikle Jatanmala, Pištoljmala i druga slična naselja. Pištoljmala, kaže drug Pavle Pavlović, „zvala se simbolično, jer čim bi se tamo pojavila žandarmerija radili su pištoli”.

Tesan, mračan i vlažan stan bio je ubitačan za celu porodicu, a za ženu bio je mučilište. U takvom stanu ona je morala organizovati život porodice, radati i podizati decu, često držati roditelje, održavati čistoću, koliko je to bilo moguće, i hraniti porodicu. I tu je žena bila teže pogođena nego muškarac.

⁴⁸⁾ *Sest decenija beogradske šećerane*, strana 90—91.

ŽARKO JOVANOVIĆ

GRUPE ABRAŠE- VIĆ 1905-1940.

OBlici I SADRŽAJI KULTURNOUMET- NIČKIH AKTIVNOSTI

Radničke umetničke grupe „Abrašević”, kao društva sindikalno organizovanih radnika, počele su s radom početkom ovog veka na području tadašnje Srbije, u vreme nastanka i intenzivnijeg razvoja radničkog i socijalističkog pokreta.

Kao deo kulturnog pokreta proletarijata grupe „Abrašević” su od samog početka bile i ostale kulturni i politički pokret eksploatisane i ugnjetene radničke klase Srbije i šire — Jugoslavije. Stoga se uloga i značaj grupa „Abrašević” jedino može shvatiti u kontekstu delovanja i razvoja radničkog pokreta, budući da su one na svoj način povezivale i organizovale radne i progresivne ljude u zemlji, istovremeno izrastajući u veoma značajnu i veliku političku školu za vispitavanje i obrazovanje radnika. Posebno u periodu između dva svetska rata grupe „Abrašević” su predstavljale značajnu legalnu organizaciju sa velikim političkim i kulturnim uticajem u radničkim masama. Njihova uloga je bila utoliko veća što su u ilegalnim uslovima delovanja Komunističke partije Jugoslavije bile jedna od značajnih legalnih formi njenog masovnog rada. U celom periodu svoga delovanja bile su jedno od značajnih središta okupljanja radničke omladine i svih naprednih ljudi zemlje na klasnoj osnovi, bez obzira na nacionalnu i versku pripadnost. Pod snažnim uticajem socijalističkih ideja Srpske socijaldemokratske partije do prvog svetskog rata i delovanja Komunističke partije Jugoslavije u periodu između dva svetska rata, grupe „Abrašević” bile su otporne prema svim tendencijama i pojavama nacionalizma.

Shvatajući od kolikog će značaja biti uloga radničkih umetničkih grupa za kulturno i umetničko uzdizanje proletarijata, radnički pokret i njegovi funkcioneri obraćali su pažnju ovoj delatnosti u pokretu. Slobodno se može reći da su grupe „Abrašević” ubrzo postale oličenje kulturno-umetničke delatnosti radničke klase. I sve ostale radničke kulturno-umetničke grupe u zemlji su se manje-više razvijale pod uticajem grupa „Abrašević”.

Grupe „Abrašević” su kroz koncerte, priredbe i večerinke davale radničkoj klasi mnogo više od same razonode. Prema pisanju Triše Kaclerovića: „I sve što je 'Abrašević' pružao proletarijatu, njegova pesma, njegovi pozorišni komadi, njegove deklamacije, čime je otkrivao sva zla koja je kapitalistički poredak svalio na radničku klasu, sve je to bilo u znaku borbe. 'Abrašević' je klonule bodrio i podizao a borce čeličio. On je uveravao, ubeđivao i pridobijao ljude da se socijalistički bore. On je moćno uticao na dušu i srce proletarijata, da se kod njega razvije klasna svest i da se tako zauvek veže za veliku oslobodilačku socijalističku borbu. Zar je jedan radnik, blagodareći uticaju 'Abraševića' stupio u borbene socijalističke redove? 'Abrašević' je pripomogao da radnici postaju bolji ljudi, bolji borci... Za mene je 'Abrašević', pre svega, bio najdivniji izraz kroz pesme koje je pevao proletarijatu. I kada sam bio još mlad i kad sam bio već zreo čovek i nepokolebljivo verovao u socijalizam, 'Abrašević' je umeo još više u meni da rasplamše oduševljenje. I ne samo u meni. Zar mi je jedared u oku zablistala suza radosnica pri zvuku njegove pesme kad smo zajednički s njim pevali i muško i žensko, i staro i mlado, i deca naša.

Svojom pesmom, *Radničkom himnom* 'Abrašević' je govorio proletarijatu:

Ti što znadeš samo jad
Kidaj veze ropstva kleta,
Kao soko srčan mlad
I nek jekne širom sveta
Da životom ropskim tim
Više nećeš živeti.”¹⁾

Svojim programom, koji nije imao samo kulturno-zabavni, već i agitacioni, mobilizatorski i politički karakter, grupe „Abrašević” su doprinosile da su mnogi radnici shvatili gde im je mesto, da se okupljaju oko njih, i pristupaju svojim sindikalnim organizacijama. Kako se pristupalo „Abraševiću” i radničkom pokretu uopšte veoma slikovito je opisao Uglješa Mihailović, električarski radnik, u svojim memoarskim beleškama: „Jednog dana, na ulici — piše Mi-

¹⁾ Triša Kaclerović, „Abrašević”, *Spomenica, Četrdeset pet godina* Beograd 1950, str. 15.

hailović — pao mi je u oči jedan veliki plakat na kome je bilo krupno ispisano: „Radnička umetnička grupa „Abrašević“ priređuje koncert itd.’ Iz radoznalosti prvi put dođoh na koncert „Abraševića“ u Starom socijalističkom domu. Sala je bila prepuna raznolike radničke mladeži. Svi srdačni i veseli. Redari sa crvenim trakama oko ruke trudili su se da svoje goste što bolje zadovolje... I ako sam bio nepoznat, osećao sam se prijatno što se nalazim u sredini ljudi meni sličnih. Jedan stari čika (čika Sava) potrudio se da mi proda *Radničke novine* i jednu knjigu.”²⁾

Te večeri saznao je mladi električarski radnik Mihailović da grupa „Abrašević“ okuplja mlade radnike i radnice, saznao je ko je bio čovek čije ime je s ponosom nosila, slušao je sa pozornice lepu melodiju pesme „Poleti pesmo naša mila“, radosna srca, s velikim uzbuđenjem, gledao je izvođenje pozorišnog komada *Na prelomu*. On dalje piše: „Ja sam bio ushićen lepim pesmama i odličnom igrom diletanata. Tako su lepo igrali da nisam mogao osetiti onu izveštenu igru kao kod mnogih profesionalnih glumaca. Ja sam tada gledao stvarnu dramu pred očima. Osećao sam kao da se to, u stvari, preda mnom događa. Te večeri govorom predstavnika grupe i igrom komada dobih podstreka da razmišljam o radničkom pokretu. ‘Abrašević’ je imao te večeri uticaja na mene i usadio mi ljubav za radnički pokret. Verujem da ja nisam bio jedini koji se tako osećao. Behu dosta njih samo te večeri a gde su ostali koncerti? U meni se tada probudila svest i volja za boljim životom i za borbu. I od te večeri ja postadoh član svoje organizacije.”³⁾

Mnogi mladi radnici su išli sličnim putem. Preko „Abraševića“ su uspostavljali prve kontakte s radničkim pokretom i preko njega dospevali do svojih sindikalnih organizacija. Na žalost, mnogi su ostajali po strani od „Abraševića“ i pokreta. Rad grupa „Abrašević“ nije mogao da ustalasa čitavu učmalu društvenu sredinu, ali je uspevao da zahvati dobar njen deo. Svakog novog člana „Abraševići“ su prihvatili s ljubavlju i oduševljenjem uvlačili ga u svoje redove, gde su ga Partija i sindikat vaspitavali kao najamnog radnika, a „Abrašević“ nudio osnovna znanja o problemima opšte duhovne kulture koja su ga interesovala kao čoveka i kao proletera.

I pored velikih teškoća i nepovoljnih političkih prilika, grupe „Abrašević“ su bile u stanju da im se suprotstave i ostanu verne svome programu, negovanju revolucionarne proleterske

²⁾ Uglješa Mihailović, Jedno sećanje, „Abrašević“, *Spomenica Trideset godina rada*, Beograd 1933, str. 15.

³⁾ Isto.

umetnosti koja je decenijama vršila ulogu klasnog buditelja proleterijata.

Grupe „Abrašević“, kao čisto klasne proletherske organizacije obavljale su prosvetnu, kulturnu, umetničku i vaspitnu socijalističku, odnosno komunističku misiju među radnicima kroz koncerte, zabave, matinea, večerinke, izlete, gostovanja, prvomajske i druge slične proslave, kao i učestvujući u raznim prigodnim svečanostima i manifestacijama. U veoma teškim ekonomskim i političkim uslovima, boreći se s ogromnim finansijskim, kadrovskim i drugim teškoćama, grupe „Abrašević“ su nastojale da svojim programom što više prošire socijalističku, odnosno komunističku misao među radništvom s ciljem da probude i razviju njihovu klasnu svest, da ovi shvate potrebu političkog i sindikalnog organizovanja radi uspešnog vođenja ekonomske i političke borbe za bolje uslove rada i života, za kraće radno vreme i veće nadnice.

Kulturno-umetnička aktivnost grupa „Abrašević“ razvijala se na osnovi koju su već izgradile sekcije radničkih društava, pevački horovi i pozorišne grupe, kao i partijske i sindikalne organizacije. Osnivanjem grupa „Abrašević“ ta baza je dograđivana i proširivana novim sadržajima, prožetim često klasnim, proletherskim i marksističkim principima, novim kvalitetima i višim umetničkim nivoom. Cilj je bio da se izgrađuje klasna proletherska amaterska umetnost, koja će pored zabavnog imati i agitaciono-propagandni karakter. Time su se grupe „Abrašević“, zajedno s ostalim radničkim umetničkim grupama, uklapale u tokove razvoja naprednog revolucionarnog radničkog pokreta u zemlji i postajale njegov nerazdvojni deo, deleći njegovu sudbinu, prolazeći kroz plime i oseke koje su pratile njegov razvoj.

Grupe „Abrašević“ su se u svome radu suočavale, pored materijalnih, i s mnogim drugim teškoćama, koje su ponekada bivale ozbiljna kočnica razvoja a ometale su i izvršavanje osnovnih zadataka. Među brojnim teškoćama pomenućemo samo neke:

1. Veoma loši smeštajni uslovi najčešće su onemogućavali normalan rad grupa „Abrašević“. Programi za koncerte, priredbe, zabave i večerinke pripremani su obično u malim prostorijama pojedinih kafana, neposredno pored kafanske sale gde je treštala muzika i čula se galama pijanih gostiju, što je ometalo probe hora ili pozorišnih komada. Te prostorije nisu zagrevane, jer nije bilo novca za ogrev, pa se moralo raditi i po velikoj hladnoći uz škiljavu svetlost petrolejskih lampi. Dešavalo se da usred pripreme programa za koncert vlasnik kafane povisi zakupninu ili da otkaz. Tom prilikom bi se grupa

našla na ulici. Tada bi se na brzinu tražila bilo kakva prostorija, da bi se na vreme pripremio program. Bilo je slučajeva da su protivnici grupa „Abrašević“ onemogućavali pojedinom istaknutijem članu neke sekcije rad tako što bi mu poslodavac dao otkaz. Taj radnik, član „Abraševića“, hteo to ili ne morao je da napusti grupu, pa i mesto boravka u potrazi za novim poslom.

2. Teškoće u radu grupa „Abraševića“ dolazile su i sa drugih strana. One su najčešće bile materijalne prirode. Često nije bilo dovoljno novca za nabavku muzičkih instrumenata, rekvizita za pripremu pozorišnih komada (kostima, šminke, nameštaja i dr.). Stoga se moralo pozajmljivati od građana, prijatelja i simpatizera „Abraševića“.

3. Veliki problem predstavljao je i nedostatak potrebnog stručnog kadra, kao što su horovođe, reditelji, kostimografi itd. Oni su angažovani među školovanim ljudima — profesionalcima uz pozamašne honorare, što je predstavljalo ogroman teret za skromna sredstva grupa. Često su ti honorarci napuštali grupe „Abrašević“ u najtežim trenucima, uoči samog koncerta.

4. Problem je stvarao i nedostatak odgovarajućih revolucionarnih pesama, dobrih socijalističkih pozorišnih komada, muzičkih dela. Stoga su mnoga dela, posebno pozorišna, morala da budu prevedena sa stranih jezika — najčešće s ruskog, nemačkog ili francuskog. U prevode nju su učestvovali i pojedini obrazovani članovi „Abraševića“ i socijalističkog, komunističkog i sindikalnog pokreta koji su znali više jezika. Pojedina pozorišna i muzička dela prepisivana su u više primeraka, što je iziskivalo posebne napore. Bilo je slučajeva da su pojedina dela uzimana na poslugu, ali su i kupovana.

5. U pojedinim pozorišnim komadima bilo je težih uloga koje se nisu mogle ostvariti sopstvenim snagama, pa su angažovani profesionalni glumci Narodnog pozorišta ili drugi, prijatelji ili simpatizeri radničkih umetničkih grupa.

Značajna uloga grupâ „Abrašević“ bila je i privlačenje finansijskih sredstava za potrebe radničkog pokreta. Vođenje štrajkova, izdavanje partijskih i sindikalnih listova, letaka, brošura, knjiga, putovanja delegata, organizovanje raznih manifestacija itd. zahtevalo je mnogo novca. Prirediti zabavu ili koncert bio je najbrži i najlakši način da se dođe do potrebnih sredstava.

Često je na sadržaj programa uticala rigorozna policijska cenzura, koja je nastojala da svaku tačku s prizvukom revolucionarnosti iskasapi, izbriše ili ceo program zabrani. Da bi se izbegle

takve neprijatnosti koje su dovodile u pitanje i samo izvođenje programa, birane su one horske pesme, recitacije i pozorišni komadi koji ne izazivaju sumnju policije, ali imaju poruku. Takvih pesama i komada bilo je veoma malo, što je, opet, bio poseban problem. U slučajevima kada je cenzura bila neumoljiva, a trebalo je reagovati borbenim programom na neki značajan politički događaj u zemlji, tada se, prema sećanju savremenika, pribegavalo lukavstvima i podvalama. Na programe su stavljane pesme i pozorišni komadi za koje je bilo sigurno da će biti odobreni, a u toku priredbe ubacivani su u program sadržaji druge vrste i pored toga što se znalo da svakoj priredbi prisustvuje neko iz policije i da će biti intervencija i zabrana. Posle takvih slučajeva usledilo bi pozivanje izvođača i članova uprave u Upravu policije gde su saslušavani, maltretirani i hapšeni. No, „Abraševići” se nisu predavali. Oni su u privatnim stanovima pripremali komade i pesme, sve dok se zabrana ne bi ukinula pod pritiskom javnog mnjenja, partijskog i sindikalnog rukovodstva.⁴⁾

Programi priredbi grupa „Abrašević” najčešće su se sastojali od: uvodne reči, horskih pesama, recitacija, muzičkih tačaka, solo pevanih pesama, pozorišnih komada, igranki sa šaljivom poštom.

Uvodna reč. Vrlo često se kao prva tačka ili posle otpevane „Internacionale”, izgovarala *uvodna reč*, nazivana i pozdravnim govorom. Običavalo se da se drži na onim koncertima koji su priređivani nekim značajnim povodom. Na žalost, njihova sadržina nije objavljivana u radničkoj štampi, a nije sačuvana ni u konceptima govornika, tako da ne može da se interpretira ono što se u njima iznosilo. Dešavalo se, istina vrlo retko, da se prilikom oglašavanja koncerta istaknu problemi kojima je trebalo da bude posvećena *uvodna reč*. To su obično bila aktuelna politička, društvena i ekonomska pitanja iz života i borbe radničke klase: težak ekonomski položaj radnika i njegovi uzroci, potreba i značaj organizovanja radnika u radničke sindikalne, strukovne organizacije, značaj radničke kulture i umetnosti i potreba njihovog razvijanja i negovanja, položaj mladih, sloboda ličnosti u proleterskim klasnim organizacijama, socijalističko vaspitanje i drugo.

Uvodne ili pozdravne govore obično su držali predsednici grupa „Abraševića” ili neko od članova uprave, kao i istaknute vođe socijalističkog, odnosno komunističkog i sindikalnog pokreta, koji su bili izvanredni poznavaoци pojedinih

⁴⁾ NMV, Mitar Radić, *Iz mog sećanja na „Abrašević”*, Teodosije Filipović, *Sećanje na rad „Abraševića”*; Zarko Jovanović, *Radnička umetnička grupa „Abrašević”*, Beograd... str. 240.

aktuelnih pitanja. Ponekad su imena uvodničara navođena u programima, tako znamo da su na priredbama beogradskog „Abraševića“ pozdravne govore držali: Dimitrije Tucović, Dušan Popović, Dragiša Lapčević, Nedeljko Divac, a u periodu između dva svetska rata na priredbama nezavisnog „Abraševića“: Mihailo Todorović, Draga Stefanović, Milivoje Kaljević, Čeda Kuzmić, dok je na priredbama socijalističkog „Abraševića“ govore držao najčešće Milorad Belić, a takođe i Mika Rajković, Bogoljub Đurić i dr.⁵⁾ Pozdravnoj reči davan je poseban značaj time što je prethodno pevana „Internacionala“ ili „Radnička himna“, koje su stvarale posebno raspoloženje među prisutnim radnicima da mnogo pažljivije prate izlaganje i iz njega izvuku potrebne pouke. Uvodničari su pozdravljani burnim apluzima, čime su prisutni izražavali svoje puno slaganje s onim što je rečeno.

Kao što je cenzurisala programe priredbi policija je u ilegalnom periodu cenzurisala i pozdravne reči. Tražila je od uprave „Abraševića“ da joj obavezno dostavljaju programe, ime uvodničara i tekst uvodne reči čiju je podobnost posebno ocenjivala. I najmanje sumnjiv deo teksta je izbacivan ili u celini zabranjivan. I u ovoj situaciji doviđalo se na razne načine. Policiji je dostavljan jedan tekst, a čitan je drugi, po cenu da se s pozornice ode pravo u zatvor. Svaka intervencija policijskih vlasti na priredbama bila je praćena burnim negodovanjem prisutnih. O tome slikovito govori jedna, od retkih objavljenih uvodnih reči u *Organizovanom radniku*, koju je držao Marko Alašević na koncertu Pododbora građevinskih radnika u kafani „Petrograd“ u Beogradu. Govoreći o potrebi pomoći radništvu u razvijanju proleTERSKE umetnosti, u čemu je prednjačio „vredni“ „Abrašević“, Alašević je posebno istakao: „Radničkoj klasi treba razonođenja posle svakidašnjih teških radova, koje provodi na raznim građevnim radovima. Mi smo željni hleba, znanja i slobode, a da bi do toga došli vaša je dužnost (radnika — prim. Ž. J.) da moralno i materijalno pomažete i vaš Savez da širi proleTERSku kulturu i da se akciono osposobi za zaštitu interesa. Vi treba da prezirete razne kapitalističke vesele skupove pa i njihove kulturne institucije, a da vas privuče naš svaki crveni plakatić, koji nas poziva na naše razne skupove i na taj način ne samo da će se naša proleTERSka kultura širiti i zahvatiti radni narod nego će se i naše sindikalne organizacije dići na stepen pobede. Eto to je način da radni narod dođe do svojih prava u kapitalističkom društvu i gordo korača do pobede.“⁶⁾

⁵⁾ Narodna biblioteka, Zbirka plakata, 166/9, 11, 2, 5; *Radničke novine*, 4. IX 1908.

⁶⁾ *Organizovani radnik*, 20. X 1928.

Repertoar horskih sekcija grupa „Abrašević“. Horske sekcije grupa „Abrašević“ bile su najbrojnije i najaktivnije. Članovi su bili radnici, i to pretežno mladi, koji su imali talenta i ljubavi prema pesmi. U početku nije bilo dovoljno žena usled patrijarhalnih predrasuda, pa se vodila posebna propaganda za njihovo učlanjivanje. Horske sekcije su u početku bile isključivo muške a tek kasnije su postale mešovite. U periodu kada je broj članova u „Abraševićima“ porastao, pored mešovitih, postojali su i čisto muški i čisto ženski horovi. Ovakav sastav horskih sekcija omogućavao je izvođenje raznovrsnog repertoara dostupnog grupama „Abrašević“. Bilo je perioda kada su pojedine sekcije imale i preko stotinu članova, vrednih i vrsnih pevača, a sekcijama su rukovodili dirigenti (beogradskom: Stevan Šijački, Svetislav Anđelić, Nikola Sudarević, Vlastimir Pavlović Carevac, Milan Bajšanski i drugi.⁷⁾

Repertoar horske sekcije uklapao se u programsku orijentaciju „Abraševića“ koja je u početku imala borbeni, socijalistički, a u periodu od 1921. do 1929. godine i komunistički karakter. Prokomunističku orijentaciju počele su dobijati i horske sekcije URUG „Abraševića“ od sredine tridesetih godina kada u njih stupaju članovi KPJ, SKOJ-a i njihovi simpatizeri.

Na repertoaru horskih sekcija grupa „Abrašević“ nalazile su se dve vrste pesama: revolucionarne i borbene radničke pesme i pesme svih naših naroda i narodnosti. Pošto u našoj literaturi nije bilo mnogo radničkih borbenih pesama, to su najčešće prevedene nemačke, ruske, francuske, italijanske i bugarske pesme. (Repertoar u prilogu.)

Nastojalo se da na repertoaru horskih sekcija bude što više revolucionarnih radničkih pesama, koje su pozivale na borbu ili imale neku drugu poruku. Cenzura često nije dozvoljavala stavljanje pojedinih pesama na repertoar uz obrazloženje da svojom revolucionarnom sadržinom bune i podstiču radnike u borbu protiv državnog poretka. Na repertoaru su bile i narodne pesme iz svih krajeva zemlje.

Recitacije. Na repertoaru su se obavezno nalazile i recitacije: radničke, revolucionarne i socijalne pesme stranih i domaćih autora. Recitacije su ostavljale snažan utisak na prisutne, mobilisale su, pokretale u borbu, na sindikalno i političko angažovanje, budile su klasnu svest, izazivale revolt i otpor prema nasilju i eksploataciji. Među recitatorima bilo je i dece, članova Dečje grupe *Budućnost* čije su simpatične pojave i potresne reči o hlebu, majci, bolesnom ocu i sl. budile i podsticale na borbu protiv nepravde, bede i gladi.

⁷⁾ Zarko Jovanović, *Radnička umetnička grupa „Abrašević“*, Beograd 1985, str. 243.

U okviru beogradskog „Abraševića”, krajem 1935. i početkom 1936. godine formiran je Govorni hor (nazivan još recitativni ili kolektivna recitacija) kao specifičan oblik scenskog i govornog izražavanja, oblik masovne recitacije, često praćene muzikom, gestikuliranjem i mimikom što je sadržaju pesme davalo efektniji izraz. Govorni hor reagovao je brzo, lucidno i blagovremeno na sve značajnije događaje u zemlji i svetu. Primera radi navešćemo da je, povodom proslave godišnjice završetka prvog svetskog rata, novembra 1938. godine nastupao s pesmom: „Mi slavimo mir”, prigodnim pacifističkim sadržajem uz povlačenje klasne opredeljenosti. Na katastrofalnu poplavu, u proleće 1937. godine, reagovao je pesmom „Poplava”, kritikujući vladu zbog slabog sistema odbrane. Na građanski rat u Spaniji i kinesko-japanski rat reaguje pesmom „Mršavo kljuse” Li Taj Pea i pesmom „Zakopajte mrtve” Irvina Šoa u kojima je izraženo ogromno nezadovoljstvo i ogorčenje protiv ratne klanice, protiv ubijanja nevinih ljudi.

Osnovicu repertoara Govornog hora „Abraševića” činila je idejno-programska orijentacija prožeta duhom komunizma kao univerzalnog svetskog procesa. Ovaj Hor je iz dana u dan postojao sve više ogledalo političkih i društvenih kretanja u nas i u svetu.

Pozorišni repertoar. Repertoar pozorišnih sekcija grupa „Abrašević” kretao se uglavnom linijom opšteg ideološkog socijalističkog, a često i revolucionarnog-komunističkog stremljenja. Sekcije su pripremale i izvodile pozorišne komade koji su svojim sadržajem odgovarali potrebama radničkog pokreta i socijalističkim shvatanjima sveta i života. Na svim priredbama i kroz komade zvonile su parole (pa makar i u najblažoj formi, što je bilo uslovljeno policijskom cenzurom) onih koji su se borili za pravednije društvene odnose, a protiv eksploatacije proletarijata. Cilj tih komada bio je da se ukaže radnicima na uzroke njihovog teškog položaja, izvore eksploatacije, nepravde, laži i licemerja, da ukaže da je jedini izlaz iz teškog položaja u organizovanoj borbi i da su pravda i pobjeda na njihovoj strani.

Zahvaljujući upravo pozorišnim komadima takve sadržine, sve veći broj radnika shvatio je značaj organizovane borbe, prvo pod rukovodstvom SSDP, a kasnije KPJ, i pristupio je organizacijama, koje su vodile štrajkove i borbu za tarife i veće nadnice, kraće radno vreme, bolje uslove rada i života.

Pri izboru pozorišnih komada odlučivalo se pretežno za jednočinke, a rede za komade u dva ili tri čina, jer nisu uvek postojali odgovarajući uslovi i glumački potencijali koji bi omogućavali

izvođenje dužih pozorišnih komada. Jedan od razloga bio je i taj što su komadi najčešće spremni na brzinu kako bi se odgovorilo na neki aktuelni politički događaj i što su izvođači često bili prezauzeti radnim i drugim obavezama. Mora se imati u vidu i nizak obrazovni nivo članova sekcije, mada je među njima bilo i velikih glumačkih talenata, koji su baš na pozornicama grupa „Abrašević” izrastali u vrsne glumce.

Na repertoaru su se nalazila i domaća i strana dela. Pošto u domaćoj literaturi nije bilo dovoljno pozorišnih komada iz života i borbe radničke klase, prevedena su iz strane socijalističke literature: nemačke, francuske, ruske, italijanske, američke, mađarske, čehoslovačke, poljske, španske i dr. (Repertoar u prilogu).

Sva ova dela, kako iz strane, tako i iz domaće literature režirali su i na scenu postavljali domaći reditelji. Od režije je zavisilo kakav će efekat imati komad na posetioce i kakav će uspeh postići među radništvom. Stoga se režiranju posvećivala izuzetno velika pažnja. Često prevedeni pozorišni komadi po svojoj sadržini i samom duhu nisu u potpunosti odgovarali trenutnim ciljevima borbe radničke klase Srbije, pa je reditelj imao obavezu da prilagodi potrebama našeg radničkog pokreta. Morao je zato da vrši izmene i u samom tekstu, posebno na završetku pozivajući radnike u borbu protiv eksploatacije i ugnjetavanja. Osnovni zadatak reditelja bio je da se preko komada prenese poruka radništvu — da se bori za bolje uslove života i rada i da ne dozvoljava kapitalistima da ih eksploatišu, vređa i kalja ugled njihovih porodica.

Pregled repertoara pozorišnih komada koje su izvodile grupe „Abraševića” upućuje na zaključak da su to bila dela različitog žanra, počev od drama revolucionarne, socijalne i društvene sadržine, pa do šala i komedija i dela iz narodnog života. Već je napomenuto da cilj pozorišnog repertoara nije bio samo da se publika zabavi, već i da se vaspitava, da se budi i razvija klasna svest, da se podstiču radnici na organizovanje i borbu protiv eksploatacije. Zbog izrazite revolucionarnosti i buntovništva cenzura je pojedine komade skidala s repertoara. Čak je zabranjivano i pripremanje nekih komada. Zbog toga su grupe „Abrašević” često stavljale na repertoar dela iz narodnog života, komedije, šale i satire koje su, takođe, žigosale i ismejavale vladajući režim zbog čega su i one bivale zabranjivane.

Pregled repertoara grupa „Abrašević” nameće utisak obimnosti i raznovrsnosti koja je omogućavala da sekcije dođu do punog izražaja.

da zadovolje ukus, želje i težnje radničke klase u ovom periodu.

Okupljajući veliki broj radnika u sekcijama, na priredbama i koncertima, grupe „Abrašević” su nastojale da pokažu da su radnici sposobni ne samo za grube i teške poslove već i za bavljenje umetnošću. Umetnički nivo programa nije uvek bio u centru pažnje, jer je osnovni cilj bio da se kroz koncerte i zabave agituje, prenosi revolucionarna poruka, poziva na borbu, budi klasna svest.

PRILOG

PREGLED REPERTOARA GRUPA „ABRAŠEVIĆ”

Pesme stranih autora: „Internacionala” E. Petjea, „Radnički pozdrav” E. Manolova; „Radnička himna”, dr. Ridta; „Marseljeza” Ružea de Lila; „Radnička marseljeza” Jakoba Audorfa; „Radnički pozdrav” Blohnera; „Mornarska pesma” T. Šarfa; „Pozdrav maju” G. Pilca, „Naš cilj” Hajnea; „Dižite steg” B. Vandelta; „Bez strepnje” Ajzlera; „Napred hajd radnici, drugari!” (s bugarskog) itd.

Pesme domaćih autora. Najčešće su pevane pesme Koste Abraševića: „Svet je naša otadžbina”, „Pijanica”, „Zviždi vetre”, „Plovi ladko”, „Crvena”, „Na grobu”; Stevana Šijačkog; „Vragolan”, „Crkvenjak”, „Invalid”, „Cik”; Šantića „Emina”; Goranova „Pesma radu”, „Devojka, venac i jezerce”; „Lem Edin” i „Rukoveti” Stevana Mokranjca; „Jesen stiže” i „Seljančica” Stanislava Biničkog, zatim pesme: Stevana Anđelića, Nikole Sudarevića, P. Krstića, Raše Plavovića, Josifa Koca, Mirka Stefanovića, Gotovca, Josipa Marinkovića, Andre Kostića, Marka Šarčevića, I. Bajića, Jovana Popovića i dr.

Recitacije. Od stranih pomenućemo pesme (recitacije) italijanske pesnikinje Ade Negri: „Autopsija”, „Mangup”, „Izlišni”, „Na braniku”, „Pomoz bog bijedo”, „Pesma” „Zdravo junaci”; zatim, mađarskog pesnika Petefija „Luda” i „Rudar”; „Besposlica” Emla Zole; „Štrajkačeva žena” Klare Miler i dr.

Od domaćih pesnika recitovane su pesme: Koste Abraševića, Vidosava Trepčanina, Milana Rakića, Svetomira Stankovića, Momčila Lajkovića, Andre Kostića, A. Nestorovića, Dušana Stevanovića, Ljubice Ivošević, Alekse Šantića, Đure Jakšića, Marka Šarčevića i dr.

Prema sećanju savremenika najaktuelnije tačke *Govornog hora* bile su: „Pekari” Lajoša Korvina; „Nosaci” Čedomira Minderovića; „Mi slavimo mir” Pavla Stefanovića; „Mati” Karel Čapeka; „Oj kuli, oj!” Luja Aragona; „Majka hrabrost”, „Trá vojnika”, „Uspavanka” Bertolda Brehta; „Druže budi spreman” Pavla Stefanovića; „Slobodi” Petra Kočića; „U kvrgama” Milana Rakića; „Španija” Radoslava Sandića; „O, klasje moje” Alekse Šantića i mnoge druge.

Pozorišni repertoar. Iz strane literature pretežno su prevedena pozorišna dela stranih naprednih i socijalističkih pisaca: Paula Genta „Ah kakva radost vojnik biti”, antimilitaristički komad u tri čina u prevodu Nedeljka Divca i „Ravašol”, satirična slika iz savremenog života sa pevanjem u prevodu M. Tipsarevića; Hajnriha Fridriha: „Zena s predrasudama”, šala u jednom činu, u prevodu s nemačkog Mage Magazinovića i „Izbori”, šala u jednom činu u prevodu Z. Ivanića; Ferdinanda Frikea: „O, ovi

socijali" u prevodu s nemačkog Dimitrija Tucovića; Fridrina Pola „Sveti brak", komad u jednom činu u prevodu s nemačkog Tase Simidžića; Ernesta Dajminga „Majska proslava", socijalna drama u tri čina u prevodu Dobrivoja Miladinovića, bravarskog radnika; Maksa Kegela „Kći državnog pravobranioca", komedija u jednom činu; Ernesta Precanga „Kći rada" u prevodu s nemačkog Dragoslava Jovanovića; „Njegov jubilej" u prevodu Ace Pavlovića; „Policija provodadžija" pod nazivom „Naši mladenci", komad u jednom činu; „Izgubljeni sin", komad u jednom činu u prevodu M. Tipsarevića; „Đavo u glasačkoj kutiji", šala u jednom činu u prevodu Nikole Hronjeka; „Na sindžiru", drama iz radničkog života u prevodu s nemačkog Koste Jovanovića; Leonid Ziner „Zenidba" šala u jednom činu, u prevodu s nemačkog Milice Đurić-Topalović; Vilma Jodrijanc: „Na dan suđenja", drama; Ajzler: „Rudari" i „Budućnost je naša"; Hans Valter Frajtmunt: „Rudnik Elza", društvena slika; F. Miler „Stričeva oporuka", vesela igra; Ernst Frinkler: „Ratni drugovi", šala i „Prvi maj u Nemačkoj"; A. Hofman: „Proleterski božić", pozorišna igra; F. Langman: „Sterova porodica", drama; Rihard Kapel: „Gvozdeni krst", slika iz svetskog rata; E. Mozehard „Žrtve", drama R. Ribicel: „U borbi za opstanak", pozorišna igra; „Tužiočeva kći", „Crvena avet" slika iz izborne borbe u Nemačkoj; Feliks Renker: „Zbog pusta blaga", komad u tri čina, prevod s nemačkog M. Z. Ivanić; Marsel Solne: „Borba", drama u tri čina u prevodu s francuskog; Ernest Montize: „Proleće", u prevodu s francuskog Tibulusa; Stefan Berkel: „Okovani Prometej" društvena komedija u jednom činu u prevodu s francuskog Radivoja Karadžića; Vera Starkoks: „Slobodna ljubav", društvena komedija u jednom činu u prevodu s francuskog Radivoja Karadžića; Pjer Noraž: „Prazan trbuh", drama u jednom činu u prevodu s francuskog Dragutina Savića; „Budelar" Oktava Mirboa, komad u jednom činu, u prevodu s francuskog Radivoja Karadžića; komedija u jednom činu „Paragraf 330" Žorža Kurtelina u prevodu s francuskog Radivoja Karadžića; šala u jednom činu „Govori čovek francuski" Tristana Bernara; „Zak Damur" Emila Zole; drama „Otpadnik" Ipolita Antriot; „Krvava osveta na Korzici", drama, Viktora Dikelža; u prevodu s francuskog D. Đokića; komedija V. Drosta; u jednom činu „Solja-teja" u prevodu s francuskog Dragomira Đurića; „Zvonar Bogorodičine crkve" Viktora Igoa; Pjer Gori: „K spasenju", „Francusko-pruski rat" i „Pariska sirotinja" u prevodu s francuskog Milutina Stojanovića; „Na kapiji Budućnosti" Anatola Fransa u prevodu Radivoja Karadžića; „Pobeda silnijeg" Rivijera; „Svadba pod revolucijom" Sofusa Mihallusa, u prevodu Dr Julija Kajzera; „Dva sveta", komad u jednom činu iz ruskog života Sergija Ševića; „Rudari" drama iz radničkog života u tri čina; „Ruska proleterka"; „Pozorišna umetnost" Mih. Zošćenka; Anton P. Čehov: „Jubilej", „Prošidba", šala u jednom činu; „Dame" i „Medveda šala"; „Revizor" Nikolaja Gogolja; „Šuma" Aleksandra Nikolajeviča Ostrovskog; „Vaskrsenje" Lava Nikolajeviča Tolstoja, u doradi Anri Bataja; „Na dnu života, u prevodu Mage Magazinović i „Neprijatelj" Maksima Gorkog; „Ko je lopov", drama iz društvenog života u jednom činu i „Car ugajl" Aptona Sinklera; „Sahraniti mrtve" i „Eksoloatisani" Ervina Šoa; „Luda" Šandora Peteflija; pozorišna igra „Krijumčar" Kormana; „Prvi maj" Ota Krila; drama „Žrtve" Bogosava Jošta „Gradanska smrt" Paola Đakometl. drama u pet činova u prevodu s italijanskog M. Ljubibratića; „U štrajku" Gabriele Zapoliške, drama u jednom činu iz poljsko-ruskog radničkog života u prevodu s poljskog Dragoljuba Jovanovića; „Vampir u vodenici", komedija u jednom činu; „Radost svoga doma" drama Marije Hemegenes. „Kako je ponovo postao horac" u prevodu Koste i Canke Jovanović; „Mati" Karela Čapeka i dr.

Drame, komedije šale, slike iz svakodnevnog života, jugoslovenskih pisaca: šala „Čuvaj se, bomba" Milorada Nedeljkovića; „Opštinski izbori" i „Derviš"

Ljube Nenadovića; „Poslednja pesma“ ili „Smrt Koste Aorasevića“ Radojvoja Karadžića; komad iz beogradskog života u jednom činu „Na prelomu“ Dragoslava Nenadića; „Strajk rudara na Vrškoj čuki“ Dragoljuba Andrijaševića; „U rudniku“, „Pa ipak pobednici to smo mi“, komedija u dva čina; Andra Kostić: „U kafani“, „Na Kalemegdanu“, slika u jednom činu, „Svest“ satirična slika iz srbijanskog apolitičnog života iz juna 1906 i „Retka zagonetka“; „Lora sa izbora“ G. Goranova; komedija „Palanačke novine“ Dragomira Brzaka; Milorad Belić: „Otmen svet“, „Kradljivica“, socijalna drama „Nevin“, socijalna drama; „Daktilografkinja“, „U ime zakona“, socijalna drama; „Zlokobna lula“; komad iz radničkog života „Izdajica“ J. Vukomanovića; „Moravka“ Mih. Marinkovića; „Dido“, „Seoski lola“, „Devotajka kletva“, „Hajduk Stanko“ Janka Veselinovića; „Laža i paralaža“, „Zla žena“ Jovana Sterije Popovića; „Sluga Jernej i njegovo pravo“ Ivana Cankara; „Torba greha, torba laži“, „Kazna savesti“ Stevana Krnjajića; „Božijom pomoći“ Dušana Sijačkog; šala s pevanjem „Cestitam“ i „Na badnji dan“ Koste Tričkovića; „Ivkova slava“ Stevana Sremca; pozorišna igra „Zulumčar“ Svetozara Corovića; satira „Prijatna robija“ B. Stojkovića; drama „Džeksonova ruka“ M. Đunjevca; tragedija „Smrtna kazna“ Iv. Gornjanskog; šala „Kad ciganin sanja“ i alegorična slika „Nova doba“ Mila M. S. Popovića; komedija u jednom činu „Brak na probu“ Dušana Stevanovića Jazmina; „Suprotnost“ i „Dva sveta“ Velje Petrovića-Iglina; drama iz savremenog zagrebačkog života „Na putu“ Ive Zic-Kalčića; „Glava sećera“, „Podvala“ i „Dva cvančika“ Milovana Glišića; „Voda sa planine“ Raše Plaovića i Milana Đokovića; „Smrt jednog boga“ Mirka Stefanovića; „Klub ratom postradalih drugova“ u režiji Desanke Đorđević; „Otac sinu“ Svetolika Rankovića; „Saran“ Jovana Jovanovića-Zmaja; „Amurluk“ Stevana Kamića; „Jazavac pred sudom“ Petra Kočića; „Na početku kraja“ i „Kumstvo“ Radoslava Sandića; „U kvrgama“ Milana Rakića; „Koštana“ Bore Stankovića; „Sekira“ Blagoja Stevanovića, zatim komadi: „Drveni crv“, „Zenske suze“, „Svi čuju“, „Poter“, „Primeran brak“ „Jedan sat sobarica“, „Jedan od mnogih“, „Laku noć Marta“ „Pop i đavo“, „Beograd nekad i sad“, „Cigani“, „Graničar“, „Pljusak“, „Oboje su umrli“, „Kobna žena“, „Kameni bogovi“, „Široče“, „Nekršteno zvono“, „Ušivene sarme“, „Telefon bez žice“, „Sve zbog rata“, „Bogovi kapitala“, „Nesrećna porodica“, „Bezprizorni“, „Kumstvo“, „Lavovsko nasadanje“, „Muva“, „Seljak i june“, „Čoka“, „Ukočeni točkovi“, „Kad je sreda, petak je“, „Toša će biti streljan“, „Šefovica“, „Kola za spavanje“, „Studentski život“, „Radnik na umoru“, „Đavolska posla“, „Iz ljubavi u smrt“, „Eksploatisani“, „Put u život“, „Susret“, „Zašto su nam poslodavci“, „Putnik“, „Vampir u vodenici“ ili „Po-božni Don Zuan“, „Ulovljena Hsica“, „Potkazivač“, „Krv nije voda“, „Svi čuju“, „Stari učitelj i novi đak“, „Običan čovek“, „Dugme“, „Svetski rat“, „Analfabeta“, „Kirija“, Među *rediteljima* u socijal-demokratskom periodu bili su poznati: Sveta Milutinović, koji je režirao šalu „Ravašol“, Nikola Smederevac „Rudare“, dramu iz života ruskih radnika, Pera Ilić i mnogi drugi. U periodu između dva svetska rata kao režiseri pominju se Milan Stojanović, član Narodnog pozorišta u Beogradu, Petar Petrović Pecija, Branko Lazarević, D. Stanić, Desanka Đurić, Mata Milošević, glumac i reditelj Narodnog pozorišta u Beogradu, Pavle Stefanović, J. Janković, Milorad Belić, Dragomir Đurić, Raša Plaović, glumac Narodnog pozorišta, Milentije Stojiljković, student. P. L. Đokić, Dragomir Brzak, Dragoslav Nenadić i dr.

HERBERT G. CUTMAN

INDUSTRIJALIZACIJA RADA I RADNIČKA KULTURA U AMERICI 1815-1919.

Radni moral je i dalje centralna tema u američkom iskustvu i svaki novi pokušaj proučavanja ove teme podrazumeva preispitivanje velikog dela onoga što je pretpostavljeno kao dato u delima o istoriji američke radničke klase i socijalnoj istoriji.*) Štaviše, takvo proučavanje baca novu svetlost na još neke aspekte šireg američkog iskustva kojim se obično ne bave proučavanja prosečnih radnih ljudi i žena. Sve donedavno, mali je broj istoričara razmatrao činjenicu lakoće sa kojom je većina Amerikanaca u prošlosti afirmisala „protestantski” radni moral. Ljudi koji su daleko uticajni i ugledniji od pukih istoričara, redovno su pozdravljali snažno istorijsko prisustvo takvog morala u nacionalnoj kulturi. Jedan jedini nedavni primer sasvim je dovoljan za ilustriranje ove teze. Prilikom proslave Praznika rada 1971. godine, predsednik Sjedinjenih Američkih Država je pozdravio „dostojanstvo rada, vrednost ostvarenja (i) moralne vrednosti oslanjanja na sopstvene snage. Ništa od svega toga ne izlazi iz mode”, rekao je predsednik. Pa ipak, tom prilikom je izrazio i izvesnu zabrinutost. „Moramo isto tako priznati da radni moral u Americi doživljava izvesne promene”, priznao je predsednik. Ton kojim je izrazio ovu svoju zabri-

*) Herbert G. Gutman, *Work, Culture and Society in Industrializing America* (Essays in American working-class and social history), Alfred A. Knopf, New York, 1976.

nutost bio je takav da je jasno stavljao do znanja da nikada ranije nije dolazilo do promena radnog morala, kao da su ljudi kao što su Henri Ford i F. V. Tejlor bili među potpisnicima Mejflauer povelje (Mayflower Compact) ili, što je još bolje, Deklaracije nezavisnosti.

Stvari nikada nisu bile toliko jednostavne. U svim periodima američke istorije — onda kada je zemlja još uvek bila preindustrijsko društvo, za vreme njene industrijalizacije i pošto je već postala vodeća industrijska država sveta — najrazličitiji Amerikanci, od kojih su neki bili istaknutiji i moćniji od drugih, jasno su celokupnim svojim načinom mišljenja i ponašanjem stavljali do znanja da protestantski radni moral nije bio tako duboko ukorenjen u socijalnom tkivu nacije. Neki su samo ukazivali na njegovo odsustvo, ostali su se zalagali za njegovo uvođenje, a treći su bivali predstavnici potpuno drugačijeg radnog morala. Za vreme rata za nezavisnost jedan britanski proizvođač je priznao da je među neposlušnim kolonistima bilo mnogo „dobrih radnika iz raznih evropskih zemalja“, ali je pri tom insistirao da je kolonistima bilo potrebno još mnogo više da bi razvili manufakture koje bi uspešno poslovale. „Nije dovoljno da mali broj, pa čak ni veliki broj ljudi shvati šta znači manufaktura“, rekao je taj britanski manufakturista; „duh manufakture mora postati opšti duh jedne nacije, i mora biti inkorporiran, kao što se to već događalo, u samu suštinu te nacije... Potrebno je da prođe mnogo vremena pre no što se formiraju lične navike, i još mnogo više vremena pre no što se formiraju nacionalne navike“. Taj Englez je zaista pogodio suštinu stvari. Čak i u zemlji Bendžamina Franklina (Benjamin Franklin) Endrjua Karnegija (Andrew Carnegie) i Henrija Forda, ona industrijska kultura i radne navike redovno su se razvijale i napredovale zahvaljujući novim radnicima kojima je protestantski radni moral bio potpuno stran. Upravo je Džon Adams, a ne Maks Veber tvrdio da „manufakture ne mogu da žive, a kamo li da prosperiraju, bez časti, odanosti, tačnosti i lične vere, svetog poštovanja za svojinu i moralnih obaveza prema obećanjima i ugovorima“. Kako je verovao Adams, samo jedna „odlučna, baš koliko i inteligentna i poštena vlada“ mogla bi da razvije te „vrline“ i „navike“. Ostali Oci Osnivači izražavali su zabrinutost zbog toga što su radnim klasama nedostajale vrline. Kada je Aleksander Hamilton predložio svoj veliki plan industrijalizacije mlade republike, jedan njemu veoma blizak čovek je to na sledeći način prokomentarisao: „Ako nam Bog ne bude poslao svece koji bi bili radnici i anđele koji bi njima upravljali, imamo sve razloge da strahujemo za uspeh ovog plana“. Bendžamin Franklin je u potpunosti delio ta strahovanja. On je 1768. go-

dine osudio davanje potpore sirotinji i izrazio žaljenje zbog toga što engleskim radnicima nedostaju redovne radne navike. „Naši radni ljudi se isto onako tvrdokorno drže Svetog ponedjeljka koliko i nedelje; jedina razlika je u tome što umesto da jeftino troše svoje vreme u crkvama, oni to vreme vrlo skupo troše u krčmi”. Franklin je verovao da bi, ako bi se sirotišta zatvorila, „Sveti ponedjeljak i Sveti utorak” uskoro „prestali da budu praznici”.

Franklinove brige ne bi ni malo trebalo da nas iznenade. Oci osnivači su, na kraju krajeva, živeli u preindustrijskom, a ne samo u „agrarnom” društvu, tako da je preovladavanje radnih navika iz predmodernog doba među njihovim savremenikima bilo potpuno prirodno. Međutim, ono što je za nas ovde značajno jeste činjenica da duh Bendžamina Franklina nije davao mira potonjim generacijama Amerikanaca. Neposredno pred I svetski rat Internešenel Harvester Korporejšn koja je bila preobraćena u duhu „naučnog rukovođenja” i „kapitalizma blagostanja” pripremila je jednu brošuru koja je trebalo da predstavlja udžbenik engleskog jezika za nekvalifikovane poljske radnike. „Prva lekcija” pod naslovom „Opšte” ovako je glasila:

Ja čujem zvuk sirene. Ja moram da požurim.
Ja čujem zvuk sirene pet minuta pre polaska.

Vreme je da odem u radionicu.

Ja uzimam karticu na kapiji i predajem je na ulazu u pogon.

Ja se presvlačim i pripremam za posao.

Čuje se zvuk sirene za početak rada.

Ja jedem ono što sam doneo za ručak.

Pre toga se ne sme jesti.

Sirena označava pet minuta pre početka rada.

Ja se spremam za posao.

Ja radim sve dok sirena ne označi kraj posla.

Ja ostavljam sve lepo i uredno na svom radnom mestu.

Ja stavljam odeću u garderobni pretinac.

Ja moram da idem kući.

Ovaj dokument je u mnogome ilustrativan. Neka druga studija moći će da se pozabavi time što on ukazuje na pojednostavljivanje i snižavanje nivoa engleskog jezika, što je proces tesno povezan sa promenom nacionalnog sastava američkog radnog stanovništva i društvenom potrebom za pojednostavljenim komandama na engleskom jeziku. Za nas je od neposrednog interesa to što ovaj tekst ukazuje na direktni odnos između amerikanizacije, fabričkih radnih navika i povećanja radne efikasnosti.

Internešenel Harvester Korporejšen je od Bendžamina Franklina delilo gotovo stoleće i po, ali je i u jednom i u drugom slučaju bilo karakteristično to što su želeli da preoblikuju radne

navike. Mašine su zahtevale da muškarci i žene prilagode svoje stare radne navike novim potrebama i da suze razmere onih svojih navika koje su neposredno proisticale iz radnih modela predmodernog doba. Pola stoleća pre toga čule su se slične žalopojke o uticaju mašina na tradicionalne radne modele. Godine 1873. čikaški „Vorkingmens edvokit” objavio je pesmu „Šivaća mašina” čiji je autor ismejao pronalazak Elisa Haua (Elias Howe) poredeći ga sa svojom ženom:

ŠIVAĆA MAŠINA

Ovo nije jedna od onih glupih stvari
Što stoji u uglu i izgled sobe kvvari...
Moja je drugačija, pripada ljubavi
I šalove nosi, i modom se bavi...
I neću nikakvu blistavu mašinu
Već samo prirode pravu tvorevinu!
Ja vam volim onu što u večer letnju
Uzmete za ruku, vodite u šetnju;
Što odmah pogada kud vam misli lete
Kada joj šrafove malo zategnete.
Ta moja mašina dobre je naravi —
flertuje i igra, a i puding pravi;
Veštica je, dama, domaćica koja
košulje mi pravi najfinijeg kroja...
Pa šta sad mislite o mojoj mašini,
Najbolja na svetu, kako vam se čini?
To nije nezgrapna mehanička sprava
Već je ona, momče, krv i meso — prava!

Pedeset godina posle toga, kada je veliki broj Meksikanaca živeo u Čikagu i njegovim industrijskim naseljima i kada je radio na čikaškoj železnici, u čeličanama i radionicama za pakovanje (godine 1926. — 35 procenata celokupne radne snage čikaške kompanije Inland Stil poticalo je iz Meksika), bila je veoma popularna pesma „El Enganchado” („Izigrani”) u kojoj se, na tipično špansku melodiju, pevalo o razočaranjima fabričkih radnika-doseljenika:

Dodoh iz Lorelije po ugovoru.
Sanjao sam o tome da dolare zaradim;
Kupih cipele i šešir kupih, čak i pantalone
obukoh.

Pričali su mi da ovde ima
Tušta i tma dolara, da ima cura i pozorišta,
I da je ovde sve samo zabava.
A sad sam prosto pregažen — ja sam po zanatu
obučar

Al ovde kažu da sam kamila
Dobar samo za pijuk i lopatu.
Kakva vajda od mog zanata
Kada ovde ima na desetine fabrikana
I dok ja napravim samo dve male cipele
Oni naprave milion pari?

Mnogi Meksikanci nerado govore
Jezikom kome su ih majke učile
Naokolo pričaju da su Španci
I odriču se svoje zastave...
Moja deca odlično govore engleski
Španski ni da prozbore,
Zovu me „fader“ i ne rade
I luduju za čarlstonom.
Dosta mi je već svih ovih gluposti
I vraćam se u Mičahen.

Američko društvo se znatno razlikovalo u svakom od perioda kada su pisani ovi dokumenti. Frenklin je bio prava personifikacija uspešnog zanatlije u preindustrijskoj Americi. „Krojačica“ je opstala kroz sve one decenje u kojima smo bili svedoci preobražaja preindustrijske u industrijsku Ameriku. Harvester je još pre I svetskog rata dokazao industrijsku premoć Amerike u svetskim razmerama. Meksička pesma poslužila je kao nacionalno obojena pop-melodija iz doba džeza. Ipak, postoji jedna važna nit koja povezuje ova četiri dokumenta. I upravo otkrivanje te niti u posebno značajnim trenucima u nacionalnoj istoriji u periodu između 1815. i 1920. godine pruža mogućnost da naučimo dosta o tome kakve su to tenzije u pogledu radnih navika koje su se neprestano ponavljale, a uticale su na formiranje našeg nacionalnog iskustva. Tradicionalne imperijalne granice (koje su možda bile u funkciji profesionalne pod-podele rada) koje su omeđile onu teritoriju na kojoj je američkim istoričarima rada omogućeno istraživanje, istovremeno su zatvarale prostor za proučavanje tako važnih pitanja kao što su promene radnih navika i kultura rada. Za takvo istraživanje nisu nimalo podsticajna ni pitanja koja američki istoričari rada obično postavljaju, niti metodi koje oni koriste. Sa malim izuzecima, više od pola stoleća američka istorija rada neprestano odražava i snagu i slabost koncepcijke sheme čiji su tvorci istovremeno i osnivači te istorijske discipline — Džon R. Commons (Commons) i drugi iz takozvane viskonsinske škole istorije rada. Čak su i njihovi najžešći kritičari, uključujući tu i ortodoksne „marksističke“ istoričare rada iz 30-ih, 40-ih i 50-ih godina i nekoliko istoričara Nove levice koji su posvetili pažnju američkoj istoriji rada retko doveli u pitanje te konceptijske okvire. Commons i njegove kolege postavljali su vrlo opsežna pitanja, prikupljali važne materijalne izvore i isticali impresivne ideje. Zajedno sa svojim veštım učenicima proučavali su razvoj sindikata kao institucije i objašnjavali mesto sindikata na tržištu rada koje se menjalo. Međutim, njihova pažnja je prevashodno bila posvećena onom malom broju radnika koji su pripadali sindikatima, i pri tom su prenebregavali značaj američkog radnog stanovništva. Postoje dve struje koje su posebno važne i karakteristične za

ovu stariju istoriju rada. Budući da je tako mali broj radnika pripadao stalnim sindikatima pre 1940. godine, opšta konceptualizacija sindikata isključivala je većinu radnih ljudi iz okvira detaljnog i temeljnog proučavanja. Štaviše, njeni metodi su ohrabрили istoričare rada da stvore neku vrstu čaure oko američkih radnika, izolujući ih od njihove vlastite subkulture i od šire nacionalne kulture. Sve uža „ekonomska“ analiza dovela je do toga da proučavanje istorije američke radničke klase bude sve ograničenije i sve više izdvojeno i izolovano od širih događaja u američkoj socijalnoj i kulturnoj istoriji, kao i od dela posvećenih američkoj socijalnoj i kulturnoj istoriji. Posle 1945. godine istorija američke radničke klase i dalje je bila zatočenik ograničenja koje je sama sebi nametnula, pa je stoga daleko zaostala za mnogo maštovitijim i novatorskim britanskim i evropskim delima na ovom polju. Primera radi, u Velikoj Britaniji su one smernice što su ih fiksirali Sidni i Beatrisa Veb svojim delima poljuljali takvi naučnici koji su se bavili istorijom rada i socijalnom istorijom kao što su Asa Brigs, Erik Hobsbom, Henri Peling, Sidni Polard, Džordž Rude, E. P. Tompson, i Brajan, Dž. F. C. i Rojden Harison, koji su, zajedno sa ostalim proučavaocima ovih područja postavljali nova pitanja, koristili nove metode i duboko pronikli u izučavanje materijala koji su ranije bili u najvećoj meri prenebragavani. Usled svega toga, sada se piše bogata i iznimanjsirana nova istorija običnih Britanaca. Još uvek ima mnogo toga vrednog što se može naučiti od starijih američkih istoričara rada, ali je već odavno došao trenutak za kritičko preispitivanje njihovih konceptijskih okvira i njihove metodologije i za primenu konceptijskih i metodoloških ostvarenja naših kolega s onu stranu okeana — naravno, ta primena treba da bude specifična i primerena posebnostima iskustva američke radničke klase.

Posvetićemo zato manje pažnje pitanjima koja se obično smatraju onim što spada u pravu sferu istorije rada (razvoj i ponašanje sindikata, štrajkovi i zatvaranja fabrika i preduzeća i radikalni pokreti) već ćemo, umesto toga, staviti naglasak na česte napetosti između raznih grupa muškaraca i žena za koje su mašine predstavljale novinu i na promene američkog društva. Ovde se ne govori o svim periodima u okviru zadatog vremena: nema ni jedne jedine reči o pedesetogodišnjem periodu posle I svetskog rata kada se veliki broj ljudi kojima je maternji jezik bio španski i belih i crnih radnika sa agrarnog Juga prvi put suočio sa fabrikom i mašinom. Nismo ispitali ni skorajša svedočenja o nezadovoljstvima naših savremenika. Pažnja nije posvećena ni radnicima koji su prinudno radili (fabrički robovi na sta-

rom Jugu), niti slobodnim radnicima — ne belcima, uglavnom crncima ili doseljenicima iz Azije, kao ni njihovim potomcima. I te grupe su bile pogođene svim tenzijama koje ćemo ovde opisati, što samo naglašava da im je potrebno pridati centralno mesto u svakoj sveobuhvatnoj studiji o američkim radnim navikama ili promenama u ponašanju američke radničke klase.

Naglasak je stavljen na slobodne bele radnike u sasvim različitim vremenskim periodima: 1815—1843, 1843—1893. i 1893—1919. godina. Ove godine treba shvatiti samo kao okvirne granice koje ukazuju na činjenicu da se američko društvo u svakom od tih perioda znatno razlikovalo. U periodu između 1815. i 1843. godine, Sjedinjene Američke Države su i dalje bile u glavnom preindustrijsko društvo i većina radnika u malom broju fabrika poticala je iz seoske preindustrijske kulture. Preindustrijsko američko društvo nije bilo predmodernno društvo u onom smislu u kome su to bila evropska ruralna društva, ali je ipak bilo predmodernno. Tokom 50 godina posle 1843. godine industrijski razvoj je radikalno transformisao raniju američku socijalnu strukturu i za vreme tog Srednjeg perioda (to je doba čije granice nisu bile utvrđene vremenom koje je prethodilo građanskom ratu, niti vremenom koje mu je neposredno usledilo) postojala je istinska zategnutost između starije američke preindustrijske socijalne strukture i institucija modernizacije koje su pratile razvoj industrijskog kapitalizma. Posle 1893. godine Sjedinjene Američke Države su svrstavane u klasu zrelih industrijskih društava. U svakoj od ovih distinktivnih faza promene u američkom društvu, iznova su se javljale tenzije koje su postojale i ranije — između autohtonog domaćeg stanovništva i muškaraca i žena-doseljenika za koje su fabrike predstavljale novinu i zahteva koje su im nametala pravila i disciplina rada u fabrici. Ovo stanje zategnutosti redovno je bivalo obnavljano migracijama raznorodnog predmodernog autohtonog stanovništva i stranaca u društvo u fazi industrijalizacije ili u potpuno industrijalizovano društvo. Britanski istoričar ekonomije Sidni Polard valjano je opisao ovaj proces u kome „društvo seljaka, zanatlija i ljudi vičnih raznoraznim poslovima prerasta u društvo modernih industrijskih radnika”. Polard piše o Engleskoj u fazi industrijalizacije:

„Trebalo je savladati mnogo više nego samo promenu posla ili novi radni ritam: valjalo je apsorbovati čitavu jednu novu kulturu i odbaciti staru, pojavilo se potpuno novo okruženje, često u drugim delovima zemlje, uspostavljeni su novi odnosi sa poslodavcima, javile su se nove životne neizvesnosti, stekli su se novi prijatelji i

susedi, došlo je do novih modela braka i novih modela ponašanja dece unutar porodice i van nje”.

Isti taj proces zbio se i u Sjedinjenim Američkim Državama. Baš kao i sve druge zemlje u fazi modernizacije, i Sjedinjene Američke Države suočile su se sa teškim zadatkom industrijalizacije čitavih kultura, ali se u ovoj zemlji taj proces redovno ponavljao, tako da je svaka faza američkog ekonomskog rasta i razvoja obuhvatala različite prve generacije fabričkih radnika. Društveni preobražaj koji je Polard opisao u Engleskoj se zbio između 1770. i 1850. godine i u tim decenijama dolazilo je do kolizija i interakcije između predmodernih britanskih kultura i institucija koje su unosile modernizaciju i uglavnom bile povezane sa fabrikom i mašinskim radom. Ostvaren je taj bolni prelazak koji je vladao nad etosom čitavog jednog doba, a potom izgubio na svom relativnom značaju. Od 1850. godine pa sve do nedavno, britanska radnička klasa se reprodukovala i uspela da zadrži relativnu nacionalnu homogenost. Pojavile su se nove napetosti, ali one nisu bile karakteristične za društvo koje je neprestano zauzeto industrijalizacijom ljudi rođenih van njega samog, često pravih tuđinca i po mestu rođenja, i po boji kože i po radnim navikama, običajima i ponašanju; to društvo je istovremeno i zabrinuto zbog takve industrijalizacije. „Tradicionalne društvene navike i običaji retko se uklapaju u modele industrijskog života tako da su oni morali... biti diskreditovani kao smetnja napretku” — podseća nas Dž. F. S. Harison. To se redovno događalo u Sjedinjenim Američkim Državama posle 1815. godine, kada je nacija apsorbovala i nastojala da transformiše nove grupe preindustrijskih ljudi, autohtonog belog stanovništva. Međutim, rezultat svega toga nije bila ni statična napetost, niti puko ponavljanje sličnih ciklusa, zbog toga što se američko društvo samo po sebi menjalo onako kako se menjao sastav njegovog radnog stanovništva. Ipak, izvor tenzija je ostajao isti i često je dolazilo do konflikta. To nije bio konflikt koji naglašavaju stariji Progresivni istoričari (agrarni sistem naspram kapitalističkog, ili interesno neslaganje) niti je to bio konflikt između elita koje su se međusobno nadmetale — taj konflikt su naglašavali nedavni kritičari te sinteze s početka 20. veka. Umesto svega toga, ovaj konflikt je proistekao iz činjenice da je američka radnička klasa u svom sastavu neprestano doživljavala promene zbog priliva — i iz same Amerike i iz drugih zemalja i područja — seljaka, farmera, veštih zanatlija i privremeno zaposlenih radnika koji su u industrijsko društvo donosili na-

čin rada i druge navike i vrednosti koje nisu bile u vezi sa industrijskim potrebama i industrijskim etosom. Neki su odbacivali te stare načine da bi se prilagodili novim imperativima. Ostali su pali kao žrtve ili su jednostavno bežali, seleći se iz mesta u mesto. Neki su nastojali da prošire i prilagode starije modele života i rada novom društvu. Drugi su upućivali izazov društvenom sistemu kroz mnoštvo kolektivnih udruženja. Međutim, za sve njih — u raznim istorijskim trenucima — prelazak na industrijsko društvo, kako je to pisao E. P. Tompson, „podrazumevao je ozbiljno restrukturiranje radnih navika — novu disciplinu, nove inicijative i novu ljudsku prirodu u kojoj te nove inicijative mogu biti efikasne”.

Muškarci i žene koji prodaju svoj rad poslodavcu donose u novu ili izmenjenu radnu situaciju mnogo više od svog pukog fizikog prisustva. Ono što oni donose fabrici dobrim delom zavisi od njihove kulture, a način njihovog ponašanja formira se u interakciji između te kulture i konkretnog društva u koje ulaze. Budući da još uvek znamo malo o preindustrijskoj američkoj kulturi i subkulturi, potrebno je da ispoljimo izvesnu opreznost kada sa nivoa uopštavanja prelazimo na istorijsku stvarnost. Ono što ovdje sledi sadrži poređenje i suočavanje radnih ljudi za koje industrijsko društvo predstavlja novinu, ali koji žive u sasvim različitim vremenima. Prvo se očekivanje i radne navike prve generacije fabričkih radnika — mahom pripadnika autohtonog američkog stanovništva pre 1843. godine porede sa prvom generacijom fabričkih radnika doseljenika u periodu između 1893. i 1920. godine. Ukazuje se na sličnosti u radnim navikama i očekivanjima muškaraca i žena koji su potekli iz sasvim različitih predmodernih kultura. Drugo, ispituju se radne navike i kultura zanimanja u decenijama industrijalizacije (1843—1893) kako bi se ukazalo na postojanje i istrajnost moćnog kulturnog kontinuiteta u tom dobu radikalnih ekonomskih promena. Treće, ukratko su opisani modeli predmodernog ponašanja radničke klase koji predstavlja paralelu evropskim modelima predmodernog ponašanja radničke klase u ranim fazama industrijalizacije, kako bi se ukazalo na to da je tokom čitavog ovog perioda (1815—1920. godine) promene u sastavu američke radničke klase dovodile do ponovnog javljanja „predmodernih” modela kolektivnog ponašanja koji se obično povezuju samo sa ranim fazama industrijalizacije. Končno, pridaje se pažnja nekim širim implikacijama koje proističu iz ove zategnutosti između rada, kulture i društva koja se neprestano ponavlja.

Prvo ćemo opisati radne navike, težnje i očekivanja muškaraca i žena kojima su fabrički život i rad predstavljali novinu. Zajedničke radne navike ukorenjene u raznorodnim predmodernim kulturama (u mnogim aspektima različite, ali sve podjednako loše prilagođene uobičajenoj rutini kakvu zahtevaju fabrički procesi u čijem je centru mašina) postojale su među raznim fabričkim radnicima prve generacije tokom čitave američke istorije. Usredsredićemo se na dva potpuno različita vremenska perioda: godine pre 1843. kada su fabrika i mašina za Ameriku još uvek predstavljale novinu, i godine između 1893. i 1917. godine kada je zemlja već postala svetski industrijski džin. I u jednom i u drugom periodu radnici za koje je fabrička proizvodnja predstavljala novost donosili su čudne i naizgled beskorisne radne navike u fabrički krug. Obrasci neregularnog i nedisciplinovanog radnog ponašanja fabričkih radnika karakterističnih za period pre 1843. godine frustrirali su proizvođače duboko svesne troškova i bili su uzrok njihovih čestih žalbi. Pravila rada u tekstilnim fabrikama često su imala za cilj iskorenjivanje takvih primitivnih običaja. Tako je jedna fabrika pamuka u Nju Hempšajru, koja je zapošljavala mahom žene i decu zabranjivala „alkoholna pića, pušenje ili bilo kakvu vrstu zabave... u radionicama, fabričkom krugu ili samoj fabrici”, obećavajući istovremeno da će radnici koji budu uhvaćeni na delu dok se kockaju, piju ili se na bilo koji drugi način raskalašno ponašaju „biti smesta i sramno otpušteni”. Jedna obližnja firma iz Masačusetsa insistirala je na tome da mladi radnici koji nisu voljni da prisustvuju službi Božjoj u crkvi, „ostanu u fabričkom krugu i vreme provode u čitanju, pisanju i bavljenju nekim drugim vrednim i nimalo štetnim poslovima”. U Filadelfiji su radnici koji bi zakašnjavali na posao ili se na njemu jednostavno ne bi pojavili morali da plate globu i nisu smeli da „unose u fabrike orahe, voće i drugo; knjige ili novine”. Vlasnik jedne fabrike tekstila u Konetikatu opravdavao je 12-časovni dan i 6-dnevnu radnu nedelju time što je, navodno, „na taj način sprečavao radnike i decu da se odaju poročnoj zabavi”. On je zabranilo „kartanje... u bilo kojoj privatnoj kući”. Proizvođači na drugim mestima strahovali su zbog primera koji su „dokoni” ljudi pružali ženama i deci. Jednog fabrikanta su brinule glave porodica u Masačusetsu koji su uzimali „komad zemlje u napolicu” da bi tu uzgajali kukuruz i krompir, dok su njihove žene i deca radili u fabrikama. „Radije bih im obezbedio stalno zaposlenje po cenu izvesnih žrtava, rekao je ovaj fabrikant, „da samo više ne bih imao priliku da viđam muškarce iz sela kako se za kišnih dana u dokolici šetaju ulicama”. Muškarci

koji su radili u predionicama vune u Masačusetsu na druge načine su remetili očekivanu radnu rutinu. „Posao sa vunom zahteva više muškog rada, i upravo proučavamo kako da to izbegnemo”, rekao je jedan fabrikant. „Žene su daleko spremnije da poštuju valjane propise, nisu sklone prevarama i ne udružuju se protiv nadzornika, kao što to muškarci čine”. Muškarci-radnici u fabrikama izazivali su i druge teškoće. Godine 1817. jedan brodograditelj u Metfordu u Masačusetsu odbio je da svojim ljudima izdaje grog. Napustili su posao, ali je on ipak uspeo da završi brod koji je gradio a da radnicima ne izdaje više alkohola, što je protumačeno kao „izvanredno ostvarenje”. Nekom Englezu koji je 1832. godine posetio Ameriku jedan Amerikanac se žalio da britanski radnici u fabrici za proizvodnju pamuka i mašina za preradu u Petersonu prekomerno piju, dodavši: „To su najveći divljaci koje sam ikada video”. Samo četiri godine kasnije jedan proizvođač šešira i kapa iz Nju Džersija hvalio se u javnosti — i to objavio — da konačno ima „24 dobra, stalna radnika” od kojih ni jedan nije zaražen „kugom večno mamurnih ponedeljaka niti moralnom gangrenom „sindikalističkih” načela”. Drugi proizvođači su imali manje sreće. U Pensilvaniji, u seoskoj željezari u Houpvil Vilidžu među radnicima je bila česta pojava absentizma: lov, žetva, svadbe, česte „zabave” koje su ponekad i danima trajale i beskrajne proslave Dana izbora i Dana nezavisnosti predstavljale su pravu počast za fabričko osoblje. Početkom XIX veka, jedan proizvođač gvožđa iz Nju Džersija uneo je u svoj dnevnik mnoštvo beležaka o neregularnim radnim navikama: „Svi radnici pijani; Džekob Ventling otišao u lov”; „svi se livci dogovorili da napuste posao i odu na plažu”; „Piter Koks veoma pijan i otišao na spavanje”. G. Evans se svečano obavezao da će svaki čovek ili ljudi koji donesu piće na posao u tolikoj količini da se od nje mogu napiti, morati da plati globu”; „Edvard Ruter odsustvuje zbog pijanstva. Saopšteno je da se napio od tuge”.

Poslodavci su na različite načine odgovarali na takvo ponašanje prve generacije fabričkih radnika. Da bi se ukrotile ili preobrazile takve radne navike preduzimana je „moralna reforma”, kao i ono što Sidni Polard (Sidney Polard) naziva politikom šargarepe i batine. Uobičajeno je bilo naplaćivanje globe. Rukovodioci u Houpvilu oduzeli su jedan dolar od plate Semjuelu Jorku „zbog toga što se napio (sic) alkoholskim pićem (sic) i što nije istovarilo četiri džaka rude kod Džonsovih”. Stalni rad je podstican specijalnim materijalnim nagradama. Kovači u Houpvilu bili su angažovani za 19 dolara mesečno i „ako dobro obavli posao, onda ćemo mu još pride dati i par izdržljivih čizama.” Tokom ovih i potonjih go-

dina proizvođači u Fol Riveru i Petersonu institucionalizovali su tradicionalne običaje i organizovali proslave i parade da bi sa svojim radnicima svečano obeležili gradnju nove fabrike, odlazak u penziju nekog nadzornika ili završetak radova na nekoj lokomotivi. Neki su disciplinovane radnike nagrađivali na poseban način. Kada su radnici u fabrici lokomotiva u Petersonu insistirali na većim platama, njihov poslodavac je izdao sledeće uputstvo svom računovodi: „Računovođo, napravite spisak svih ljudi... koji rade puno radno vreme, ukoliko od plata koje sada dobijaju ne mogu izdržavati svoje porodice, onda moraju dobiti više. Međutim, što se tiče ostalih, onih koji su pijani svakog ponedeljka ujutru, ja ih ni pod kakvim okolnostima ne želim u radionici”. Tamo gde se posao u fabrici lako mogao naučiti, novi radnici su zamenjivali one koji nisu redovno dolazili na posao. Jedna fabrička radnica iz Nove Engleske seća se da je u godinama pre građanskog rata njen poslodavac zapošljavao „sve američke devojke”, ali je kasnije odlučio da zapošljava samo radnice-doseljenice, jer „budući da nisu dolazile sa sela, već živele onako kako to čine Iraci, u gradu, one nisu uzimale odmor, pa se moglo računati da će tokom čitave godine biti u fabrici”. Ipak, nisu sva ova sredstva funkcionisala na zadovoljstvo radnika ili njihovih poslodavaca. Negde krajem 30-tih godina XIII veka trgovci-kapitalisti poslali su jednog britanskog stručnjaka za proizvodnju svile da rukovodi novom fabricom u Nantakitu (Nantucket) u kojoj bi se zaposlile žene i deca lokalnih kitolovaca ili ribara. Postavljena je sva oprema i prvih dana su žene i deca opsedali fabriku u nastojanju da dobiju posao. Posle jednog meseca, počeli su da napuštaju posao u manjim grupama. Veoma brzo svi su se vratili „na klupe uz obalu na kojima bi sedeli pogleda uprtih u more”. Fabrica u Nantakitu je zatvorena i njeni pusti objekti predstavljali su pravi spomenik nesprenosti žena i dece da se prilagode pravilima koja su nametali proizvođači u usponu.

Fabrički radnici prve generacije nisu bili jedinstvena pojava samo za predmodernu Ameriku. Radne navike koje su za njih bile karakteristične mučile su i američke proizvođače kasnijih generacija, u onom dobu kada i sami proizvođači i većina belaca, pripadnika autohtonog gradskog stanovništva, jedva da se i sećala da su oni koji su rođeni na američkom tlu svojevremeno veoma nerado postajali fabrički radnici prve generacije. Pravovremeno se okrenuti ka angažovanju doseljenika sa istoka i juga Evrope za koje su parna mašina, mehanički uređaji i električna energija bili potpuno novi i kojima su i same Sjedinjene Države predstavljale novinu, značilo je naći se manje-više u onoj istoj nekadašnjoj situa-

ciji. Američko društvo se, razume se, znatno izmenilo, ali je u izvesnom smislu sve izgledalo kao da se isti film ponovo vrti — istina, ovog puta daleko većom brzinom: primitivna radna pravila za nekvalifikovane radnike, globa, grupni rad, potpisivanje podugovora — sve je to bila opšta pojava. Godine 1910. dve trećine radnika u 21 vodećoj proizvođačkoj rudarskoj industriji poticalo je sa istoka ili juga Evrope, ili su to pak bili američki crnci i studije u vezi sa ponašanjem ovih „novih doseljenika” pružaju mnoštvo dokaza o preindustrijskim radnim navikama muškaraca i žena za koje je američka industrija predstavljala novinu. Po Mouzisu Rišinu (Moses Rischin) kvalifikovani doseljenici — Jevreji doneli su u Njujork Siti gradske i seoske modele zapošljavanja kakva je, recimo, zavičajna privreda (landsmannschaft) i opredeljenost za male radionice, a ne za velike fabrike, što je često izazivalo poremećaje, ali je i onemogućavalo osnivanje stabilnih sindikata do 1910. godine. Specijalizacija je izazivala zebnju: u Čikagu su se Jevrejke — rukavičarke suprotstavljale detaljnoj podeli rada i pored toga što su im zamenu za nju obećavane veće plate: „Umorite se ako obavljate samo jednu radnu operaciju devet sati dnevno” — izjavila su dva posmatrača ovih žena-doseljenika. „Opređeljujete se za raznovrsnost... mentalni luksuz koji imate ukoliko prvo pravite pojedine delove rukavica a potom imate na raspolaganju pet posebnih komada kože kojima se, relaksacije radi, igrate! *Upravo je to onaj luksuz za koji se vredi boriti!*” Američka radna pravila dolazila su i u sukob sa zahtevima vere. Osmog dana po rođenju sina, ortodokсни Jevreji u Istočnoj Evropi održavali su proslavu, „bila je to prilika za veliko veselje”. Međutim, logika američke radne nedelje bila je potpuno drugačija, tako da bi se, ukoliko bi taj dan padao tokom radne sedmice, proslava održavala u sledeću nedelju. „Domaćin... i njegovi gosti znali bi da to nije pravi dan” uočio je Dejvid Blaustin (David Blaustein) i „počinjali bi da žale zbog uslova koji im ne dozvoljavaju da poštuju stare običaje”. Tako je ovaj događaj postajao „prilika za skriveno izražavanje tuge umesto za veliko veselje”. Radikalni pesnici na jidišu, kao Morris Rozenfeld (Morris Rosenfeld), pegler muške odeće, u stihovima su izražavali svu onu psihičku i društvenu cenu koju su zahtevala američka pravila rada u industriji.

Doseljenici iz slovenskih zemalja i iz Italije donosili su sa sobom u industrijsku Ameriku subkulturu koja se potpuno razlikovala od subkulture Jevreja sa sela, ali su i njihove radne navike bile podjednako tuđe savremenoj fabrici. Rudolf Vekoli (Rudolph Vecoli) je rekonstruisao čikašku južnoitalijansku zajednicu,

kako bi pokazao da su se odrasli građevinski radnici koji bi se tokom sezone udruživali u grupe koje bi se bavile zajedničkim poslom nasuprot radnicima u fabrikama odlikovali poštovanjem mnogih tradicionalnih običaja prilagođenih novoj sredini, a Filis H. Vilijems (Phyllis H. Williams) je u svom radu posvećenom proučavanju doseljenika — seljaka iz južne Italije utvrdila da među njima ima ljudi koji se nikada nisu prilagodili radu u fabrici. Posle „čitavog niza godina” „izvanrednog” rada u fabrici nekima bi „počele... da se događaju manje nezgode”, dok su drugi „jednostavno ostavljali posao i tada bismo ih mogli naći u njihovim kućama kako se žale na to da se osećaju loše za šta nema nikakve očigledne fizičke osnove”. Takav način rada zabrinjavao je stručnjake za produktivnost s početka 20. veka, baš kao što su ih brinule i slovenske proslave, crkveni praznici i „duge svadbe”. Adam Smit (Smith) je mudro primećio da je „od svih vrsta prtljaga čoveka najteže transportovati”. Upravo se to moglo primeniti na te slovenske doseljenike koliko i na Amerikance — fabričke radnike na početku 19. veka. Poljska svadba bi u nekom pensilvanijском gradiću podignutom kraj rudnika ili fabrike trajala od 3—5 dana. Grčki pravoslavci i rimokatolici radili su na istim poslovima ali su imali različite verske praznike, „što je izazivalo ogorčenje mnogih poslodavaca”. Grčka pravoslavna crkva imala je „više od 80 praznika godišnje” i „Sloveni su održavali verske praznike u danima kada bi odavali poštu pojednim svecima i tada ne bi dolazili na posao”. Jedan neprijateljski raspoloženi posmatrač opisao je proslavu američkog Dana nezavisnosti u Mahanoj sitiju u Pensilvaniji. Ljudi koji su učestvovali u povorci gradskim ulicama vukli su za sobom kolica sa bačvom piva. Iznad bačve je „stajao neki radnik sa vrčem u ruci i lovorovim vencem na glavi, pevajući pri tom nekakvu pesmu u žargonu”. Drugi čovek je sedeo i svirao na harmonici. Povremeno bi ljudi zastali da „popiju to dobro piće kome su pesmom odavali hvalu”. Svedok je za sve ovo rekao da nije ništa drugo do „imitacija odavanja počasti Bahusu, jedne od najraskalašnijih proslava u drevnom Rimu”, smatrajući da je to samo dokaz „nižeg nivoa civilizacije”. Dokeri u području Velikih jezera „verovali su da se ne može izvršiti istovar nekog broda ukoliko prethodno ne popiju četiri do pet krigli piva”. (U prvim neregularnim štrajkovima jevrejskih radnika u konfekciji, poslodavci su pregovarali sa njima pred kapijom i posle postizanja svakog dogovora „slali bi pivo radnicima da bi time častili”). Bolje stojeći savremenici nisu mogli da shvate takvo ponašanje. Tako je jedna žena, zabrinuta zbog trodnevnog slovenskog slavlja povodom venčanja za-

ključila: „Ne možete verovati da oni imaju duše, zar ne? Ne, to su životinje i oni će nestati u svojoj pohoti”. Jedan drugi zabrinuti posmatrač je piće nazvao „nečim što nije američko... a gore je od bele kuge”. Otprilike u isto vreme i jedan italijanski dečak se našao u bolnici. Jedine engleske reči koje je znao bile su „čizma” i „požuri”.

Ove više nego neredovne radne navike predstavljaju zajednički imenitelj ponašanja fabričkih radnika iz prve generacije koji su međusobno bili odvojeni i vremenski i širom strukturom društva sa kojim su se prvi put suočili. Mali je broj američkih radničkih populacija koje su se razlikovale po tako mnogo suštinskih odlika (po polu, veroispovesti, poreklu i ranijoj seoskoj ili palanačkoj kulturi) onako kako su se razlikovale devojke i žene iz fabrike u Lovelu u Dobu vrlina i radnici u čeličanama poreklom iz južne ili istočne Evrope u Progresivno doba. Kada opisujemo sličnosti njihovih očekivanja od rada u fabrici, mi to ne činimo da bismo umanjili značaj svih tih važnih razlika, već da bismo sugerisali kako su u svim drugim pogledima potpuno različiti muškarci i žene na sličan način tumačili takav rad. Pionir među američkim industrijalcima, kompanija Boston Esosiejs (Boston Associates) podigla je Lovel i druge slične gradove kako bi prevazišla seoske i palanačke predrasude s početka 19. stoleća i strahove koje su izazivali fabrički rad i takav način života i nadala se da će regulisanjem socijalnih navika niže klase obezbediti stalni priliv mladih žena sa sela (devojaka) u fabrike. „Pronicanje vlastitih interesa kao i neki razlozi koji su imali manje veze sa interesom doveli su do usvajanja strogog sistema moralističke politike” objašnjavao je jedan sveštenik iz Lovela 1845. godine. Bez „trezvenih, redovnih i moralnih” radnika sav profit bi „apsorbirali slučajevi neredovnog dolaska na posao, nehata i nemara”. Kapitalisti iz Lovela su se bogatili zahvaljujući tome što su zapošljavali žene sa sela koje su na taj način dopunjavale dohodak svoje udaljene porodice, državali bi ih na poslu nekoliko godina, a onda bi obnavljali čitav proces. Takva redovna smena radnika onemogućavala je da se razvije stalni proletarijat, pa se stoga smatralo da ona obezbeđuje i stabilnost. Fabrike pamuka u Lovelu u kojima se vredno radilo, uredni i dobro organizovani pansioni, hramovi religije i kulture, devojke-fabričke radnice i snage za čuvanje morala ostavili su tako dubok utisak na Entonija Trolopa (Anthony Trollope) da je sve to nazvao „filantropskim proizvodnim koledžom”. Džon Kvinsi Adams (Johan Quincy Adams) smatrao je da su fabrike pamuka u novoj Engleskoj „palate siromašnih”,

dok je Henri Klej (Henry Clay) izražavao divljenje za mesta kao što su fabrike u Lovelu. „Ko nije bio oduševljen precizno planiranim pokretima u jednoj velikoj fabrici za preradu pamuka?“ — pita se otac američkog sistema. Francuski putopisac Mišel Ševalije (Michel Chevalier) nije poneo tako oduševljene utiske. On je zaključio da u Lovelu sve deluje „mirno i pristojno, spokojno i razborito“, ali istovremeno je izrazio zabrinutost sledećim rečima: „Da li će ovo mesto postati nalik na Lan-kašir? Ne kriju li se iza te blistave spoljašnosti jadi i patnje devojaka-radnica?“

Istoričari koji su se bavili pitanjem devojaka iz fabrika u Lovelu nisu mogli da nađu dovoljno dokaza od pre 1840. godine da utvrde da je bilo organizovanog protesta među njima i tu njihovu kolektivnu pasivnost pripisivali su politici korporacije koja se svodila na očuvanje reda, čestim promenama radne snage, neredovnim ritmom rada (kada je taj ritam racionalizovan tokom 40-ih godina 19. veka to je izazvalo kolektivni protest), slobodi koju su devojke-fabričke radnice uživale daleko od kontrole starijih karakteristične za seoske porodice i njihovim relativno pristojnim zaradama. Žene su uspevale da se prilagode fabričkom životu jednostavno zato što nisu očekivale da dugo ostanu u fabrici. Pa ipak, među radnicama je često dolazilo do unutrašnjih tenzija. U jednoj od prvih godina, samo u jednoj jedinjoj fabrici 28 žena je otpušteno iz razloga kao što su „rđavo ponašanje“, „neposlušnost“, „sklonost prevarama“, „drskost“, „lakomislenost“, pa čak i „pobuna“. Teški prelazak iz seoskog života na fabrički rad takođe je izazivao trvenja van fabrike. Kako je kasnije, pri-sećajući se, isticala Herijet Robinson (Harriet Robinson) seoske devojke i žene dolazile su u Lovel „obučene na seoski način“ i sa „čudnim imenima“ — „Samanta, Trifina, Plami, Kizija, Asent, Elgardi, Lifi, Rahaman, Almareta, Sarpeta i Florilja... između ostalog“. (Samantha, Triphena, Plumy, Kezia, Aseneth, Elgardy, Leafy, Ruhamah, Almaretta, Sarpeta, Florila). Govorile su „veoma čudnim“ dijalektom („jezikom koji se gotovo nije mogao razumeti“). „Na rđav i pomalo zaboravljeni engleski ili škotski svojih predaka nakalemile bi nazalni jenkijeovski izgovor“ — piše H. Robinson. Neke bi ubrzo naučile „gradski način govora“! druge bi promenile svoja imena u „Sjuzan“ ili „Džejn“; za ostale bi novi način odevanja, posebno nošenje slavnih šešira, postali veoma važni. Međutim, još uvek su bile depresivne i anksiozne zbog mašina na kojima su radile. „Nikada mi nije bilo stalo do mašina“, izjavila je Lusi Larkom (Lucy Larcum) za svoje rane godine u Lovelu. „Nisam mogla da shvatim svu njihovu složenost niti sam uopšte mogla da osetim zainteresovanost za njih... Po lepom junskom vre-

menu nagla bih se kroz prozor i pokušavala da ne čujem neprekidnu buku unutar fabrike". Uvek je držala neku biljku pored sebe i kasnije se sećala jednog nadzornika koji je konfiskovao isečke iz novina, pa čak i stranice „istrgnute iz Svetog pisma" koje su neke žene uspele da unesu u fabriku. Čitav niz godina pošto je napustila tekstilnu fabriku, Lusi Larkom se podsmevala pesmama koje je u to doba pisala: „Neprestano sam sebe potcenjivala — povremeno i potpuno nepotrebno". Među naslovima njenih pesama bilo je i ovakvih: „Unapred osuđena na propast" ili „Ničija žalopojka" (u toj pesmi je sebe poredila sa „biljkom koja raste u bašti"). Kada je konačno napuštala fabriku, blagajnik ju je pitao: „Odlaziš tamo gde ćeš zaraditi više novca?" „Ne. Odlazim tamo gde mogu imati više vremena" — seća se da je odgovorila. „O, da, vreme je novac" — reče joj blagajnik.

Čak i „Lovelski dar" svedoči o sukobima između rutine fabričkog rada i seoskog ritma i osećanja. Istoričari su preko ove knjige olako prešli jer je kompanija bila pokrovitelj njenog izdavanja, tako da nije dozvoljavala da se u njoj objavi proza koja bi bila otvoreno kritična prema politici fabrike. Međutim, i proza i stihovi autora tekstova objavljenih u ovom zborniku koji su stilski veoma metaforični i često eskapističke prirode, isto su tako u mnogim slučajevima ukazivali na nezadovoljstvo ritmom rada. Tako je Sjuzan, opisujući Ani svoj prvi radni dan u fabrici, rekla da su se devojke rano probudile i da je jedna od njih zapevala:

Oh kako mrzim zvona jutarnja —
Onako dosadna, surova, glasna...

„Ne možeš ni da zamisliš koliko mi je sve izgledalo čudno. Imala sam želju da se svemu smejem, a nisam znala odakle da krenem. Poverili su mi namatanje kalemova, vezivanje čvorova i slične stvari, i sada sam se već do te mere popravila da mogu da opslužujem jedan razboj. Da imam oči i na leđima, mogla bih i dva razboja da opslužim... Kada sam uveče izašla iz fabrike, u ušima mi je još uvek sve odjekivalo od lupanja razboja, i ti zvuci su se čudno i neskladno mešali sa cvrčanjem cvrčaka, kreketanjem žaba i zvucima jevrejskih harfi. Na kraju sam se osećala kao da imam vatu u ušima. Ali sada mi to već uopšte ne smeta. Znaš uostalom da ljudi naviknu da spavaju i kada iza njih tutnje Nijagarini vodopadi, a predionica pamuka nije ništa gora.

Elen Kolins je napustila fabriku, žaleći se zbog toga što je „morala da sve radi na zvuk zvona — baš kao da smo žive mašine". U „Sanjarenjima jedne tkalje" Ela je objasnila zbog čega

su fabričke radnice „tako mnogo pisale o lepotama prirode“.

„Zbog čega oni koji gladažu u svojim deliričnim snovima maštaju o trpezama punim najfinijih jela?... O recite mi zašto je to tako, a ja ću vam onda reći zbog čega devojka koja radi u fabrici u časovima razmišljanja uopšte i ne pomišlja na bučnu fabriku punu ljudi, niti na vrevu u kući u kojoj živi“.

Savremni naučnici koji se bave pitanjima rada nisu brižljivo pročitali „Lovelski dar“ kada su ga odbacili, smatrajući da nije ništa drugo do delo „jadnih ptica iz kaveza“ koje su „pevajući o ružama barem na trenutak zaboravile čelične šipke svoje tamnice“. Njihova privrženost prirodi bila je izraz briga bića koja rade sa mašinama u društvu koje je još uvek prevashodno „vrt“, i nikako nije bila karakteristična samo za ove žene iz Lovela. U Nju Hempširu je 500 muškaraca i žena godine 1853. uputilo peticiju vlasnicima kompanije Amoskeag zahtevajući da se ne poseče jedan brest da bi se obezbedio prostor za novu radionicu: „Bilo je to lepo i dobro drvo“ i pripadalo je dobu kada su „uzvici crvenokožaca i krici orlova bili jedino što se moglo čuti na obalama Merimaka, ne kao danas kada se tu nalaze dve ogromne građevine u kojima sve odjekuje od bučne i mehanizovane industrijske delatnosti“. Radnici su u toj peticiji rekli da su ovo drvo svakog dana doživljavali kao „sponu između prošlosti i sadašnjice“ — „ono bi nas svake jeseni podsećalo na vlastitu prolaznost“.

Aspiracije i očekivanja tumače iskustvo pa, samim tim, pomažu shvatanje ponašanja. Neke devojke koje su radile u fabrici u Lovelu otkrile su svoja nezadovoljstva, drugima je teško padao prelazak iz seoske Nove Engleske u taj fabrički grad-model, ali je taj prelazak olakšavala činjenica da je toliko malo njih planiralo da ostanu fabričke radnice; ta činjenica je istovremeno osujećivala kolektivni protest. I muškarci i žene koji očekuju da samo nekoliko godina provedu kao fabrički radnici nemaju mnogo podsticaja da se pridruže sindikatima. To je podjednako važno i za doseljenike — muškarce, nekvalifikovane radnike u čeličanama s kraja 19. i s početka 20. veka (kada se najvažnija nacionalna proizvođačka industrija odlikovala višefabričkom oligopolom) koliko i za predionice pamuka u Lovelu gotovo 100 godina ranije. Dejvid Brodi (David Brody) objasnio je mnogo toga o nekvalifikovanim radnicima. U tim godinama, čeličane su uspešno razdvojile plate od produktivnosti da bi na taj način omogućile da na njih bitno utiče tržište. U periodu između 1890. i 1910. godine troškovi rada su smanjeni za 1/3 zahvaljujući efikasnoj organizaciji same fabrike. Ve-

like Karnegijeve fabrike u Pitsburgu zapošljavale su 14.359 nekvalifikovanih radnika, od kojih su 11.694 bili doseljenici sa juga i istoka Evrope. Većina njih, seljačkog porekla, zarađivala je manje od 12 dolara i 50 centi nedeljno (porodici je bilo neophodno 15 dolara za održavanje egzistencije). Velika učestalost nesreća na radu nanosila je štetu i tim i drugim radnicima: gotovo 25% ljudi koji su se nedavno doselili u SAD i zaposlili u Karnegi saut vorks (Carnegie South Works) ranjeno je ili izgubilo život u godinama između 1907. i 1910. godine — ukupno ih je stradalo 3.723. Međutim, kao i fabričke radnice u Lovelu, ovi ljudi su retko protestovali u nekom kolektivnom vidu i zato su imali valjane razloge. Oni nisu planirali da dugo ostanu u čeličani. Većina njih je došla u Sjedinjene Države bez porodičnih obaveza — bili su neženje — (ili su to pak bili oženjeni ljudi koji su kod kuće ostavili svoje porodice) da bi izvesno kraće vreme radili u fabrikama, uštedela neku svotu novca, vratila se kući i onda kupila poljoprivredno zemljište. Njihova pisma upućena rođacima u Evropi ukazuju na realističnu svest o radnom životu — pa bi se između te njihove prepiske i tekstova koje su same radnice pisale o Lovelu mogla povući paralela: „Ako ne zaradim 1,50 dolara dnevno, onda uopšte nema svrhe razmišljati o Americi”; „Ovo je zlatna zemlja dok god u njoj ima posla”; „Ovde u Americi čovek mora da radi kao tri konja”; „Nemojte mu dozvoliti da rizikuje i dode ovamo, isuviše je mlad”; „Suviše je slab za Ameriku”. Muškarci koji su pisali ovakva pisma i uspevali da izbegnu nesreću na poslu često su uštedeli male svote novca, i znatan broj tih ljudi ispunio je svoja očekivanja i otišao iz fabrike, pa čak i iz zemlje. Na svakih 100 doseljenika sa juga i istoka Evrope u periodu od 1908. i 1910. godine njih četrdeset četvoro je potom odlazilo iz Sjedinjenih Država. Jedan italijanski mladić koji je živio u Ročesteru, u državi Njujork i koji nije bio radnik u čeličani rezimirao je očekivanja mnogih takvih doseljenika u pesmi što ju je napisao pošto je engleski učio tek tri meseca:

Posla nema, posla nema —
U Italiju se vraćam ja;
Posla nema, posla nema,
Zbogom zemljo severa...

Posla nema, posla nema —
O, Italijo sunčana;
Posla nema, posla nema —
Ova je zemlja ledena...

Posla nema, posla nema
U Italiju se vraćam ja;
Ostan'te zbogom, radnici drugari
I ti, zemljo četvrtog jula.

Jedno vreme su se očekivanja doseljenika podudarala sa finansijskim potrebama industrijskih proizvođača. Magnati industrije čelika iz Pitsburga imali su isto onako dobru kob kao i vlasnici kompanije Boston asosieit. Međutim, stabilnost i pasivnost sa kojom su računali kod svojih nekvalifikovanih radnika zavisili su od stalnosti rada i mogućnosti da se jednom pobege od fabrika. Kada su česte recesije dovodile do ciklične nezaposlenosti, očekivanja i ponašanja doseljenika su se izmenili. Ono što Brodi naziva seljačkom „grupnom svešču“ i „odanošču zajednici“ dovelo je do žestokih divljih štrajkova zbog otpuštanja. Odlučnost sa kojom su ovi doseljenici-štrajkači zahtevali veće plate izazivala je zaprepašćenje njihovih savremenika, tako da su ti štrajkovi često bivali surovo gušeni (Klivlend, 1899; Istočni Čikago, 1905; Mekkis Rok, 1909; Betlhem (Vitlejem) 1910; i Jangstaun 1915. godine gde su, pošto je neki policajac pucao u mirnu povorku, izbili nemiri u kojima je učinjena šteta u vrednosti od milion dolara). Prvi svetski rat i godine koje su mu neposredno usledile negativno su uticale na tradicionalnu maršrutu tih radnika, to jest, na njihovu mobilnost i sklonost ka odlasku iz zemlje, tako da se izmenila svest doseljenika-radnika u čeličanama. Oni su izazvali štrajk u čeličanama 1919. godine. Čeličane su za njih zapravo postale način života i više nisu predstavljale sredstvo pomoću kojih bi se potvrdio, pa čak i učvrstio stari seoski način života.

(S engleskog prevela LJILJANA NEDELJKOVIĆ)

PROLETKULT*

Herbert Markuze je u *Estetskoj dimenziji* 1977. godine, dakle u zaključku svoje promjenljive, ali ipak celovite estetske misli, ovako označio predmet svoje kritike — marksističku estetiku:

1. Postoji određena veza između umetnosti i materijalne baze, između umetnosti i celine proizvodnih odnosa. Promenom u proizvodnim odnosima preoblikuje se i umetnost kao deo nadgradnje, iako, kao i druge ideologije, ona može da zaostaje za društvenim promenama ili da ide ispred njih.
2. Postoji određena veza između umetnosti i društvene klase. Jedina autentična, stvarna i progresivna umetnost je umetnost klase koja napreduje. Ona izražava svest te klase.
3. U skladu s tim umetnički sadržaj i umetnički kvalitet teže ka podudaranju.
4. Dužnost pisca je da oblikuje i izražava interese i potrebe klase koja napreduje. (To bi u kapitalizmu bio proletarijat.)
5. Propadajuća klasa ili njeni predstavnici nisu sposobni da proizvedu nešto drugo sem „dekadentnu” umetnost.
6. Realizam (u različitim značenjima) poiman je kao umetnički oblik koji najviše odgovara društvenim odnosima i zato predstavlja „ispravan” umetnički oblik.

Otkud Markuzeu taj, doduše pojednostavljeni protivnik? Ako bismo radi veće vulgarne verodostojnosti dodali još stav o umetničkom inženjstvu duša, a piščevu dužnost prema klasi pojmovno označili kao socijalnu poruku, imali bismo pred sobom sintetički i opšti rezime „partije” umetnosti za proletersku internacionalnu upotrebu, a ako bismo ga još oplemenili zahtevom za „privrženošću narodu”, dobili bismo rusku patriotsku varijantu socrealizma.

Međutim, taj program „partijne” umetnosti, naročito literature, po svojoj suštini izrazito je *eklektičan* — prikupljen iz najrazličitijih tokova

*) Lev Kreft, *Proletkult, Časopis za kritičko znanosti*, 83/84 1985, str. 3—26.

proleterske kulture, umetničke avangarde, saputničkih stremljenja, kritičkog i socijalnog realizma i sl. Putem eklekticizma i vulgarizovanja svojih sastavnih delova istrgnutih iz kontekstâ u kojima su se rađali, nastajao je tokom dvadesetih godina, da bi se tridesetih godina kanonizovao. Njegova suština nije u izvoru otkinutih komadića od kojih je skrpljen, već u društvenoj pozadini potrebe koja ga oblikuje: potrebe za etatizacijom umetnosti, a posebno literature. Svoj konkretni istorijski nastanak duguje *obračunu* s vlastitim izvorima; s njima ne postupa kao s mrtvim psima samo u prenesenom značenju, već doslovce i krvavo, a istovremeno svoje izvore i porekla prećutkuje, potiskuje u zabranu, falsifikuje, vulgarizuje i poništava pa i politički i fizički ukida. U procesu nastajanja ove marksističke estetike učestvuju i istovremeno nasilno odlaze sa scene Proletkult, VAPP i RAPP, saputnici, lefovci, formalisti, konstruktivisti, Voronski sa *Crvenom ledinom* i perevalovci, i mnogi drugi, pojedinci i grupe, teorije i pokreti.

Rezultat: marksistička normativna estetika socijalističkog realizma izrazito je neprijateljska prema svojim izvorima. Zato se ne može jednostavno izjaviti da je, na primer, ideja o socijalnoj porudžbini kojoj umetnik treba da nameni svoj proizvod, (iz LEF-a) baba socrealizma, ili pak da je inženjerstvo duša kod nekog Gasteva rođak Staljinove izjave.

Jedna od ključnih tački tog parazitirajućeg i vulgarno eklektičkog procesa nastajanja socrealizma, koji prvi zaokruženi oblik i formulaciju postiže oko 1932. godine, jeste isto tako obračun s idejom proleterske literature i umetnosti, na osnovu zahteva za nastankom sovjetske literature i umetnosti.

RAPP je u središtu sukoba na prostoru koji je, posle obračuna s delom „saputnika” i s Voronskim i u *Crvenoj ledini*, već dovoljno rasčišćen. RAPP je dvostruka prepreka nastanka sovjetske umetnosti socrealizma: rapovci su se još uvek zaklinjali na proletersku, dakle, klasnu, a ne državnu umetnost (na dosta sektaški način), a istovremeno im je, naročito u poslednjoj fazi pre nametnutog ukidanja, sve više bilo stalo i do afirmisanja kriterijuma umetničkog kvaliteta (o tome govore rapovski zahtevi za „živim čovekom” u literaturi, parola o demaskiranju neposredne realnosti, preuzimanje nekih kriterijuma od protivnika Voronskog, povezanost s filozofskim krugom Deborina — obračun s deborincima neprestano naginje u obračun s rapovcima itd.).

Jednostavna predstava koja u Proletkultu vidi prethodnika proleterske literature, a u organizacijama proleterske literature (VAPP-u i

RAPP-u) izvore ždanovskog sektaštva i etatizma, ne može nas, barem zbog tih obračuna, zadovoljiti. Zato je radi proučavanja procesa nastajanja socrealizma i ždanovske kulturne politike itekako značajno istražiti kakvu vezu ima taj program utemeljen između Harkovskog kongresa 1930. godine i osnivanja Saveza sovjetskih pisaca 1932. godine, s programom Proleterske kulturne i prosvetne organizacije, kao i pogledati kakav je bio obračun Partije s Proletkultom na početku dvadesetih godina.

Samo analiza nastajanja, kroz procese i sukobe, onoga što Markuze kritički određuje kao „marksističku estetiku“, može iznova problematizovati konture stvarnih odnosa.

U tom procesu glavnu ulogu nemaju različite i međusobno suprotstavljene ideje brojnih tokova i grupa, već Partija kao istorijski subjekt vlasti — već na početku dvadesetih godina.

Predstava koja je dosta prisutna u analizama umetnosti i literarno-istorijskim analizama, naime, da je čuvena rezolucija iz 1925. godine još „dobra“, jer dopušta postojanje različitih pravaca i grupa (kumovao joj je, navodno, Buharin), slaba je i ne može podneti kritiku. Ne samo da je Partija već početkom dvadesetih godina nastupala (potpuno opravdano) kao odlučujući subjekt i u umetnosti i literaturi, već nije održivo ni to (što inače tvrdi Braun (Brown) u svom prikazu proleterske epizode u sovjetskoj literaturi) da je ta rezolucija pod znakom pitanja pre svega zato što uprkos tolerantnosti predstavlja prvo neposredno zadiranje Partije u umetnost i literaturu. Partija je, naime, dosta neposredno intervenisala u toj oblasti već 1920. godine.

Proletkult (tj. Proleterska kulturna i prosvetna organizacija) je tema ograničena nekako na period od 1917. do 1921. godine. Tada je organizacija stvarno delovala, imala dosta snažan uticaj i razgranatu mrežu grupa i saradnika, predstavljala neposredan pokušaj oblikovanja nove proleterske kulture. Međutim, sam pojam proletkulta i proletkultovstva proteže se preko vremenskih i organizacionih granica. Već veoma rano postao je svestrano upotrebljiv 'baubau' za različito korišćenje, predmet odbijanja koji ne treba ni bliže prikazivati ni određenije kritikovati. A s druge strane je tačno da ideja proleterske kulture u Rusiji nije dete revolucije. Organizacija je vremenski nastala pre Oktobarske revolucije (rođena je između Februarske i Oktobarske revolucije, a Sonja Briski u svom magistarskom radu 'Umetnost i revolucija — Slučaj ruske avangarde' dosta osnovano tvrdi da je Proletkult koncipiran već 1906. godine). Proletkult je projekat predrevolucionih ideja Bogdanova i njegovog kruga, a ne može da se shvati bez poznavanja i analize ruske estetike i

naročito literarne kritike XIX veka (od Bjelinskog do Hercena, Dobroljubova, Pisareva, Černiševskog i drugih), ni bez posebnog položaja koji je teorija proleterske kulture imala u odnosu prema ruskoj marksističkoj teoriji umjetnosti u periodu pre prvog svetskog rata — naročito prema Plehanovu.

Ruska literarna teorija XIX veka

Samo radi naznake pogledajmo nekoliko stavova Dobroljubova. U spisu o stepenu ljudskog duha u razvoju ruske književnosti on je 1858. godine napisao: „Ono što je preživelo svoje vreme, više nema smisla; uzalud ćemo se truditi da u duši probudimo ushićenje pred lepotom lica od kojeg nam je ostala samo gola lobanja. Grčki bogovi mogli su biti lepi u staroj Grčkoj, ali u francuskim tragedijama i u našim odama iz prošlog veka oni su odvratni... Naravno, nije poezija dovela do svih tih pojava u životu, već je život naterao ljude da drukčije gledaju na poeziju. Krajnje je vreme da život oslobodimo teškog pokroviteljstva koji mu naturaju ideolozi. Počev od Platona, oni ustaju protiv realizma, a još pre nego što su ga pošteno shvatili, već unose pometnju u njegovo učenje. Bezuslovno hoće dualizam, hteli bi da dele svet na misli i na pojave, ubeđeni, da su samo čiste ideje stvarne i da je sve što se javlja, tj. sve što se vidi, samo odsjaj najviših ideja. Krajnje je vreme da odbacimo te platonovske fantazije i shvatimo da hleb nije prazna oznaka, odsjaj više, apstraktne ideje životne snage, već jednostavno hleb — objekt koji se može pojesti... Po mišljenju dobričina, Volga se uliva u Kaspijsko more jer gaji posebnu, nestvarnu, idealnu naklonost prema Kaspijskom moru — čak i kad bi na svom putu naišla i na alpski masiv.”

I u istom delu nešto kasnije: „Narodu nije do toga da bistri naše knjige, čak ni tada kada se privikne na pismenost; može se brinuti o tome kako polumilionskoj masi čitalaca ponuditi sredstva za ishranu i stvoriti još hiljadu ljudi koji pišu za zadovoljstvo čitalaca. To nije mala briga!... Međutim, književnost, tj. njeni hvalljoci i brojni književni radnici grdno se varaju i teško se mogu spasiti od toga... Uzalud, taj rad uopšte neće doći do naroda, pa i ako dođe, neće ga dirnuti niti će od toga imati neku korist. Narodnim masama su strani naši interesi, neshvatljive naše patnje, smešna naša oduševljenja. Mi radimo i pišemo, uz mali izuzetak, za interese manje ili više neznatnog kruga; zbog toga je bez daljeg naše vidno polje usko, težnje male, svi naši pojmovi i simpatije parcijalnog karaktera... Politička ekonomija koja se ponovo proglašava naukom o narodnom bogatstvu, brine u stvari samo o što unosnijem plasiranju i što bržem povećavanju kapitala: služ, dakle,

samo klasi kapitalista, a veoma malo pažnje poklanja masama ljudi bez kapitala koji nemaju ništa drugo sem svoj rad."

Slične misli mogli bismo naći i kod drugih ruskih kritičara tog vremena, sve do kraja druge polovine devetnaestog veka, pa i kod Svetozara Markovića (Poezija i mišljenje) koji je bio pod istovremenim uticajem Černiševskog, Pisareva i Dobroljubova. Inače možemo da navedemo još jedno karakteristično mesto iz Dobroljubovljevog prikaza *Bure Ostrovske*: „Istina je neophodan uslov, ali još nije vrednost nekog umetničkog dela. O vrednosti rasuđujemo s obzirom na širinu piščevog pogleda, s obzirom na tačnost poimanja i realnost uobličavanja onih pojava koje je dotakao. A posebno po kriterijumu koji smo sami prihvatili razlikujemo pisce koji su predstavnici prirodnih, pravilnih težnji i zahteva... Ovi pisci ni ne treba da budu lažljivci; ali njihova dela su uprkos tome lažna i ne možemo im priznati vrednost, osim možda u pogledu forme... Mislimo da nije potrebno mnogo objašnjavati da pod tim ne podrazumevamo teorijsko pretresanje, već pesničko prikazivanje životnih činjenica."

Na toj orijentaciji ruske književne kritike koju smo samo ovlaš dotakli izgrađene su kako ideje Plehanova tako i opaske Lenjina o književnosti. Zbog toga ruski marksisti iz različitih odlomaka Marksa i Engelsa već veoma rano uzimaju pre svega one delove i parčiće koji odgovaraju specifično ruskom aktivističkom pravcu u poimanju literarnog realizma.

Takva usmerenost izbija iz, na primer, čuvene misli Karla Marksa u pismu Lasalu od 19. aprila 1859. godine, kada Marks daje prednost šekspirizovanju u odnosu na šilerizovanje. To mesto je u kasnijim sovjetskim argumentacijama za socijalni i socijalistički realizam veoma često eksploatisano, a bilo je, naravno, i deo šire svet-ske debate; tako je u časopisu *Na literarnoj straži*, koji je zastupao izoštreno proletersko sektaštvo (grupa oktobrista), Fadejev novembra 1929. godine objavio članak pod, za tadašnje vreme i sredinu, iznenađujućim naslovom „Dole Šiler!". Kao i mnogi drugi, Fadejev je tada verovao da će imitiranje ruske realistične klasike omogućiti podizanje umetničke vrednosti proleterske književnosti; njegovo imitiranje klasika kritički je dobro prikazao Osip Brik u časopisu *Novi LEF* maja 1928. godine.

Plehanov, Georgij Valentinovič; Lenjin; Bogdanov i Lunačarski

U razvojni tok ruske književno-kritičke misli možemo bez posebnih teškoća uvrstiti i Plehanova.

Njegovi estetski i književno-kritički članci bili su dvadesetih godina za mnoge kritičare i propisivače književnog programa izvor saznanja i znanja koje im je veoma nedostajalo (to se vidi na primer kod Voronskog, a preko njega i kod njegovih proleterskih kritičara Averbaha, Libedinskog i drugih). Od posebnog uticaja bile su njegove ideje iz predgovora trećem izdanju zbornika *U dvadesetim godinama* iz 1908. godine koje su često prežvakavali.

„Ali vratimo se zadacima književne kritike. Rekao sam da su kritičari-idealisti Hegelove škole smatrali svojom dužnošću da ideju umetničkog dela prevedu s jezika umetnosti na jezik filozofije. Međutim, oni su dobro znali da se njihov zadatak ni slučajno ne ograničava samo na to. Pomenuto prevođenje, u njihovim očima, je značilo samo prvi čin procesa filozofske kritike; zadatak drugog čina tog procesa bio je da — kako je pisao Bjelinski — prikažu ideju umetničkog dela u njenoj konkretnoj pojavnosti, da je prate u vidovima tvorbe i da nalaze celinu i jedinstvo u pojedinostima. To znači da je posle ocene ideje umetničkog dela morala doći na red analiza njegovih umetničkih vrednosti“. Plehanov je smatrao da i materijalistička kritika mora najpre da učini prvi korak, identifikaciju sociološkog ekvivalenta datog dela, pa tek zatim drugi, ocenu umetničkog kvaliteta. Pri tom sociološki ekvivalent predstavlja klasnu pripadnost nekog umetničkog dela. Ruski marksistički kritičari dvadesetih godina često su se, prema tom obrascu, spašavali mišlju da je njihovo klasno sociologiziranje samo prvi čin, iako do drugog, do ocene umetničke vrednosti, tim putem uglavnom nisu ni stigli, ili su pak bili u tom poslu dosta slabašni. A sam Plehanov nije mogao u potpunosti da im ide na ruku zalaganjem za proletersku literaturu s tezom jer je onaj isti članak završio kritikom tako omiljenog dela, dela za primer — kao što je *Mati* Gorkog.

„Već moje reči mogu biti povod za niz više ili manje duhovitih šala na račun moje „jednostranosti“. Unapred tapšem onima koji su uspešni, ali i dalje ostajem pri svome. Samo marksizam mogao bi da izleči Gorkog. Ova moja upornost mora biti utoliko shvatljivija jer se tu treba podsetiti poslovice: čime si se povredio, time se i leči. Jer, g. Gorki već se smatra marksistom: u svom romanu *Mati* već je nastupio kao propovednik Marksovih pogleda. Međutim, upravo taj roman pokazao je da g. Gorki nikako nije podoban za ulogu propovednika tih pogleda jer ih uopšte ne shvata. „Ispovest“ je možda nov i možda još ubedljiviji dokaz tog potpunog neshvatanja. Zato kažem: ako g. Gorki želi da propoveda marksizam, on treba prvo da se potrudi da ga shvati. Shvatiti marksizam je korisno i uopšte vrlo prijatno. A gospodinu Gorkom shvatanje marksizma doneće i tu nezamenljivu ko-

rist da će mu postati jasno kako malo uloga propovednika, tj. čoveka koji govori pre svega jezikom logike — odgovara umetniku, tj. čoveku koji govori pre svega jezikom slika”.

Taj odlučni nastup protiv umetnika-propovednika i propagandiste odgovarao je protivnicima proleTERSKE literature u rapovskoj verziji upravo onoliko koliko je bio mrzak njenim zagovornicima, pa je stoga Lunačarski već 1931. godine morao navesti da je prilikom pisanja tog članka Plehanov već bio menjševik kome ideje Gorkog nisu mogle odgovarati. Pri tom je, naravno, prećutao da Gorki stvarno nikada, a po najmanje tada, nije bio nikakav pravoverni marksista ili boljševik. Odnos između Lenjina i Gorkog, iako je trajao duže, i više se zna o njemu zbog niza pisama i dokumenata, ne razlikuje se u tom pogledu bitno od odnosa između Marksa i Hajnea. Pomenuti kasni Lunačarski nije, naravno, više onaj Lunačarski, komesar za kulturu i prosvetu, a kamoli predratni Lunačarski, jer ga je do tada vreme već samlelo, isto kao i mnoge druge. Jedan od činova tog mladena videćemo i tokom sukoba između Partije i Proletkulta...

Proletkult je, u užem smislu, naslednik ideja koje su se pojavile već dosta pre revolucije u krugu Bogdanova; tom krugu pripadao je i Lunačarski. Lenjinova pamfletska studija *Materijalizam i empiriokriticizam* iz 1908. godine filozofski je obračun upravo sa tim krugom, ali njome nije obuhvaćena ideja o formiranju nove proleTERSKE kulture. Zbog svih ostalih Lenjinovih stavova o proletkultu nije od značaja samo to da je bio ogorčen protivnik ideja Bogdanova, Bazarova, Lunačarskog, Juškeviča i drugih (između ostalog povodom tzv. Kaprijske škole, gde je inače pozivan da predaje), već i da je smatrao da u predgovoru drugom izdanju 1920. godine treba dodati da A. A. Bogdanov pod imenom „proleTERSKA kultura’ izlaže buržoaska i reakcionarna shvatanja”. Knjiga u tom izdanju sadrži i poseban napad na Proletkult autora V. I. Nevskog pod naslovom „Dijalektički materijalizam i filozofija mrtve reakcije”. Sve to je zapisano i postoji već u vreme sukoba između vrha Partije i rukovodstva Proletkulta, kada su Lenjini neumitni stavovi pogađali pre svega Lunačarskog kao komesara za kulturu i prosvetu.

Ali Lenjinu u godinama postrevolucionarnih trvenja s proletkultom, kao što ćemo pokušati da prikažemo, nije smetala teorijska strana doktrine kojoj se prezrivo podsmehivao, već pitanje podređivanja organizacije komesarijatu za kulturu i prosvetu, a time i partijskom agitropu.

Ne upuštajući se dublje u predrevolucionarni istorijat rađanja i sukobljavanja različitih ideja unutar ruskog marksizma koje su sve redom

nastajale, pre svega, na osnovu specifično ruskih ideja devetnaestog veka, treba ilustrovati položaj „proleterske kulture” u odnosu na kasnijeg estetskog klasika dvadesetih godina Plehanova bar polemikom između Plehanova i Lunačarskog povodom predavanja Plehanova 1912. godine u Liežu i Parizu. Tekst je poznat pod naslovom „Umetnost i društveni život”. Plehanov je tu razvio svoju sociološku, u stvari sociologističku teoriju umetnosti koja nam izgleda sve manje specifično marksistička, koliko dublje ulazimo u rusku teoriju i kritiku književnosti XIX veka i njen izrazito prosvetiteljski materijalizam. Plehanov govori o društvenim zadacima umetnika, o razlici između umetnika i naučnika (misli koje su u sovjetskoj Rusiji do besvesti citirali i koristili): umetnost je razvijanje ideje u slikama. Dalje on naglašava da je umetnost sredstvo društvenog opštenja, a iz povezanosti između umetnosti i društva izvodi neizbežnu dekadentnost buržoaske umetnosti savremenog vremena. Lunačarski je tada, na kraju, kritikovao Plehanova sa pozicije proleterske umetnosti i zbog vlastitog drukčijeg odnosa prema modernom stvaralaštvu.

Plehanov je u predavanju kritikovao kubizam, „iscepao” Knuta Hamsuna — bilo bi zanimljivo upoređivanje između ove kritike i kasnije marksističke, u suštini isto tako sociološke analize Lia Leventala koji je najavio Hamsunovu srodnost s fašizmom. Lunačarski ima tri primedbe: u pogledu pitanja odnosa između forme i sadržaja naglašava da forma može u potpunosti odgovoriti i lažnoj ideji, neistinitoj ideji, pa dakle i tzv. klasno iskrivljena slika stvarnosti može da bude umetnički uspešno predstavljena. Što se tiče dekadentnosti buržoaske umetnosti on se ne slaže s Plehanovom, naročito zato što takvo stanovište odbija buržoaske umetnike, a njih treba, u stvari pridobijati. Zato Lunačarski ima više razumevanja za modernu umetnost koju nije moguće razmatrati pod oznakom „dekadencija”. Konačno, Lunačarski zahteva od Plehanova da umesto postavljanja zahteva umetnosti ponudi skladan klasni, teorijsko-estetski sistem — pri tom misli da bi Plehanov bolje uradio ako bi postavio temelje teorijskog shvatanja proleterske kulture. Plehanov je sve ove primedbe odbacio, a naročito se prezrivo osvrnuo na poslednju jer je smatrao da o besmislenosti „proleterske kulture” ne vredi ni raspravljati.

Za razumevanje logike kasnijeg Lenjinovog uplitanja u raspravu o Proletkultu karakteristična je priroda njegovog sukoba sa grupom Bogdanova u vreme kada je on organizovao tzv. Kaprijsku školu za partijske kadrove (1909), čiji je simpatizer bio i Gorki, i zbog koje je Bogdanov i isključen iz Partije. Sarkastični ton iz *Materijalizma i empiriokriticizma* biće nam mnogo shvatljiviji ako čitamo Lenjinova pisma

polaznicima Kaprijske škole. Oni su ga pozvali da im održi predavanja. Iz pisama je očigledno da je i u sukobu, pre svega, reč o tome ko ima patronat nad prosvjećivanjem partijskih kadrova, dakle o neposrednom aspektu, sa stanovišta organizacije i vlasti, idejnih razlika i granica. Bez obzira na „zblanutost“ poimanjem Bogdanova, Lenjina najviše nervira to što školovanje kadrova služi nastajanju frakcija. Sličan, dosta praktičan pristup Lenjin je primenjivao i kasnije, pa se u idejne i ideološke sukobe upuštao, pre svega, po organizacionom kriterijumu. Naime, svim mogućim argumentima dokazuje slušaocima da je reč o frakciji koja pokušava da se sakrije od rukovodstva Partije, i naglašava da za njega nije toliko bitno ko „rukovodi“ školom, jer pre svega treba videti ko u njoj predaje. A predaju pogrešni ljudi, među njima Lunačarski koji je bogotražilac i religiozni ateista. Za Lenjina je, takođe, karakteristično da je u svakom momentu bio spreman da s onim istim ljudima koje je napadao i protiv kojih je i spletkario, sasvim normalno saraduje u stvarima u kojima su mu se oni činili korisnim i gde je rukovodstvo Partije moglo da ima glavnu reč. Ukratko, organizaciona pitanja i pitanja reda u stranci za Lenjina su u stvarima koje, ipak, ne zadiru u osnovne smernice politike, često osnovna, a ponekad čak jedina teorijska pitanja. Takav, praktičan pristup Lenjin je imao prema većini kulturnih i prosvetnih pitanja.

Sve do kraja dvadesetih godina poimanja Plehanova bila su u Sovjetskom Savezu veoma uticajna, a do preokreta je došlo tek pojavom nove filozofske generacije, prve generacije pravih dijamatčika, da upotrebimo taj termin. Ideje Plehanova naročito je preuzimao Voronski, urednik *Crvene ledine* — časopisa u kome su objavljena mnoga najkvalitetnija literarna dela tog vremena i koji je vodio dosta široku politiku pri izboru saradnika. Mnoge od tih ideja preuzeli su i njegovi protivnici, zadržati zagovornici proleterske literature koje ne smemo brkati s prolektulovcima prvog perioda. Oktobristi su dobili podršku Partije koja je, doduše, u vreme svoje unutrašnje rasepljenosti i borbe za prevlast, podržavala istovremeno i Voronskog. Kao što je rečeno, tu podršku je u sukobu sa rapovcima, kojima je na čelu stajao Averbah, dokrajčila filozofska generacija Mitina, Judina i drugih. Odmah posle sukoba u kome su poraženi Deborin i njegovi (25. I 1931. godine izdat je dekret CK protiv deborinaca), marta 1931. godine Judin je napao rapovce, a posebno Averbaha, s jasnom oznakom da je reč o nastanku borbe koja je otpočela u filozofiji. Osnovna teorijska greška rapovaca po Mitinu jeste *plehanovski menjševizam* koji lepotu poima neklasno. To je bila samo jedna iz serije ideoloških konstrukcija koje, naravno, ne mogu podneti teorijsku poj-

movnu kritiku; a bila je efikasna ne samo zbog podrške Partije, odnosno njenog tada već suverenog staljinskog vrha, već i zbog otpora koje je rapovsko sektaštvo izazvalo među svima onima koji nisu mogli da se uključe u uske definicije proleterske literature. Kada je postalo jasno kakve posledice donosi obračun s RAPP-om, već je bilo suviše kasno. Saputnici, koji su na početku podržavali obračun s Averbahom, morali su da se priklone još izrazitijoj ideološkoj prevlasti, nad literaturom. Nastajanje sektaštva u RAPP-u može se već naslutiti u sukobu između Partije i Proletkulta 1920. godine. A bitno je da je za nastanak soerealizma kao doktrine bila potrebna kao prva žrtva upravo proleterska klasna kultura i literatura.

Nastanak i program Proletkulta

Proleterska kulturna i prosvetna organizacija osnovana je neposredno pre Oktobarske revolucije 1917. godine, na inicijativu A. A. Bogdanova (pravo ime Malinovski), a aktivni saradnik bio je Anatolij V. Lunačarski, budući komesar za prosvetu u revolucionarnoj vladi. Cilj organizacije bio je razvoj proleterske kulture, a u nju su se već na početku uključili neki predrevolucionarni pisci-radnici. U toku revolucije i građanskog rata organizacija je uživala dosta veliku podršku države, naravno, zaslugom komesarske uloge Lunačarskog. U skladu sa svojim ubedenjem Lunačarski je tada protežirao i Grandiozne planove ruskih avangardista. Prema približnim podacima Proletkult je 1920. godine imao preko 100 grupa-filijala s 80.000 članova-radnika. Pojedinci, međutim, kao Peter Volen (Peter Wollen) u časopisu *Studio International*, govore čak o više od 500.000 članova. Uprkos nedostatka hartije štampali su dosta vlastite periodike (*Proleterska kultura*, *Budućnost*, *Ognjište*, *Sirena* i druge). Ideja o formiranju i razvoju proleterske kulture bila je dosta uticajna i van sovjetske Rusije, iako je svuda bila prisutna u veoma različitim tumačenjima i konceptima.

Kao odraz revolucije zanimljiv je i članak Frana Albrehta 1920. godine u januarskom broju *Niših zapisa*. Njegova kulturna interpretacija boljševizma doduše nije proletkultovska, već pokušava da bude izrazito etička. Ulogu umetnosti on poima kao buntovničku i revolucionarnu, a njen savremeni razvoj i budućnost vidi u pravcu kolektivnog stvaranja. Određeniji odjek imala je ideja proletkulta u Češkoj, gde ju je zastupao Nojman (Neumann). U polemičkom sukobu tu ideju je odbacivao Karel Tajge, pre svega s estetskih ishodišta, a na toj tački došlo je i do razlaza grupa Devětsil i proleterske kulture, iako su politički bile dosta bliske — obe je prožimao posleratni anarhični komunističko-boljšev-

vički zanos. Ideje koje je razvio Bogdanov u časopisu *Proleterska kultura* svojim člankom „Šta je proletersko pesništvo“ već su 1920. godine objavljene kao 12. kolo Male biblioteke ruske prepiske (Kleine Bibliothek der russischen Korrespondenz), a u *Rote Fahne* R. A. Šefte (Richard A. Schaeft) je u recenziji napisao da je proletarijat Faust čovečanstva, a proletersko pesništvo izraz zajedničke volje klase, ovaploćenje kolektivnog života. Kod nas je V. Košak u *Sodobnosti* br. 3, 1933. godine (dakle prve godine izlaženja) počeo na opšte iznenađenje recenziju Čufarove *Februarske noći* citatom iz pomenutog članka Bogdanova i time utemeljio socijalno pesništvo.

Kakav je bio, uz sve različite tokove i paletu poimanja, program Proletkulta?

Otac programa Bogdanov je slično kao Plehanov polazio od društvene, klasne uslovljenosti nadgradnje, od njene zavisnosti od vladajuće klase (što odgovara ruskom tradicijom posredovanoj misli o vladajućoj klasi i vladajućim mislima kod Marksa). Umetnost je, dakle, društveni proizvod, uslovljen sredinom u kojoj nastaje. Za razliku od Plehanova, Bogdanov je naglašavao da umetnost nije samo odraz društvenog života sa stanovišta određene klase, već i način i sredstvo organizacije kolektivnog društvenog rada i uloge određene klase. Upravo taj aktivizam u poimanju umetnosti i kulture mogao je da bude jedini osnov posebnoj organizovanosti proleterske kulture koja bi imala revolucionarnu ulogu i viziju. Druga pretpostavka takve organizovanosti i aktivizma jeste da proletarijat, kao vladajuća klasa, treba da izgradi vlastitu kulturu, dok buržoaska gubi svoju vodeću ulogu organizatora društva. Tek proleterskom kulturom klasa može da organizuje svoje društvene snage, a taj posao mora očigledno sama da obavi. Pri tom Bogdanov nije jednostavno odbacivao raniju umetnost (što je inače bila parola radikalnog krila), već je zahtevao prilagođavanje tradicije potrebama proletarijata. Umetnost ranijih perioda proletarijat treba da prisvoji kritički, s aspekta kolektivnog rada. Prema tome, suprotstavljanje individualizmu bilo je u prvom planu odnosa prema prošlosti uopšte, i, posebno, prema buržoaskoj kulturi. Misao o neophodnosti osvajanja, a ne preuzimanja prošlosti, javlja se kasnije kako kod Karela Tajgea tako i kod Valtera Benjamina i nije bila specifično proletkultovska, već pre avangardna. Prema Bogdanovu proletarijat je ona klasa koja u društvenu organizovanost kulture unosi svoj kolektivni pristup. O tome šta je sadržaj kolektivizma došlo je unutar Proletkulta do razmimoilaženja, u rasponu od izražavanja kolektivne volje i društvene moći klase sve do neke vrste kulturnog tejlorizma. Svoj odnos prema prošlosti Bogdanov je dosta precizno odredio. O Miloskoj Ve-

neri tvrdi, na primer, sledeće: Hram je bio središte zajednice, a boginja je bila središte hrama. Zato je bila središte organizovanja kolektiva... Bogovi su umrli. Boginja je prestala organizovati svoj raniji kolektiv, ali ljudi su još uvek osećali veliku organizacionu moć tog kipa, shvatili su lepotu. I od momenta kada su je zadržali, oni su povezani nečim zajedničkim". I lepota je povezujuća snaga zajednice, iako već mrtvih perioda. Tu se interpretacija Bogdanova razlikuje od poznate Marksove koja u Hegelovoj tradiciji govori o Grcima kao normalnoj deci i otud izvodi trajnu umetničku vrednost, kao i od Plehanova koji, naglašavajući marksističko prevođenje jezika umetnosti na jezik sociologije, govori o utvrđivanju umetničke vrednosti kao drugom činu marksističke umetničke kritike, pa se u ime toga suprotstavlja agitacionoj ulozi umetničkog dela. Zato je, uprkos sociologizmu, iz Plehanova bilo moguće izvesti samosvojnu umetničku vrednost, što su kasnije zamerali Voronskom i Averbahu.

Među idejama koje se često pripisuju Proletkultu je i zahtev za „čisto” proleterskim nastankom nove proleterske umetnosti i kulture. Kod Bogdanova se ne može naći ta misao. Reč je pre svega o klasnoj orijentaciji, a ne o „proleterskoj određenosti”.

To utvrđivanje porekla odigralo je značajnu ulogu, stvarno, tek kasnije, naročito sektašenjem oktobrista, pa je stoga komunističke zagovornike proleterske umetnosti u konačnoj fazi nateralo na potpuno političko razlikovanje između proleterskih i revolucionarnih proleterskih umetnika. U Evropi se, naime, ne mali deo radničkih pesnika okupljao oko socijaldemokratskih stranaka, često s karakterističnim sentimentalno malograđanskim opisivanjem teškog položaja radnika. Komunisti, zagovornici nove proleterske umetnosti čisto proleterskog porekla, nisu im, naravno, priznavali originalnost. Takvo razlikovanje primenio je npr. Johanes Becher u manifestu proleterske književnosti „Naš front” (Unsere Front) u časopisu *Die Linkskurve* (br. 1, 1929). Poznato upoređivanje o poreklu Marksa i Engelsa upotrebio je u *Književnosti i revoluciji* i Trocki, toliko lakše što je ono važno za celokupno partijsko i državno rukovodstvo: „Mars i Engles poticali su iz redova malograđanske demokratije i bili su, razumljivo, vaspitani u njenoj kulturi, a ne u kulturi proletarijata. Bez radničke klase s njenim štrajkovima, borbom, patnjama i popunama ne bi, naravno, bilo naučnog komunizma. Jer ne bi postojala istorijska potreba za njim. Međutim, njihova se teorija u celini formirala na osnovu buržoaske naučne i političke kulture. Iako su joj objavili rat i bespoštednu borbu”. Upravo suprotstavljajući se emocionalnoj, sladunjavoj i loše pisanoj radničkoj literaturi Vinko Košak je mogao kod

nas, 1932. godine, napisati u *Ljubljanskom zvonu*, povodom četiri priče za narod Angela Cerkevnik, da je proleterska umetnost postala sinonim za sve što nema nikakvu umetničku vrednost.

Bez obzira na otvorenost u pogledu porekla, glavni zadatak organizacije bilo je, naravno, obrazovanje tvoraca nove proleterske kulture iz redova radničke klase. U Rezoluciji Proletkulta ovaj zadatak obrazovanja ovako je definisan: „Za postizanje našeg cilja treba stvoriti široku mrežu literarnih studija u kojima rad treba da se odvija u dva glavna pravca: a) kako bi se članovi upoznali s literarnim nasleđem proteklih perioda, treba organizovati kurseve iz stare i moderne literature, kako ruske tako i strane... i iz istorije kulture... Svi ovi kursevi treba da budu koncipirani sa stanovišta radničke klase. b) ... Pisac i čitalac iz radničke klase treba da se upoznaju s tehnikom... literarnog stvaranja i u tom cilju treba organizovati teorijske kurseve i praktične vežbe iz metrike, ritma i opšte teorije versifikacije, iz teorije dramaturgije, umetničke proze i kritike”.

Ovu delatnost koja je sigurno prosvetljavajuća ne smemo zamenjivati s prosvetiteljskom: tu je reč o obrazovanju s određenim ciljem, dok je tamo reč o vaspitanju i prevaspitavanju masa sa stanovišta ciljeva vlasti. Zato nije slučajnost što se upravo Staljinu pripisuje kasniji veliki preokret kojim je u SSSR odbačena literarna delatnost radnika, literarno stahanovstvo. (Staljin je, navodno, u razgovoru izjavio da više voli dobrog fizičkog radnika-stahanovca, nego lošeg mnogopisca-radnika). Tek na toj stvarno anti-prosvetljavajućoj prosvetiteljskoj osnovi bilo je moguće uzdignuti književničku elitu privrženu vlasti u ulogu inženjera duša, stvaralaca ljudskog intimnog testa. A Bogdanovu i Proletkultu stalo je do samodelatnosti proletarijata u literaturi. U članku „Šta je proletersko pesništvo” Bogdanov govori i o tome da je svaka klasa sastavljena od organizatora i izvođača. Pretpostavka za ukidanje klasa nije jednostavno podržavanje sredstava za proizvodnju, već podržavanje organizatorskog iskustva, dakle duhovno i kulturno obrazovanje proletarijata. Proletersko pesništvo, slikarstvo i muzika put su za to prisvajanje organizatorskih iskustava, klasa će se tu izraziti i organizovaće svoja osećanja i misli i tako će formirati i ojačati proletersku svest kao nužnu pretpostavku komunističkog društva. Podela na organizatore i izvođače u prošlosti je proizvela duh autoriteta (feudalna umetnost) i duh individualizma (umetnost buržoaskog perioda) — a tek ukidanje podela rada predstavlja socijalistički nastup duha kolektivizma i drugarske saradnje.

U socijalizam vode istovremeno tri međusobno nezavisna puta: politički, ekonomski i kulturni.

Politički i ekonomski put su, bar u sovjetskoj Rusiji, još pomešani s buržoaskim elementima, a proleterska kultura treba da nastaje u sve nezavisnijem, kritičkom obliku. Posledica takvog stanovišta koje je organizacija prihvatila, a Lunačarski kao ministar podržao, jeste zahtev za potpunom organizacionom nezavisnošću Proleterske kulturne i prosvetne organizacije — kao branikom protiv njenog podržavljenja i građanske ideologizacije-individualizma.

U sukobu između Proletkulta i rukovodstva boljševika ova tačka programa bila je ključna. U tom sukobu i iz boljševičkog tabora je izrečeno mnogo snažnih misli o proleterskoj kulturi, ili bolje protiv nje; međutim, razlog za sukob bio je isključivo pitanje podređivanja celokupne prosvetne i prosvetiteljske delatnosti u zemlji Komesarijatu za prosvetu i kulturu i Partiji, a ne idejna i ideološka razmimoilaženja o mogućnosti ili besmislenosti, odnosno o karakteru buduće proleterske literature. A pre nego što pobliže razmotrimo taj sukob, još nekoliko reči o programu Proletkulta.

U Rezoluciji koju je Bogdanov podneo Prvoj sveruskoj konferenciji proleterskih kulturno-prosvetnih organizacija 1918. godine, a koja je prihvaćena samo s jednim uzdržanim glasom, tvrdi se:

„1. Umetnost organizuje društveno iskustvo pomoću živih slika kako u oblasti saznanja tako i u oblasti osećanja i težnji. Zato je ona najsnažnije oruđe za organizaciju kolektivnih snaga u klasnom društvu — klasnih snaga.

2. Kako bi proletarijat organizovao svoje snage u društvenom radu, borbi i izgradnji, potrebna mu je vlastita klasna umetnost. Duh te umetnosti — radni kolektivizam — ta umetnost prihvata i odražava svet sa stanovišta radnog kolektiva, izražava povezanost njegovog osećanja s borbenom i stvaralačkom voljom.

3. Bogatstvo stare umetnosti ne sme se pasivno prihvatati: u tom slučaju ona će vaspitavati radničku klasu u duhu kulture vladajućih klasa, i istovremeno u duhu podređivanja životnom redu koji su oni stvorili. Bogatstvo stare umetnosti mora proletarijat preuzimati u kritičkom svetlu, u svojoj novoj interpretaciji koja razotkriva njegove skrivene kolektivne temelje i njihov organizacioni cilj. U tom slučaju ova bogatstva su dragoceno nasleđe za proletarijat, njegovo oružje u borbi za izgradnju novog sveta. Posredovanje ovog umetničkog nasleđa mora uvoditi proleterska kritika.

4. Sve organizacije, sve ustanove koje se bave razvijanjem nove umetnosti i nove kritike treba da budu izgrađene na osnovu drugarske saradnje koja neposredno vaspitava njihove radnike u pravcu socijalističkog ideala”.

Tom socijalističkom idealu treba dodati da je Bogdanov bio i autor utopijsko-socijalističkog romana *Crvena zvezda* (1908) koji je upravo u Orvelovoj 1984. godini ponovo izašao u SAD. Utopičnost povezana i sa specifičnom ruskom mistikom bila bi, naravno, predmet posebnog predavanja. Međutim, treba pomenuti bar još jednog „utopistu” revolucije, proletkultovca Alekseja Gasteva. Kod njega snažno odjekuje upravo amerikanistička ideja industrijalizma i mašinzima kao temelja nove proletherske kulture. Taj amerikanizam srodan je avangardnim idejama, a i zvaničnoj politici nije bio stran; parola o sovjetskom amenikanizmu bila je jedna od pratećih parola u razmahu planskog razvoja privrede; nije slučajnost što se Lunačarski u svojoj kritici konstruktivizma (Novi ruski čovek, 1923) složio upravo s njegovim mašinzimom i amerikanizmom. Aleksej Kapitanovič Gastev (1889—1939), radnik i proletkultovac koji se od proletherskog pesnika razvio u naučnog radnika, prema nekim idejama i u prethodnika kibernetike, 1918. godine izdao je pesničku zbirku *Poezija radničkog udara*, kao prvo štampano delo petrogradskog Proletkulta, koja je doživela čak četiri izdanja. Njegova poezija slavi revoluciju, mašinu i rad; dosta ideja za takav pravac napupio je radeći u Parizu gde se oduševljavao Ajfelovom kulom i gradnjom metroa. To oduševljenje blisko je avangardi koja je u Ajfelovoj kuli i bečkom Rajsenratu videla simbole nove industrijske kulture. Njegov manifest 'O tendencijama proletherske kulture' objavljen je 1919. godine u časopisu *Proletherska kultura*. Odmah na početku on odbacuje pojednostavljenja opredeljenja da je proletherska kultura, kultura rada ili da je to kultura kolektivne psihologije. Rad je, naime, najamni rad, a kolektivna psihologija je i psihologija robova. On ni u postojećim proletherskim organizacijama u politici, sindikatima, i zadrugarstvu nije video osnov za prolethersku kulturu, jer su namenjene pre svega demokratizaciji u politici i ekonomiji, a ne proletarizaciji kulture.

„Za novi industrijski proletarijat, za njegovu psihologiju, za njegovu kulturu karakteristična je pre svega industrija. Hale, dimnjaci, stubovi, mostovi i sva složena konstrukcija novih zgrada i preduzeća, katastrofizam i neumitna dinamika — to je ono što prožima svakodnevno saznanje proletarijata. Čitav život savremene industrije prožet je kretanjem, katastrofom, koja je istovremeno uhvaćena u organizovane okvire i stroge zakonitosti. Katastrofa i dinamika, okovane u veličanstveni ritam — to su osnovi, eksponirani momenti proletherske psihologije”.

Ta psihologija naravno ne može imati poverenja u ljudska osećanja. više veruje aparatu, mašini, instrumentu. „Mašinizacija, ne samo kretnji, ne samo radno-proizvodnih metoda, već i mašini-

zacija svakodnevnog mišljenja spojena s krajnjim objektivizmom izrazito normira psihologiju proletarijata. Smelo tvrdimo da ni jedna od klasa starog i savremenog sveta nije toliko prožeta tako normiranom psihologijom kao proletarijat". A ta jednolična, normirana, objektivizirana psihologija (tako reći mašinizacija ljudske psihe nad kojom se i danas, povodom automatizacije i kompjuterizacije, proliva toliko suza) ima društvenu konstruktivnost posebne vrste — montažu. „Psihologija proletarijata već se tu pretvara u novu društvenu psihologiju gde jedan ljudski kompleks radi pod kontrolom drugog i gde je često ‚kontrolor‘ u smislu radne kvalifikacije ispod onog koga kontroliše i veoma često je lično potpuno nepoznat. Ta psihologija razotkriva novi radnički kolektivizam koji se ne javlja samo u odnosu čoveka prema čoveku, već i u odnosima čitavih grupa ljudi prema celovitim grupama mehanizama. Takav kolektivizam možemo nazvati *mehaniziranim kolektivizmom*”.

Anonimnost individuuma i načelo montaže — to je veza mašinizma i formalizma kao dvaju načela koja se nalaze i u avangardnoj umetnosti. Zato Gastev odbacuje svaki pokušaj da proleterska kultura postane nešto folklorno — novi metodi su neminovni, novi stil neizbežan. „Ne želimo biti proroci, međutim, u svakom slučaju s proleterskom umetnošću treba povezivati nečuvenu revoluciju umetničkih postupaka. Posebno će umetnici reći morati da rešavaju mnogo veći zadatak od onog koji su sebi postavili futuristi. Ako je futurizam postavio problem ‚tvorenja reči‘, onda će ga sigurno postaviti i proletarijat, ali reći neće reformisati gramatički, već će ih tehnizacijom dovesti u kretanje. Reč uzeta u svom datom životnom izrazu nije više dovoljna za radno-proizvodne ciljeve proletarijata. Da li će biti dovoljna za tako profinjeno i tako novo stvaralaštvo kakvo je proleterska umetnost? Oblik tehnizacije reči još nije rešen, ali je jasno da to neće biti samo zvučno jačanje — reč će se postepeno odvajati od svog živog nosioca — čoveka. Veoma se približavamo stvarno novoj kombinovanoj umetnosti, gde će se sasvim ljudske demonstracije naći u pozadini. Krećemo se u susret neslućeno objektivnoj demonstraciji stvari, ka mehanizovanim masama i uzbudljivo razmaknutoj veličanstvenosti koja ne poznaje ništa intimno i lirsko.”

Proletkult obuhvata različite tokove i pravce, koje je povezivala ideja o autonomnom, od institucija politike i ekonomije, nezavisnom nastajanju proleterske kulture.

Prvih godina saradnja između Proletkulta i avangarde bila je znatna. Tako je, na primer, proletkultovac Keržencev kao vodeći u ROST-u (tadašnjem TASS-u) uzeo Majakovskog za saradnika u izradi ROST-ovih plakata. Posle par-

tijskih mera protiv Proletkulta, kada je organizacija, u 1921. godini i kasnije, već bila u zalasku, Proletkultom je rukovodio avangardi naklonjen Pletnjev. Produktivisti (protivnici laboratorijske umetnosti u INHUK-u, Institutu za umetnost i kulturu) koji su zahtevali proizvodnju korisnih objekata i industrijsku umetnost, posle raskola u INHUK-u pristupili su Proletkultu. Boris Arvatov pokušavao je sintetizovati oba načela u produktivističku proletersku umetnost na marksističkoj osnovi: umetnost kao rad. Načelno je avangardu i Proletkult spajao zajednički odnos prema revoluciji kao neposrednom činu masa ili čak, može se reći, određeni anarhizam koji nije bio spojiv s procesima jedino-načalija i podržavljenjem upravljanja u sovjeta. A konkretno, avangardi i Proletkultu zajednička su i dva suprotstavljajnja: protiv akademizma stare kulture i protiv ruralne romantike kao i zalaganje za industriju, tempo, kretanje. Istovremeno sve ove činjenice govore da futuristi nisu bili jedini koji su već od početka podržali revoluciju, jer je i Proletkult isto tako bio tu već od samog početka. Očigledno je da treba u odnosu na kasnije tendencije u proleterskoj i socijalističkoj literarnoj organizovanosti Proletkult stvarno ubrajati u avangardne pokrete.

Program Proletkulta se i organizaciono internacionalizovao kada je 1920. godine, u toku drugog kongresa III internacionale, osnovan Privremeni biro Proletkulta s izvršnim komitetom (predsedavao mu je Lunačarski). Okupljeni predstavnici, među kojima i Džon Rid, objavili su rezoluciju — poziv radnicima svih zemalja da grade proletersku kulturu, na liniji programa ruskog Proletkulta. Veliki deo ovih planova i poziva ubrzo je, već u decembru iste godine, pao u vodu, kada je Partija napala ishodišta Proletkulta i praktično ga likvidirala.

Lenjin, Trocki i Proletkult

Lenjin se, doduše, nije baš često uplitao u kulturno-umetnička pitanja, iako je na odluke sigurno uticao već samim izjašnjavanjem, bez javnog teoretisanja. Međutim, u nekoliko navrata ipak se neposredno umešao svojom odlučujućom rečju. Njegovo osnovno opredeljenje u toku revolucije i građanskog rata bilo je — obnazovati i prosvećivati mase. To je bio nesumnjivo prvi zadatak svake revolucionarne vlasti u Rusiji. Predlozi koje je pri tom davao Lenjin bili su povezani s prosvetiteljstvom II Internacionale, dakle s posredovanjem tradicije koje je kasnije kod Kauckog tako lepo označio Markuze: „Svaki pokušaj da se izradi kopija afirmativne kulture, susreće se s neuništivim klišeom „Zemlje Dembelije“. Ali još uvek je bolje prihvatiti taj kliše, nego onaj koji govori o pretvaranju

sveta u ogromnu ustanovu ljudskog obrazovanja, a može se naći u koncepcijama nekih teorija o kulturi. Govori se o tome, da će kulturne vrednosti postati opšte, o „pravu svih delova naroda na kulturna dobra“, o „podizanju fizičkog, duhovnog i moralnog ljudskog obrazovanja“. Ali to bi značilo samo uzdignuti ideologiju društva protiv koje se vodi borba, do svesnog oblika života nekog drugog društva i iz teškoća tog društva napraviti novu vrlinu.“ Lenjin je u nekoliko navrata jasno stavljao do znanja, naročito Lunačarskom, da mu se podržavanje umetničkih delatnosti u vreme revolucije i izgradnje, uz sveopštu nestašicu, čini sasvim suvišno. Za pesme Majakovskog je šteta papira, a pozorišta ne treba podržavati u vreme kada masa nemaju kvalitetno prosvetno štivo koje je mnogo potrebnije. Upravo zbog svog specifičnog odnosa prema umetnosti Lunačarski je često morao da sluša kako zanemaruje masovni prosvetni rad, a podržava umetničko osobenjaštvo. Lenjinov projekat bio je stvaranje masovnih medija obrazovanja i vaspitanja sovjetskih ljudi, dosledno je išao za tim ciljem — zato su u prvom planu njegovog interesovanja biblioteke, film, program monumentalne propagande. Zato razloge sukoba sa Proletkultom ne možemo tražiti u prvom redu u Lenjinovom žestokom neslaganju s idejom nove proleTERSKE kulture ili u neprištajanju na vodeću ulogu Lenjinovog starog protivnika Bogdanova; to drugo iz razloga što je Lenjin do određene mere tolerisao program Lunačarskog. Kod Lenjina je reč, pre svega, o neophodnosti da Narkompros postane državna centrala za prosvetovanje masa. Podela vlasti s Proletkultom, pa i s avangardom, nije dolazila u obzir.

U pozdravnom govoru na prvom sveruskom kongresu vanškolskog obrazovanja, 6. maja 1919. godine, Lenjin je javno kritikovao ideju o proleTERSKOJ kulturi. Pri tom je najpre pohvalio predgovornika Lunačarskog kao kompetentnog specijalistu, a zatim govorio o dve vrste prepreka koje ometaju obrazovnu delatnost među masama. „Prvu prepreku čine ljudi iz redova buržoaske inteligencije koja je sve obrazovne ustanove seljaka i radnika, stvorene na novim načelima, shvatila kao najprikladnije polje za primenu vlastitih filozofskih ili kulturnih, koncepata gde se svako najbesmislenije kreveljenje proglašavalo nečim novim, a pod firmom čisto proleTERSKE umetnosti i proleTERSKE kulture isticalo se nešto natprirodno i apsurdno.“ Druga prepreka je nasleđe kapitalizma uopšte.

Sledeći put govorio je o tome na III sveruskom kongresu Saveza komunističke omladine 2. oktobra 1920. godine, kada se suprotstavljanje ambicijama Proletkulta već formiralo kao planski partijski pritisak. On je rekao: „Sve što je ljudsko društvo stvorilo, on je kritički pregledao,

nijedna tačka nije izbegla njegovoj pažnji (naime Marksovoj, nap. a.). Sve što je ljudska misao stvorila, on je preradio, kritički procenio, preispitao, vezao za radnički pokret i došao do zaključaka do kojih, buržoaskim okvirima ograničeni ili buržoaskim predrasudama sputani ljudi nisu mogli doći. To treba imati u vidu kada govorimo, na primer, o proleterskoj kulturi. Bez jasnog razumevanja da se proleterska kultura može graditi samo uz detaljno poznavanje kulture koju je stvorio celokupan ljudski razvoj, samo s njenim prerađivanjem — bez tog razumevanja nećemo moći da rešimo taj zadatak. Proleterska kultura nije se pojavila ne znam odakle, ona nije izmišljotina ljudi koji se nazivaju specijalistima za proletersku kulturu. Sve je to puka budalaština. Proleterska kultura treba da nastane iz zakonitog razvoja razne znanja koje je ljudski rod stvorio pod pritiskom kapitalističkog, zemljoposedničkog, činovničkog društva. Svi ti putevi i staze vodili su i dalje će voditi ka proleterskoj kulturi, kao što nam je i politička ekonomija koju je preradio Marks pokazala kuda treba da stigne ljudski rod, pokazala nam je prelaz na klasnu borbu, na početak proleterske revolucije." Nije dakle reč o suprotnosti između proletkultovskog odbacivanja proterle kulturne tradicije i Lenjinovog zalaganja za nju, već o sukobu između avangardnog stanovišta da prošlost treba osvojiti, i Lenjinovog da prošlost treba prisvojiti onakvu kakva jeste.

Sabrane članke Lava Trockog „Književnost i revolucija“ objavila je 1923. godine *Crvena ledina* kao časopis koji je izdavao Glavpolitprosvet. Osnovna teza objašnjena je već u predgovoru: za nastanak proleterske kulture nema uvek dovoljno vremena, a besklasno društvo doći će prebrzo, najkasnije za nekih pedeset godina, a njemu će, naravno, biti potrebna besklasna kultura. U poređenju s Lenjinom, Trocki ipak pridaje mnogo veći značaj upravo pitanjima umetnosti jer naglašava da će se upravo iz procvata umetnosti i nauke videti životnost i veličina revolucionarnog perioda. Proletersku umetnost i književnost (što je u vreme objavljivanja 1923. godine već širi pojam od Proletkulta, ako ne čak sasvim drukčiji), on razmatra s karakteristično ruskog polazišta. U prikazu razvoja buržoaske književnosti Trocki naime tvrdi da je svoj vrhunac doživela u drugoj polovini XIX veka — stanovište kome bi kosmopolitskiji Plehanov protivrećio navodeći da buržoazija u ono vreme uopšte nije više bila naklonjena umetnosti. „Sada, u vreme predaha, kod nas u Sovjetskoj republici biće još moguće iluzije o tome. Na dnevni red postavili smo pitanja kulturne politike. Ako pravac naših sadašnjih briga produžimo u budućnost dugog niza godina, možemo da zamislimo proletersku kulturu. Međutim, koliko god da je naša kulturna politika već stvarno značajna i životno neophodna uprkos svemu nastaje u

znaku evropske i svetske revolucije. Mi smo kao vojnici na maršu. I mi imamo dan odmora. Treba oprati košulju, ošišati i očesljati kosu, a pre svega očistiti i podmazati pušku. Sav naš sadašnji privredno-kulturni rad nije ništa drugo do sređivanje između dva marša. Predstoje nam glavne borbe i možda nisu tako daleko. Naše vreme nije vreme nove kulture, već samo njeno predvorje. Kao država mi moramo pre svega ovladati najbitnijim elementima stare kulture, i to bar toliko da prokrčimo put novoj." Dela proleterskih pisaca po njegovom su mišljenju dokumenti vremena, a sigurno ne umetnički dokumenti. Proletarijat će dati svoj pečat kulturi, ali pre svega opismenjavanjem i obrazovanjem masa. U Rusiji doduše nastaje nova inteligencija, ali njen zadatak nije stvaranje proleterske kulture u laboratorijama. „Glavni zadatak proleterske inteligencije u najskorije vreme nije apstrakcija nove kulture koja zasad još nema temelje, već najkonkretnija kulturna politika, tj. zaostale mase moraju sistematski, planski i, naravno, kritički osvajati najneophodnije elemente one kulture koja već postoji. Klasna kultura ne može da se stvori iza leđa masa. A da bi nastajala uporedo s klasom, u uskom odnosu s njenim opštim istorijskim usponom, treba bar u grubom obliku izgraditi socijalizam.”

Slično Lenjinu, Trocki govori o proletarijatu kao klasi koja tako reći uopšte ne postoji, koju tek treba stvoriti. U zaključku on konstatuje da savremeni Bjelinski ne bi bio književni kritičar, već član politbiroa — ona klasna aktivnost koja je u devetnaestom veku pokretala umetnost i kritiku sada je deo dnevnog reda rukovodećeg partijskog organa.

U poglavlju o partijskoj politici u umetnosti on odbacuje napade na saputnike („poputčiki”, izraz je iz francuske revolucije on sam preneo u rusku = lojalni umetni) i Voronskog (urednika *Crvene ledine*) koji sprovodi partijski zadatak. Umetnost revolucije prosto ne stvaraju samo radnici. Da li to znači da Partija u umetnosti mora nastupati potpuno eklektički? „Marksistički metod omogućava ocenu uslova razvoja nove umetnosti, praćenje svih njenih izvora, nadgrađivanje najnaprednijih među njima uz kritičko osvetljavanje puta, ali ništa više od toga. Umetnost mora vlastitim snagama prokrčiti svoj put. Metodi marksizma nisu metodi umetnosti. *Partija upravlja proletarijatom*, a ne i istorijskim procesom”. Partija nije grupa vezana za umetnost, već grupa vezana za vlast. Zato brani interese radničke klase i u kulturi uopšte, a ne posebno nekog pravca. Ona u umetnosti ne naređuje, njen klasni kriterijum kulturne politike je politički, a ne kulturni.

Klasni osnov saputnika su seljaci. Kako buržoazija tada više nije postojala, Trocki i mnogi

drugi su sve što se nije moglo smestiti u proletersku torbu, naprtili seljačkoj. Partija upućuje, nastavlja Trocki, različitim grupama idejnu kritiku; umetnost revolucije pre svega je realistička, sadrži težnju za životom kakav jeste: za vlastiti osnov uzima stvarnost. Revolucija i romantika, bar po mišljenju Trockog, ne idu zajedno — to nas podseća na Lenjinovu primedbu da muzika suviše razgaljuje. Pod pojmom realizma Trocki zamišlja realistički monizam, a ne stari realistički stil. Ali taj protivnik romantike ovako utopijski završava prvi deo knjige: „Neće se srušiti samo zid između umetnosti i proizvodnje, već istovremeno i između umetnosti i prirode. Ne samo u Rusovom smislu da bi se umetnost približila prirodnom stanju, već suprotno, tako da priroda postane „više umetnička“. Sadašnji raspored i položaj planina i reka, polja i livada, stepa i šuma i morskih obala ne možemo smatrati konačnim. U sliku prirode čovek je već uneo različite, velike promene, ali to su bili samo pokušaji daćića u odnosu na ono što će tek doći. Ako je vera samo obećavala da će pomerati planine, tehnika koja ništa ne obećava „na verovanje“ stvarno je sposobna da ruši i pomera planine... Čovek će se baviti preregistrovanjem reka i planina, on će ozbiljno i ne jednom ispravljati prirodu. Na kraju krajeva on će preurediti svet, ako već ne po vlastitom liku, onda svakako po svom ukusu. Za bojazan da će taj ukus biti loš nema nikakvog razloga.“ Da se ne treba plašiti dokazuje i njegova konstatacija da će se „prosečan ljudski tip izdići do nivoa Aristotela, Getea, Marksa. Iznad tog planinskog lanca izdizaće se novi vrhovi.“

Trocki kritikuje proletersku kulturu uz sve poznate argumente, a posebno s vlastite pozicije — nužnosti bržeg društvenog preobražaja u besklasno društvo, nužnosti što brže svetske revolucije. Pri tom, međutim, nije svestan toga da su ideali tehnicizma i amerikanizma (koji su mu zajednički s futuristima, konstruktivistima i Gastevim) isto tako romantične sanjarije, kao ideje o laboratorijskoj izradi proleterske kulture; ne bi se moglo reći da su u srodstvu s realizmom koji zahteva kao pogled na svet u umetničkim delima. Konceptija kulturne politike koju predlaže slična je Lenjinovoj, bar u pogledu trenutne politike prosvetavanja, a njegov odnos prema proletarijatu kao neukoj masi kojoj treba pre svega naređivati i ne zavaravati se njenim pretpostavljenim autentičnim sposobnostima upravljanja i kulturnog izražavanja, još je kritičniji. Istovremeno se vidi da je upravo Voronski sa politikom koju je afirmisao u *Crvenoj ledini* Trockom najbliži. To je Voronskog skupo koštalo.

Buharina, koji je kasnije bio navodno glavni tvorac čuvene rezolucije iz 1925. godine i koji legalizuje razvoj raznih pravaca i grupa, isto

tako nije bilo moguće ubediti da se može stvoriti proleterska kultura i umetnost, a svakako se suprotstavljao ideji o autonomnosti njene organizacije.

Obračun s Proletkultom

Od rukovodstva Partije Lunačarski je dobio zadatak da na kongresu Proletkulta 1920. godine kritikuje njegovu težnju za autonomijom od države i Partije. *Izvestija* su 8. oktobra donela izveštaj o njegovom nastupu gde je, međutim, zabeleženo da je „drug Lunačarski ukazao na to da Proletkultu treba obezbediti poseban status, potpunu autonomiju“. Lunačarski je doduše objasnio da su novinari njegov govor u novinama unakazili, ali to ništa nije pomoglo protiv Lenjinovog besa. Lenjin je zahtevao da se predložena Rezolucija Proletkulta izmeni, da o njoj bez odlaganja raspravlja CK i da kongres Proletkulta mora da je usvoji u izmenjenom obliku još na istom zasedanju. Lenjinov projekat rezolucije bio je neumoljiv:

1. Prosvetni rad treba da bude prožet duhom klasne borbe.
2. Proletarijat mora preko svoje avangarde — Partije i drugih organizacija učestvovati u celokupnoj oblasti prosvete.
3. Samo svetovno učenje marksizma pravi je izraz interesa, stavova i kulture revolucionarnog proletarijata.
4. Marksizam ne odbacuje tekovine buržoaske epohe, već ih preuzima i prerađuje.

5. „Nepopustljivo stojeći na tom stanovištu, Sveruski kongres Proletkulta najodlučnije odbacuje sve pokušaje da se izmisli svoja posebna kultura, da se zatvara u svoje izolovane organizacije, razgraničavaju područja rada Narkomprosa i Proletkulta itd. ili formira 'autonomija' Proletkulta unutar ustanova Narkomprosa itd. kao teorijski pogrešne i praktično štetne. Naprotiv, Kongres smatra da je безусловna dužnost svih organizacija Proletkulta da se svrstaju u pomoćne organe u mreži ustanova Narkomprosa i pod opštim rukovodstvom sovjetske vlasti (posebno Narkomprosa i RKP) ostvaruju svoje zadatke kao deo zadataka proleterske kulture.“

Citirana tačka 5. predstavlja ključno pitanje jer su sve ostale za jezgro Proletkulta u načelu prihvatljive. Otpočeo je proces „podržavljenja“ Proletkulta. Glavni korak u tom pravcu postignut je na plenumu CK RKP(b) 10. novembra 1920. godine. Plenarnoj sednici Lenjin je podneo sledeći predlog zaključka: „Prihvatajući Rezoluciju Politbiroa, CK je u načelu saglasan

s planom instrukcije glavne uprave za političko-prosvetni rad, i ovlašćuje Politbiro da je konačno rediguje u cilju preciznijeg izražavanja osnovne ideje da delovanje Proletkulta u oblasti naučnog i političkog prosvetavanja treba spojiti s radom Narodnog komesarijata za prosvetu i gubernijskih odeljenja za narodno obrazovanje, dok u oblasti umetnosti (muzike, pozorišta, likovne umetnosti, književnosti) ostaje autonoman; rukovodeća uloga organa Narodnog komesarijata za prosvetu koju je RKP u dva navrata razmotrila, ostaje samo radi borbe protiv očiglednih buržoaskih stranputica.”

Mnogi istraživači (među njima i Edvard J. Braun (Edward J. Brown) koji je studijski obradio proletersku epizodu u ruskoj literaturi za period 1917—1932) ubeđeni su da tek Rezolucija iz 1925. godine, uprkos svojoj otvorenosti prema različitim grupama, predstavlja početak uplitanja Partije u umetnički i kulturni život. Time oni nasedaju idilčnoj predstavi o slobodnoj i spontanoj stvaralačkoj inicijativi revolucionarnih godina i o dvadesetim godinama uopšte. Činjenica da do tridesetih godina još nije formirana centralistička birokratska vlast u kulturi i da je još postojala demokratska rasprava, često i javna, o brojnim pitanjima, još ne znači da Partija nije imala vlastitu kulturnu politiku i da se nije upuštala i u ocenjivanje grupa i pravaca. Na kraju krajeva, to je bila njena društvena uloga i program koji je završavanjem građanskog rata morao sve više dolaziti do izražaja. Da Partija nema svoju kulturnu politiku — prebacivali su joj tada ekstremisti iz redova Oktobra a kasnije rukovodioci VAPP-a i RAPP-a, koji su se posle podređivanja prosvetne delatnosti komesarijatu i Partiji borili bar za samostalnu ideološku prevlast u umetnosti, naročito u literaturi. Da je RKP imala jasnu predstavu o svojoj ulozi ne pokazuje samo podređivanje delovanja Proletkulta u oblasti „naučnog i političkog prosvetavanja” Narkomprosu, već i napomena da je autonomija umetničkog delovanja ograničena ideološkom ulogom sprečavanja buržoaskih zabluda. Rasprava o tome šta je stvarno buržoaska stranputica u umetnosti trajala je tokom svih dvadesetih godina — naročito o ulozi tzv. „saputnika”, pa i o delovanju časopisa *Crvena ledina*. S druge strane, pogrešna je i ona predstava koja u dvadesetim godinama vidi period nakakvog slobodnog, samostalnog procvata umetničkih tokova, potpuno neometanog, odnosno nevedenog. Oštra podela na partijsko usmeravani prosvetni rad i ograničenu autonomiju umetničkog stvaralaštva bezbolna je samo za tradicionalno umetničko i kulturno delovanje; za programe kakvi su bili proletkultovski ili futuristički značila je, međutim, presudno ograničenje i slom. U slučaju Proletkulta, koji je bio umetnički slab

i programski nerazrađen izraz specifičnih kulturno-političkih ideja, odvojenih od partijskog programa, taj je slom usledio dosta brzo. Različite grupe, pravci već su se u prvoj polovini dvadesetih godina razdvojile od Kovačnice do Oktobra. Kada je reč o avangardi taj se slom sporije odvijao, s mnogim pokušajima da izgublenu ulogu hegemonu pojedinih prosvetnih delatnosti ponovo stekne i izbori pomoću novih, konstruktivističkih i produktivističkih programa, kao pokušaja koji bi trebalo da dokažu da upravo njen pravac odgovara prosvetnoj, masovnoj, delatnosti kao i tehničkom i ekonomskom napretku sovjetskog društva. Podela na umetnost i prosvetu bila je stoga za oba pravca presudna — ne postoji proletkult bez samostalne kulturno-prosvetne masovne samodelatnosti, a potiskivanje avangarde na relativno slobodno autonomno područje umetnosti znači njeno dovođenje u klasični položaj umetnosti po modelu buržoaskog društva. A upravo tome se ona pokušavala suprotstaviti i izbeći. Istovremeno, to je negacija svih pokušaja da bi se bilo koji program bilo koje umetničke ili kulturne grupe ili tendencije mogao po vlastitoj logici razvijati među masama i sa njima.

O takvoj kulturnoj politici svedoči i uputstvo o Proletkultima koje je pripremljeno na osnovu ovlašćenja Plenuma i upućeno kao pismo CK RKP 1. decembra 1920. godine. U tom uputstvu se zahteva:

1. Rad Proletkulta treba da se odvija u najužoj saradnji Proletkulta i Narkomprosa.
2. Stvaralački rad Proletkulta mora biti sastavni deo Narkomprosa kao organa koji realizuje diktaturu proletarijata u oblasti kulture.
3. Centralni organ Proletkulta postaje odeljenje Narkomprosa, njemu podređeno, i u svemu postupa po liniji koju Narkomprosu diktira RKP.
4. Adekvatno se podređuju i lokalni organi Proletkulta.
5. CK RKP daje Narkomprosu direktivu da mora proleterima omogućiti slobodan i stvaralački rad u njihovim institucijama.

Ovim direktivama dodata su i objašnjenja, naročito protiv nezavisnosti Proletkulta koja je pre revolucije bila dopustiva, ali pod sovjetskom vlašću nepotrebna. „Futuristi, dekadenti, privrženici marksizmu neprijateljske idealističke filozofije i konačno, jednostavno ljudi porekla iz redova buržoaske publicistike i filozofije koji u životu nisu uspeali, počeli su ponegde da vode sve poslove u Proletkultu.” Nuđenje mahizma i futurizma kao proletherske kulture rad-

nicima unosilo je buržoaske poglede u filozofiju i unakažen ukus u umetnosti. Otpor takvoj orijentaciji Partije, koja je u oznakama Proletkulta i futurizma bar na papiru već 1920. godine postigla stil kasnijih ideoloških dekreta, nije bio mali. O njemu svedoči nastavak ovog instruktivnog pisma.

„Isti intelektualni elementi koji su svoje reakcionarne poglede pokušavali da prokrijumčare u obliku 'proleterske kulture' sada bučno agituju protiv pomenute odluke CK. Ti elementi pokušavaju protumačiti Rezoluciju CK kao korak koji tobože ograničava mogućnosti umetničkog stvaralaštva radnika.”

Prosvetiteljski mentalitet preuzet još iz II Internacionalne nije mogao da shvati šta to ometa umetnike, mada proleterske, da svojom umetnošću čine sasvim slobodno šta god hoće — jer im je jedino ograničenje da se ne petljaju u društveni preobražaj, da se ne petljaju u revolucionarnu delatnost, u onaj proces za koga Marks kaže da u njemu radnici moraju zbaciti sa pleća sve staro govno. Na zamerke da sužava slobodu stvaralaštva pismo odgovara: „Iz projekta instrukcije koju je pripremio Narkompros, a potvrdio CK naše Partije, svi drugovi koje to interesuje, videće da je zagantovana potpuna autonomija reorganizovanih radničkih proletkultova u umetničkom stvaralaštvu. CK je dao potpuno jasne direktive u vezi s tim za delatnost Narkomprosa. CK će takođe obratiti pažnju i preporučiti gubkompartima da vode računa da ne bi dolazilo do sitničarskog pokrovičtva nad proletkultovima koji se reorganizuju.” Osnovni cilj bio je dvostruk: prvo, preseći nezavisnost Proletkulta, a zatim odvojiti tzv. buržoaske intelektualne elemente od radničkih; preostale radničke stvaraoce prepuštiti čistoj umetnosti. U pismu je na kraju rečeno da iz Narkomprosa treba eliminisati sve buržoaske struje. Zbog toga i gubernijska odeljenja za narodno prosvetavanje treba da budu kadrovski brižljivo sastavljena od proveranih proleterskih elemenata. „Čistkom” u Proletkultu i Narkomprosu Partija je sama afirmisala načelo koje se inače pripisuje programu Proletkulta — proletersku čistotu. I zbog toga je Proletkult mogao tako brzo da se raspadne na potpuno klasično usmerene umetničke grupe s jedne strane, i na sektaško proleterske s druge. Zbog uplitanja Partije, sektaške struje u proleterskoj kulturi ojačale su i postale vidljive u formiranju VAPP-a. S proleterskim sektaštvom Partija se sukobila tek 1932. godine, ali tada je to bio samo još izgovor za staljinizaciju kulturnog organizovanja.

Odnosi do kojih je došlo zbog tog uplitanja još su jasniji ako poblize pogledamo odluku da se

u Narkomprosu osnuje Glavna uprava za političko-prosvetni rad (Glavpolitprosvet). Nije bila reč samo o podređivanju Proletkulta Narkomprosu, već i o podređivanju Narkomprosa Partiji. Lunačarski kome je rukovodstvo zajedno sa Lenjinom u više navrata zameralo mlakost i sporost u predviđenim akcijama masovnog prosvetavanja, u reorganizaciji i širenju mreže biblioteka, u postavljanju spomenika itd. Posle 1920. godine bio je u svojim ministarskim kompetencijama bitno ograničen. Glavpolitprosvet formiran je 10. novembra 1920. godine na osnovu Lenjinovih uputstava Buharinu i Preobraženskom. Dekret je objavljen 23. novembra 1920. godine, a radilo se o centralizaciji celokupnog političko-prosvetnog rada u državnom ministarstvu uz neposredno podređivanje tog odeljenja partijskom agitpropu. Glavpolitprosvet bio je samo po lokaciji deo komesarijata, a upravljao je celokupnim političko-prosvetnim i agitacionim propagandnim radom, masovnim komunističkim obrazovanjem odraslih (u to je uključena i likvidacija nepismenosti, škole, klubovi, biblioteke, čitaonice), a i partijskim obrazovanjem (partijske, više i druge škole). Do juna 1930. godine upravom je rukovodila Lenjihova žena Krupska. Nije samo podređivanje Partiji bilo posledica takve reorganizacije, već i ograničavanje delovanja onih ustanova ministarstva koje je Lunačarski poverio avangardistima. Tako je 1921. godine reorganizovano i „očišćeno” odeljenje likovnih umetnosti, dok je INHUK (drugi od ministarstva podržavani centar avangarde) preživeo samo do 1923. godine. Već 1921. godine bez obrazloženja su zatvoreni ateljei Pevsnera, Kandinskog, Maljeviča i Tatlina. Godine 1922. Rusiju su napustili Kandinski, Gabo, Pevsner, Šagal i Burljuk. Pozorišna delatnost Mejerholda održala se nešto duže, ali sa prilagođavanjima. INHUK je 1923. godine priključen Akademiji nauka i bio je i sadržajno akademiziran. Posle 1923. godine u avangardi je ostao jedan jedini centar — LEF, i Tajge je, prilikom posete Sovjetskom Savezu 1925. godine sasvim tačno konstatovao da je sovjetska leva umetnost izuzetno razvijena, ali da ne uživa ništa veću državnu podršku nego bilo gde drugde i da je isto tako izolovana.

Zaključak

Bilo bi veoma pojednostavljeno ako bismo uprkos procesu koji smo bar u konturama pokušali da prikažemo, zaključili da je Partija svojim uplitanjem neposredno, kao što je sama stvarno htela eliminisala prvobitni osnov Proletkulta. Ideje koje su rukovodile formiranje Proletkulta i njegov procvat u 1920. godini same po sebi nisu mogle podneti proveru vremena. Međutim,

pri tom je ipak karakteristična priroda partijskog uplitanja: hijerarhijsko podređivanje, ideološka vlast i administrativno jedinstvo države i Partije u kulturi i prosveti. Čitavo prvobitno oduševljenje, romantični estetski elan, anarhične predstave o kulturnoj revoluciji i slične ideje, sve je to, zajedno s ostalim revolucionarno rušilačkim erosom, pregazilo vreme kada je otpočeo period nove ekonomske politike. Podržavanje sovjeta i time gubitak njihove samoupravne društvene uloge, uvođenje jedinonačalija i nestanak proletkulta pod pritiskom Partije — sve su to samo različiti momenti istog društvenog procesa. Naime, ništa nije moglo toliko da naudi proleterskoj kulturi kao prelaz iz građanskog rata i ratnog komunizma u komunizam izgradnje, komunizam elektrifikacije, teške industrije i teške organizacije. Vreme NEP-a nije bilo samo vreme „nepmana” i „stenica”, nije bilo samo raj Ostapa Bendera i malih poluburžuja sklonih uživanju, već i vreme pretvaranja ustanova revolucije u institute i aparate države i Partije. Kao što je Trocki dobro primetio Partija je počela da upravlja proletarijatom, a ne umetnošću — ali je zato morala da eliminiše one kulturne tokove koji su poticali iz avangardnog ishodišta da je proletarijat sposoban da bar u kulturi sam upravlja sobom.

Pred već pomenute organizacije proleterskih pisaca (VAPP, kasnije RAPP) Partija podržava sada i široko oživljavanje književnog života, naročito osnivanjem časopisa *Crvena ledina*. Prvi broj izašao je juna 1921. godine uz podršku Lenjina, Krupske i Gorkog. To je bilo vreme kada je izgledalo da Rusija umire u hladnoći, gladi, nestašici i uz otpor stare inteligencije. Zadatak da formira časopis Voronski je dobio 3. februara 1921. godine. U Glavpolitprosvetu izneo je svoj program Krupskoj, a ona ga je odvela na Politbiro gde je program odobrio Lenjin lično. Časopis je bio za tadašnje prilike stvarno velikopotezno koncipiran, potpuno u tradiciji izuzetne uloge časopisa u ruskom književnom životu — prvi broj izašao je u 15.000 primeraka na 300 stranica velikog formata, briljantan je bio njegov neliterarni, dakle, naučno i političko prosvetni i diskusioni deo. Tu su objavljivali najistaknutiji komunistički intelektualci iz svih oblasti (Preobraženski, Varga, Timirjazev, Friče, Pavlovič, Lenjin, Krupska, Radek, Lunačarski, Buharin, Pjatakov, Frunze, Olminski i drugi). Na početku literarni deo bio je skroman, pa ni Gorki, uprkos obećanjima prijatelju Voronskom, za prve brojeve ništa nije poslao. Kasnije se časopis razvio u centralni organ objavljivanja „saputnika”, a ideje Voronskog o marksističkoj estetici podstakle su nastanak grupe Pereval krajem 1923. godine. Rapovci su oštro napadali časopis, a ni

lefovci mu nisu ostali dužni; prvi zato što je po njihovom mišljenju bio nedovoljno proleterski i jer su bili protiv delovanja „saputnika”, a drugi zato što je bio časopis uglavnom privržen starim književnim konceptima, realizmu i plehanevskoj estetici. Osnovna ideja uređivanja časopisa bila je u potpunosti nepovska: kao što staru tehničku i naučnu inteligenciju, samo ako je lojalna prema vlasti, treba pridobiti za organizatorski i istraživački rad u ekonomiji, tako treba za kulturu pridobiti specijaliste — umetnike samo ako nisu protivnici socijalizma.

Kulturno-politički i marksističko-kritički koncept tog časopisa stvarno je izraz tadašnje partijske politike saradnje sa svima koji priznaju legitimnost sovjetske vlasti, iako joj baš ne pevaju ode. Partijska istovremena podrška posebnoj proleterskoj književnoj delatnosti drugi je pol tog političkog koncepta i Rezolucija iz 1925. godine pokušava bar održati tu dvostrukost, sa zahtevom za miroljubivom koegzistencijom oba pola. Krajem dvadesetih godina, kada se ta politika Partije postepeno menjala, *Crvena ledina* bila je glavna meta napada. Samostalnost Voronskog u uredničkom radu bila je ograničena, a na kraju je i uklonjen. U čistkama je završio kod trockista.

Da rezimiramo: 1920. godine nije bila reč o suprotstavljanju nesumnjivo naivnim idejama o stvaranju proleterske kulture. Bio je u pitanju proces borbe za vlast na području jednog od ideoloških aparata države i Partije. Zajedno s Proletkultom slomljena je mogućnost autonomnog odvijanja kulturne revolucije. Opstanak različitih grupa nije zavisio samo od njihove lojalnosti revolucionarnoj vlasti, već i od njihovog pristajanja na vladajuću idejnu ulogu Partije u umetnosti. Autonomnost je sahranjena, a sektaštvo je upravo tada doživelo procvat. Partija se, u narednom periodu, obazrivo i mudro oslanjala kako na proletersku književnost, tako i na umerenu kulturnu politiku Voronskog. Avangardni projekat revolucionarnog kulturnog preobražaja istovremeno se povukao u umetničku privatnost i time izgubio vlastito tle koje je osetio u burnim godinama revolucije i građanskog rata.

I da završim istinitom anegdotom: u razgovoru o merama za likvidaciju Proletkulta i o predloženoj partijskoj Rezoluciji Buharin se nije saglasio sa 4. tačkom teksta u kojoj je bilo reči o buržoaskoj kulturi. Kako je Lenjin upravo Buharina predložio za izvršioca zaključaka, Buharin je svoje neslaganje javno izrazio navodeći da u revolucionarnu kulturu nije moguće

preuzimati i prerađivati kulturu buržoaske epohe. Lenjin mu je poslao ceduljče sledećeg sadržaja:

„1. prol. kultura = komunizam

2. realizuje RKP

3. klasa proletar. = RKP = sovjetska vlast

U tome se svi slažemo?”

(Sa slovenačkog prevela TATJANA POPOV)

Literatura

Edward J. Brown, *The Proletarian Episode in Russian Literature 1928—1932*, Columbia University Press, New York 1953.

Sovjetska književnost 1917—1932. Manifesti i programi, književna kritika, nauka o književnosti. Uredio A. Flaker, Naprijed, Zagreb 1967.

Markizam i književnost I i II, urednik Sreten Petrović, Prosveta, Beograd 1983.

Robert A. Maguire, *Red Virgin Soil: Soviet Literature in the 1920's*. University Press, Princeton 1968.

Lav Trocki, *Književnost i revolucija*, Otokar Keršovani, Rijeka 1971.

Književna kritika i markizam, Prosveta, Beograd 1971.

V. I. Lenjin, *O kulturi i umetnosti*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1972.

V. I. Lenjin, *Dela*, Jugoslavijapublik, Beograd 1974.

Aleksandar Flaker, *Ruska avangarda*, Liber/Globus, Zagreb 1984.

Boljševička partija i sovjetska književnost. Kratak pregled dokumenata, Novo pokolenje, Zagreb 1974.

Michel Ragon, *Histoire de la littérature ouvrière du moyen âge a nos jours*, Les Editions Ouvrières, Paris 1953.

Plehanov: *Umetnost i društveni život* Predgovor uz III izdanje zbornika *Posle dvadeset godina*.

Dobroljubov, *Književno kritički članci*, Kultura, Beograd 1948.

A. V. Lunačarski, *Stati o sovjetskoj literaturi*, Moskva 1958.

Anatoli Lunatscharski: *Die Revolution und die Kunst*, VEB Verlag der Kunst, Dresden 1974 (2. izdanje)

Sonja Briski: *Umetnost i revolucija*. Slučaj ruske avangarde. Magistarski rad na FF Beograd, grupa za istoriju umetnosti. januar 1978. (rukopis)

Helga Gallas, *Marksistička teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1977.

Wladimir Gorbunow, *Lenin und der Proletkult*, Dietz, Verlag, Berlin 1979.

Shella Fitzpatrick: *The Commissariat of Enlightenment*, Cambridge University Press 1970.

SIMON VEJ

OTVORENO PISMO ČLANU SINDIKATA

(POSLE JUNA 1936)*

Druže, ti si jedan od onih četiri miliona koji su se pridružili našoj sindikalnoj organizaciji. Mesec jun 1936. godine¹⁾ predstavlja značajan datum u tvome životu. Da li se sećaš onoga što je prethodilo? Da, to je već daleka prošlost. Sećanje na nju zaista izaziva bol. Ali je ne treba zaboraviti. Sećaš li se? Imali smo samo jedno pravo: pravo da kušujemo. Tu i tamo, na radnom mestu, za mašinom, srce nam se nadimalo od mučnine, iscrpljenosti, pobune; samo metar dalje, drug naš je isto toliko patio, osećao istu ozlojeđenost, istu gorčinu; a nismo se usuđivali ni reč da izmenimo, onu reč koja bi nam omogućila da nađemo oduška, jer smo se plašili.

Da li se zaista sećaš, sada, koliko smo se plašili, koliko smo se stideli, koliko smo patili? Bilo je ljudi koji nisu smeli da kažu koliko zarađuju toliko ih je bilo sramota da im je nadnica tako mala. A oni, preslabi ili prestari, koji nisu mogli da slede ritam rada, nisu isto tako smeli da to javno kažu. Da li se zaista sećaš kako smo bili opsednuti ritmom rada? Nikada nismo dovoljno postizali; trebalo je uvek biti spreman da se uradi nekoliko komada više, da se zaradi neki dinar više. A kada bismo i postizali zahtevanu brzinu, normirac bi povećavao norme. I tada smo još više napora ulagali, trudili se da prevaziđemo drugove, bili ljubomorni jedni na druge, „crkavali” sve više i više.

A uveče, kada smo izlazili s posla, da li se i toga sećaš? Onih dana kada smo „loše radili”? Izlazili smo ugašena pogleda, ispražnjeni, „crknuti”. Poslednjim snagama bismo dohvaćali do podzemne železnice, tražeći zabrinutim pogledom još neko slobodno mesto. A kada bismo ga

^{*}) Simone Weil, Lettre ouverte à un Syndiqué (Après juin 1936), *La condition ouvrière*, Collection Idées, Gallimard, 1951.

¹⁾ Juna 1936. francuska vlada i generalna konferencija rada (CGT) su postigle sporazum o sindikalnim pravima, 40 časovnoj nedelji i plaćenom odmoru.

se i domogli, san bi nas sustigao na sedištu. Kada ga nije bilo, ukrutili bismo se da bi se na nogama održali. Nedostajala nam je snaga za šetnje, za razgovor, za čitanje, za igranje sa klincima, za život. Bili smo jedino za pod jorgan. A zarada na ovom „mrskom poslu“, nije bila velika; govorili smo sebi da ako se tako nastavi, polumesečna plata neće biti „predebela“, da ćemo i dalje morati da se lišavamo, da prebrojavamo svaku paru, da se odrekujemo svega onoga što bi moglo da nas malo opusti, da nam pruži trunku zaborava.

Da li se sećaš šefova? — kako su oni koji su bili već po prirodi surovi mogli sebi da dozvole sve te bezočnosti? Sećaš li se da se skoro nikada nismo usudili da odgovorimo, da smo smatrali da je skoro prirodno da s nama postupaju kao sa stokom? Koliko boli ljudsko srce mora da proguta u tišini pre nego što dođe u takvo stanje, to bogati nikada neće razumeti. A kada si se i usudio da podigneš glas protiv preteškog ili izuzetno loše plaćenog posla, ili protiv prekovremenog rada, da li se sećaš sa kojom su ti suvošču odgovarali: „Ili ćeš prihvatiti, ili su ti vrata otvorena“. Najčešće si čutao, primao udarce, povinovao se, jer si znao da je to istina — ili prihvatiti, ili otići. Dobro si znao da ništa ne može da ih spreči da te izbace na pločnik kao što se istrošeno oruđe baca u ćošak. A i kada bi se povinovao, ipak bi i tada bivao izbačen na ulicu. Niko ne bi ni reč rekao. Bilo je to normalno. Ostajalo ti je da gladiješ u tišini, da ideš od jednog do drugog preduzeća, da čekaš, po hladnoći i kiši, pred vratima ureda za zaposljavanje. Da li se svega toga sećaš? Da li se isto tako sećaš i svih onih sitnih poniženja koja su natapala tvoj život, koja su ti stezala srce, kao što vlaga nadire u telo koje nema gde da se ogreje?

Ako su se stvari malo promenile, ipak ne zaboravi prošlost. U svim tim sećanjima, u svojoj gorčini moraš da nađeš izvor svoje snage, svoj ideal, svoj razlog življenja. Bogati i moćni najčešće nalaze smisao života u svojoj oholosti i ponosu, podjarmljeni moraju da ga nađu u svom sramu i bedi. A njihov deo je još uvek najbolji, budući da je njihova stvar stvar pravde. Braneci se, oni brane pogaženo ljudsko dostojanstvo. Nemoj nikada da zaboraviš, svakoga dana se seti da imaš svoju sindikalnu kartu u džepu, jer u fabrici s tobom nisu postupali kao s ljudskim bićem i jer ti je toga bilo dosta.

A posebno se seti onoga što ti je tokom tih godina teških patnji nanosilo najviše jada. Možda tada toga nisi bio potpuno svestan, ali ako razmisliš shvatićeš da je to istina. Patio si, jer, kada su te ponižavali kada si doživljavao nepravdu, bio si sam, nenaoružan, nije bilo ničeg i nikog da te odbrani. Kada te je neki od šefova

kažnjavao ili nepravedno grdio, kada bi ti davao posao koji prevazilazi tvoje snage, kada su ti nametali ritam rada koji nije bilo moguće pratiti, kada su te bedno plaćali, kada su te izbacivali na ulicu, kada su odbijali da te zaposle, jer nisi imao potrebne potvrde, ili zato što si imao više od četrdeset godina, kada su te brisali s liste nezaposlenih koji primaju pomoć, nisi ništa mogao da učiniš, čak nisi mogao ni da se žališ. To nikoga nije zanimalo, svi su to smatrali normalnim. Tvoji drugovi se nisu usuđivali da te podrže, iz straha da se ne kompromituju protestovanjem. Kada si bivao izbačen s posla, tvoj najbolji drugar se ponekad osećao nelagodno ako bi ga spazili s tobom pred vratima fabrike. Drugovi su ćutali, jedva da su te žalili, bili su i previše zaokupljeni sopstvenim brigama, sopstvenim patnjama.

Kako smo se samo osećali usamljeni! Da li se sećaš? Toliko usamljeni, da nam je bilo hladno oko srca. Sam, obezoružan, nezaštićen, nemoćan, napušten. Prepušten na milost i nemilost šefovima, gazdama, bogatima i moćnima, koji su mogli sebi da dozvole sve. Mi obespravljani, a oni uživaju sva prava. Javno mnjenje je bilo ravnodušno. Smatralo se prirodnim da je gazda apsolutni gospodar u svojoj fabrici. Gospodar nad mašinama koje ne pate, ali i gospodar nad mašinama od krvi i mesa, koje pate, moraju da uguše svoju patnju da ne bi još više patile. Svakodnevno si mogao da ustanoviš kako, u kapitalističkom društvu samo oni koji imaju novac u sopstvenom džepu predstavljaju oličenje čoveka i iziskuju poštovanje koje im se i ukazuje. Tebi bi se smejali da si tražio da se s tobom ophode s poštovanjem. A čak i među drugovima, ophodili smo se jedni prema drugima isto onako grubo kako su se šefovi ponašali prema nama. Građanin velikog grada, radnik u velikoj fabrici, bio si isto toliko usamljen, isto toliko nemoćan, isto toliko bez podrške kao i čovek u pustinji, prepušten silama prirode. Prema ljudima bez novca društvo je bilo u istoj meri ravnodušno koliko i vetar, pesak, sunce. U društvenom životu bio si pre stvar nego čovek. I ponekad si uspevao, kada je bilo previše teško, da i sam zaboraviš da si čovek.

Upravo se to promenilo od juna meseca. Nisu ukinute beda i nepravda. Ali više nisi sam. Još uvek, sva tvoja prava nisu poštovana, ali postoji jedna velika organizacija koja ih priznaje, koja ih proklamuje, koja može da podigne svoj glas i da učini da se ovaj čuje. Od juna meseca, nema Francuza koji ne zna da su radnici nezadovoljni, da se osećaju ugnjetenim, da ne prihvataju svoju sudbinu. Neki ti ne daju za pravo, drugi da; ali se svi bave tvojom sudbinom, misle na tebe, plaše se ili priželjkuju tvoju pobunu. Nepravda tebi naneta može, u određenim okolnostima, da uzdrma društveni život. Ti

si stekao određeni značaj. Ali nemoj da zaboraviš odakle potiče tvoj značaj. Čak i ako se u tvojoj fabrici sindikat nametnuo, čak i ako danas možeš sebi da dopustiš mnoge stvari, nemoj da misliš da se to prosto „dogodilo“. Uzmi sebi pravu meru ponosa na koju svaki čovek ima pravo, ali iz tih novih prava ne izvlači bilo kakvu oholost. Tvoja snaga ne leži u tebi samome. Ako bi velika sindikalna organizacija koja te štiti počela da slabi ponovo bi doživeo ista poniženja kao i pre, bio bi prinuđen na isto podjarmljivanje, na istu tišinu, na savijanje grbače, morao bi sve da podnosiš, a da se ni ne usudiš da dignješ glas. Ukoliko su počeli da se s tobom ophode kao sa čovekom, to duguješ sindikatu. U budućnosti zaslužićeš da budeš tretiran kao čovek u meri u kojoj budeš dobar sindikalac.

Biti dobar sindikalac, šta to znači? To je, možda, mnogo više nego što možeš da zamisliš. Uzeti karticu, markice, to još uvek ništa ne znači. Verno sprovesti odluke sindikata, boriti se kada je to neophodno, patiti kada je potrebno, ni to još nije dovoljno. Nemoj verovati da je sindikat samo obično udruživanje interesa. Sindikati gazda su udruženja interesa; radnički sindikati su nešto sasvim drugo. Sindikalizam je ideal na koji svakodnevno treba misliti, na koji uvek treba gledati čvrstim i budnim okom. Biti sindikalista, to je način života, to znači da se u svemu što činimo valja usaglašavati sa sindikalnim idealom. Radnik-sindikalista mora, u svakom trenutku, u fabrici da se ponaša drugačije od radnika koji nije član sindikata. U vreme kada nisi imao nikakvo pravo mogao si sebi da dozvoliš da nemaš nikakvu obavezu. Danas si neko, imaš snagu, dobio si preimućstva; ali si stekao i odgovornosti. A u tvom jadnom životu ništa te nije pripremiло da se s tim odgovornostima suočiš. Sada moraš da radiš kako bi se osposobio da ih prihvatiš; u suprotnom, novostečene prednosti će jednog lepog dana nestati kao neki lepi san. Svoja prava možemo da sačuvamo samo ako smo sposobni da ih izvršavamo kako treba.

(Prevela s francuskog JASENKA TOMAŠEVIĆ)

FLEMING HEMERSAM

FOLKLOR RADNI- KA I FOLKLOR RADNIČKOG POKRETA

DVA TIPA FOLKLORA RADNIČKE
KLASE*

Uvod

Ciljem nauke o folkloru radničke klase može se smatrati otkrivanje korena kulture i folklor radničkog pokreta (*labour lore*) u kulturi radničke svakodnevice i, obratno, uočavanje elemenata kulture i folklor radnika (*worker lore*) u kulturi radničkog pokreta posmatranog u njegovom društvenom kontekstu. Proučavanje folklor radničke klase predmet je jedne od grana nauke o istoriji kulture radničke klase, a istoriografija kulture radničke klase opet je samo jedna od nauka koje analiziraju i opisuju kulturnu sferu pa time i folklor klasa nad kojima se vlada u građanskom društvu.

U svakome klasnome društvu postoje dve kulturne sfere: kultura (i folklor) vladajućih klasa i kultura (i folklor) klasa nad kojima se vlada. Već i samo uvođenje te podele zahteva da se preciziraju osnovne odrednice teorije kulture od koje se polazi u istraživanju folklor radničke klase. Tek se zatim mogu bliže odrediti te dve kulturne sfere, osobitosti kulture i folklor radničke klase i, konačno, osobitosti dveju po-

*) Ovo je tekst referata koji je autor podneo na skupu „Arbeitstagung der Kommission 'Arbeiterkultur' der DGV, Arbeiterkultur und proletarisches Gruppenverhalten im 19. und 20. Jahrhundert" u Marburgu 3-6. juna 1985. Prevodilac je s dopuštenjem autora neznatno skratio tekst i uneo izvesne izmene.

menutih podkategorija — folklora radnika i folklora radničkog pokreta.

U ovome prilogu ću pokušati da skiciram i starija i savremena istraživanja iz te oblasti da bih na kraju dao osnovne odrednice nauke o folkloru radničke klase. Moja sopstvena shvatanja temeljim delimično i na znatno starijim radovima, na primer definiciji folklora koju je još 1846. godine dao Viljem Džon Tom¹⁾, (William John Thom) a koju je kasnije preuzeo i razradio Arnold van Genep²⁾, (Arnold van Gennep) zatim načinu na koji je Rudolf von Ihering (Rudolf von Ihering) obradio pojam *običaja* (*Sitte*) 1883. godine³⁾, Viljem Grejem Samner (William Graham Sumner) obradio pojmove *običaja* (*mores*) i *narodskih običaja* (*folkways*) 1906. godine⁴⁾, i načinom na koji je Nikiforo (A. Niciforo) pristupio problemu antropologije neposedničkih klasa 1910. godine⁵⁾, ali i odgovarajućim savremenim radovima.

Teorija kulture

Određeni sistemi vrednosti i određene ideologije činile su temelje na kojima su svoj rad zasnovale generacije građanskih folklorista i etnologa. I danas je neophodno i neizbežno da se etnološki i folkloristički usmerena nauka o kulturi i folkloru radničke klase utemelji na određenoj teoriji kulture, a ova pak na jednom drugačijem sistemu vrednosti i jednoj drugačijoj ideologiji nego ranije. Mada će verovatno mnogima sledeće izlaganje izgledati kao ponavljanje nekih elementarnih stvari, smatram neophodnim preciziranje moga viđenja osnovnih sastavnih delova teorije kulture od koje polazim u analizi jer se ne može reći da postoji neko opšte slaganje o načinu na koji će oni biti određeni.

Društvo se razvija kroz smene društveno-ekonomskih formacija uslovljenih odnosima proizvodnje koji preovlađuju u datom periodu, a te smene se odvijaju kroz društvene revolucije. Proces industrijalizacije najvećeg dela Evrope stvorio je, počev od sredine prošloga stoleća, radničku klasu suprotstavljenu novoj vladajućoj klasi koja je, da bi osigurala proces eksploatacije, oblikovala savremenu državu i, uopšte, odgovarajuću idejnu, političku i pravnu nad-

¹⁾ U: Athenäum, august, 1846: „Kao rodni pojam u koji su uključene tradicionalne institucije, verovanja, umetnost, običaji, priče, pesme, poslovice i slično u optičaju kod zaostalih naroda ili sačuvan u manje kultivisanim klasama naprednijih naroda.“

²⁾ Arnold van Gennep: *La Folklore*, Paris, 1924.

³⁾ Rudolf von Ihering: *Der Zweck im Recht*. Leipzig, 1883.

⁴⁾ William Graham Sumner: *Folkways. A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores and Morals*. Boston, 1940. (1st ed. 1906).

⁵⁾ A. Niciforo: *Anthropologie der nichtbesitzenden Klassen*, Leipzig, 1910.

gradnju i, unutar nje, organizovala posebne organe koji su u slučaju potrebe primenjivali (i primenjuju) i silu da bi obezbedili opstanak tako organizovane države i njenog pravnog sistema.

Reprodukcija radne snage obezbeđuje se nadnicom neophodnom za obnovu same radne snage (stan, odeća, hrana, dakle ono što je neophodno da bi radnik mogao obavljati svoj rad, radati decu i podizati ih da bi postali novi radnici). Ali osim toga je poslodavcu neophodno da reprodukuje i kvalifikovanost radne snage, što se sve više obavlja van proizvodnje u školskom i uopšte obrazovnom sistemu bez obzira na način njegove organizacije. Ta se reprodukcija kvalifikovanosti radne snage može u potpunosti obezbediti jedino kada se ujedno obezbeđuje i reprodukcija podređivanja radne snage pravilima ustaljenoga reda. Ta reprodukcija podređivanja (ali i reprodukcija suprotstavljanja) odvija se još i u slobodnom vremenu i u porodičnom životu.

Ovakvim isticanjem upravnih i kontrolnih mehanizama u društvu podvlače se one suprotnosti u društvu o kojima se mora voditi računa u analizi kulture kada su njeno područje odnosi između ideologije, svetozora, zdravog razuma, prava i običaja na makro i mikro planu. Tu je, dakle, reč o tome da se otkriju ideologija, svetozor i zdrav razum radničke klase i radničkog pokreta u odnosu na pravo i običaje koje oni stvaraju, pa da se zatim posmatraju u njihovoj suprotstavljenosti odgovarajućim odnosima u vladajućoj klasi.

U ovom prilogu u kome kulturni materijalizam i determinizam⁶⁾ čine sastavne delove teorije o kulturi i folkloru radničke klase, ekonomski činioci se smatraju onima koji imaju odlučujući uticaj na kulturnu formaciju⁷⁾, a klasna borba se smatra pokretačkom snagom pojavnih oblika kulture. Time se, u stvari, dolazi i do poslednje teze u izloženoj skici ishodišne teorije kulture: društvo se sastoji od dve kulturne sfere i njima odgovarajućeg folklor — jedne koja pripada onima koji vladaju i jedne koja pripada onima kojima se vlada. Odnos između njih je antagonistički jer se one temelje na pripadnosti antagonističkim klasama.

Folklor radničke klase je deo kulturne sfere onih kojima se vlada i on se može izučavati lokalno, regionalno, nacionalno i internacionalno.

⁶⁾ Zakoni i običaji određuju folklor radničke klase, a njih pak određuje celokupna kultura radničke klase, koja je opet dijalektički povezana s načinom proizvodnje i klasnom borbom.

⁷⁾ Proizvodnja ideologije, svetozora i zdravog razuma, odnosi između zakona i običaja i kultura i kulturna kontrola čine svi zajedno kulturnu formaciju.

Proučavanje kulturne sfere i folklor radničke klase na lokalnom planu može se obavljati istim metodima kao i proučavanje na regionalnom i nacionalnom planu bez obzira da li je reč o proučavanju materijalne kulture (kulturnih artefakata) ili nematerijalnih manifestacija, ali se najbolji rezultati postižu ako se kulturna sfera i folklor radničke klase posmatraju u svojoj makropovezanosti, kao deo kulturne sfere i folklor celine klase kojima se vlada u datoj zemlji. S druge strane je često neophodno unositi i međunarodnu perspektivu jer se pokazuje da je kulturna sfera onih kojima se vlada u jednoj zemlji izložena uticaju kulturne sfere odgovarajućih klasa u drugim zemljama, pa i promenama u kulturnoj sferi vladajućih klasa. Tipičan primer je slavljenje prvoga maja kao radničkog praznika.

Istoriografija kulture radničke klase

Istoriografija kulture radničke klase može se podeliti u četiri discipline zavisno od područja istraživanja: 1) istoriografija radničkog pokreta, 2) proučavanje kulture radničke klase, 3) etnografija radničke klase i 4) folklor radničke klase. Prva i druga disciplina proučavaju istoriju kulture radničke klase odozgo na dole i od spolja ka unutra, a treća i četvrta disciplina odozdo na gore i od unutra ka spolja. Osnovni zadatak interdisciplinarnog pristupa jeste uspostavljanje smisla onog odnosa između ta dva glavna pristupa.

Istoriografija radničkog pokreta opisuje i analizira organizacije, udruženja, ideološke diskusije u partijama i sindikatima, kooperativne pokrete, prosvetni rad i slično.

Nakon mnogih nacionalnih i internacionalnih diskusija o tome šta treba podrazumevati pod pojmom kulture radničke klase, danas sam sklon tome da taj termin smatram sinonimnim sa terminom kultura radničkog pokreta te da područjem proučavanja kulture radničke klase smatram umetnost, dramu, film, pesme, muziku, književnost i slično što stvara radnička klasa uključujući u to proučavanje i odgovarajuće organizacije u kojima se to čini.

Discipline etnografija radničke klase i folklor radničke klase više se bave svakodnevnom kulturom radničke klase i zato su svrstane zajedno mada se i radnički pokret može opisati polazeći sa stanovišta etnografije radničke klase i mada i on sam ima svoj folklor, ali je to problem na koji ću se vratiti kasnije.

Etnografija radničke klase obuhvata ono izučavanje istorije radničke klase čiji je cilj da naslika „portret radničke klase” na poslu, u kući, u slobodnom vremenu i u odnosu prema

radničkom pokretu. Težište je više na opisnom i dokumentarnom pristupu, a manje na analitičkom i uporednom metodu osobenom za izučavanje folklor radničke klase. Osim toga, etnografija radničke klase bavi se i materijalnim manifestacijama svakodnevne kulture radničke klase.

Na prvom nordijskom seminaru o kulturi i folkloru radničke klase, koji je održan na Univerzitetu u Kopenhagenu avgusta 1983. godine⁸⁾, pokazalo se da je etnografija radničke klase u nordijskim zemljama relativno dobro užljebljena u etnologiju, a da je njeno težište na proučavanju manjih industrijskih preduzeća, uslova života radnika u seoskoj sredini i posebnih radnih mesta kao što su fabrike automobila i luke, a značajno mesto su imali prikazi impresivnih zbirki radničkih sećanja koja su se protezala unazad do pedesetih godina ovoga stoleća. Istovremeno se moglo primetiti da već postoji i dobro određeno područje istraživanja unutar etnografije radničke klase u, na primer, Poljskoj⁹⁾, Čehoslovačkoj¹⁰⁾ i Istočnoj Nemačkoj¹¹⁾.

Kultura i folklor radničke klase

S obzirom da termin *kultura radničke klase* nije sasvim sinoniman sa terminom *kultura radničkog pokreta* i da termin *folklor radničke klase* nije samo podtermin termina *svakodnevna kultura radničke klase*, pokušaću da ovde detaljnije odredim njihove odnose.

Pre svega je potrebno razlikovati pojavne oblike kulture kakvu stvara sama radnička klasa i obični radnici i one koju stvaraju radnici uključeni u radnički pokret. Odnos između tradicije i inovacije u kulturi radničke klase može se učiniti jasnijim uvođenjem pojmova *kulture radničkog pokreta* i *svakodnevne kulture radnika* koji govore o uticaju inovacija na tradiciju, i pojmova *folklor radnika* i *folklor radničkog pokreta* koji govore o uticaju tradicije na inovaciju.

⁸⁾ Vidi Flemming Hemmersam (ed.): *Beitrag zum 1. nordischen Seminar über Arbeiterkultur und Arbeiterfolklore 22.-24. Aug. 1983, Vols. I-IV*. Copenhagen 1983; Flemming Hemmersam: „Working Class Culture and Folklore. A Nordic Seminar for Ethnologists and Folklorists held in Copenhagen August 22-24, 1983“. In: *NIF Newsletter 4/1983*: 17-21.

⁹⁾ Npr. Anna Zarnowska: „Die Kultur der Arbeiterklasse und ihre historische Tradition in Polen an der Wende des 19. und 20. Jahrhunderts. Ein Überblick“. In: *Archiv für Sozialgeschichte 23/1983*: 540-554.

¹⁰⁾ Npr. Mirjam Moravcova: „Die Herausbildung spezifischer züge in der Lebensweise des Prager Proletariats“. In: *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte, Neue Folge, 10/1982*: 159-167 (Berlin, DDR, 1983).

¹¹⁾ Npr. Hans-Jürgen Rach: „Untersuchungen zur Geschichte von Lebensweise und Kultur der werktätigen Dorfbevölkerung in der Magdeburger Börde“. In: *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte, Neue Folge, 9/1981*: 152-167 (Berlin, DDR, 1982).

Pod pojmom kulture radničke klase podrazumevam i svakodnevnu kulturu radnika i kulturu radničkog pokreta. Svakodnevna kultura radnika je nešto što postoji van radničkog pokreta kao kultura običnog radnika na radnom mestu, u kući ili u slobodnom vremenu, mada nije izolovana od kulture radničkog pokreta, a ujedno je izložena delimice uspešnom uticaju kulture vladajućih klasa. Kultura radničkog pokreta je nešto što pripada širokom organizacionom spektru društvenog života i kontakata u radničkom pokretu.

Folklor radničke klase kao pojam obuhvata i folklor radnika i folklor radničkog pokreta. Folklor radnika obuhvata tradicije koje postoje među radnicima bez obzira na postojanje radničkog pokreta, ali i u vezi s uticajima koji radnički pokret ima na folklor radnika. Folklor radnika je u daleko većoj meri izložen uticaju kulture vladajuće klase nego što je to slučaj sa folklorom radničkog pokreta, ali je istovremeno i izvor samorodnih pojava na koje nije izvršen uticaj spolja. Folklor radničkog pokreta je pre svega tvorevina samoga pokreta na osnovu njegovih sopstvenih premisa.

Razlika između kulture radničke klase i folklor radničke klase jeste u tome što kultura radničke klase konstituise radnike i radnički pokret ka spolja, prema društvu, dok folklor radničke klase konstituise radnike i radnički pokret u kulturnom pogledu prema unutra, ka sebi.

Da sumiram: Pod kulturom radničke klase podrazumevam one oblike kulture koju radnička klasa (obični radnici i radnički pokret) razvija suprotstavljajući se kulturi drugih klasa i njihovom shvatanju prava i običaja — a pre svega kulturi vladajuće klase u političkom, ekonomskom, materijalnom, socijalnom, klasnom, radnom i umetničkom smislu — kao izraz ideologije i svetonazora klase i njenog pokreta. Pod folklorom radničke klase podrazumevam iskustva i svetonazor običnih radnika i radničkog pokreta onako kako se oni prenose s naraštaja na naraštaj u ritmičkom obliku (pesme, brojalice), gnomičkom (poslovice, zagonetke), kazivačkom (priče, anegdote, sećanja, legende, „mitovi”), ili kao igre, rituali, verovanja, običaji i materijalni artefakti povezani s njima. U jednom širokom smislu folklor radničke klase uključuje bilo koje tradicionalno prenete obrasce ponašanja i postupanja u kontekstu političkog delanja, rada i slobodnog vremena kao izraze svetonazora i zdravog razuma radničke klase i radničkog pokreta.

U nauci o kulturi i folkloru radničke klase može se praviti razlika između elementarnih i siste-

matskih istraživanja¹²⁾. Pod elementarnim istraživanjima podrazumevam proučavanje pojedinačnih elemenata ili proizvoda kulture, a pod sistematskim istraživanjima podrazumevam proučavanje sistema kulturnih i socijalnih jedinica. Međutim, bez obzira na pristup, ne može se govoriti o jednoj kulturi radničke klase i jednom folkloru radničke klase u smislu jedinstvene kulture i jedinstvenog folkloru, već o kulturama i folklorima radničke klase.

Folklor radnika i folklor radničkog pokreta

Analizu odnosa između folkloru radnika i folkloru radničkog pokreta započecu kratkom rekapitulacijom onoga što je Štajnic (W. Steinitz) pisao o radničkim narodnim pesmama (*Arbeitervolkslied*) i šta Ači Grin (Archie Green), koji je uveo pojam folkloru radničkog pokreta, sam misli o njemu, ali ću pre toga kratko dati reč A. Gramšiju.

Gramši¹³⁾ razlikuje slojeve u folkloru, to jest, „jedan okamenjen nivo koji odražava uslove života iz prošlosti i koji je zato konzervativan i reakcionaran, i jedan nivo koji čini niz inovacija, često kreativnih i progresivnih, spontano određen oblicima i uslovima života u procesu razvoja, a koji su u protivrečnosti s moralom vladajućih slojeva ili samo različiti od njega“¹⁴⁾.

Godine 1954. Štajnic je, polazeći od svojih stanovišta o izučavanju folkloru, označio te inovativne, kreativne i progresivne elemente kao „narodne pesme demokratskog karaktera“ (*Volklieder demokratischen Charakters*)¹⁵⁾. On isto tako ističe da vladajuće klase mogu izvitoperiti demokratske i socijalističke elemente u folkloru u toj meri da pojedine tradicionalne radničke pesme „objektivno odražavaju interese ne radnika već ugnjetača“, a to se posebno odnosi na vojničke i rudarske pesme¹⁶⁾.

Važnost radova V. Štajnica za razvoj proučavanja folkloru radničke klase leži u njegovim razmišljanjima o onome što je nazvao procesom *folklorizacije*. Njegova teorijska shvatanja su konkretno izražena razlikovanjem *folklorizovanih* i *nefolklorizovanih radničkih pesama*. Kao pri-

¹²⁾ Vidi John Granlund: „Der gegenwärtige Stand der schwedischen Volkskunde“. In: *Schwedische Volkskunde*. Stockholm, 1961:38 sqq.

¹³⁾ Npr. Flemming Hemmersam (ed.): *Nordnytt* 9/1981:109–110; Sabina Kebir (ed.): *Antonio Gramsci. Marxismus und Literatur*. Hamburg, 1983, posebno članak „Beobachtungen zur Folklore“, pp. 237–240. (Italijanski original „Osservazioni sul 'Folcloro'“. In: Antonio Gramsci: *Quaderni del carcere III*. Torino, 1975:2311–2317. Prvi put 1935. godine. — prim. prev.)
¹⁴⁾ *ibid.*

¹⁵⁾ W. Steinitz: *Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten I–II*. Berlin, DDR, 1954–1962.

¹⁶⁾ *ibid.*, Band I, 1954; XXVII.

mer ovih drugih on navodi *Internacionalu* koja pripada kategoriji umetničkih pesama (*Kunstlieder*) koje, „mada ih je kolektiv prihvatio, nisu folklorizovane“¹⁷⁾, dok se kategorija koju on naziva radničkim narodnim pesmama (*Arbeitervolkslieder*) „zadržala u usmenoj tradiciji na isti način kao i prave narodne pesme“¹⁸⁾. Ključna razlika između folklorizovanih i nefolklorizovanih književnih tvorevina leži ne u „neposrednom procesu stvaranja, već na jednom drugom području, području predanja“¹⁹⁾.

Za Štajnica, koga su inspirisali P. Bogatijev i R. Jakobson²⁰⁾, jedno folklorističko delo postoji samo „ako ga dato društvo prihvati; od njega postoji samo ono što je to društvo prihvatilo i što dalje predaje... Pri tom ne igra nikakvu ulogu da li su neki pojedinac ili neki kolektiv stvorili celu pesmu ili samo jednu novu strofu. To znači da u folklorističkoj tradiciji u potpunosti nestaje ono pojedinačno delo koje društvo nije prihvatilo; u književnoj tradiciji ono, bar potencijalno, živi neograničeno. Kolektivnost folklor se dakle sastoji u prihvatanju, stvaralačkom preformulisanju i predaji u društvu, ne u probemu autora ili neposrednog stvaranja“²¹⁾.

Ono što Štajnica zanima jeste u mojoj sistematizaciji folklor radnika. Da ga je zanimao i folklor radničkog pokreta možda bi još tada termin *folklor radničke klase* postao centralni termin u proučavanju tradicija radničke klase i radničkog pokreta u NDR-u.

Termin *folklor radničkog pokreta* uveo je 1965. godine Amerikanac Arči Grin²²⁾. Njega je posebno zanimao folklor vezan za radničke sindikate. On je iskoristio samo drugi deo složenice, *lore*, i time izbegao uplitanje pojma naroda (*folk*), a na njegovo mesto je stavio termin radnički pokret (*labour*) te je sagradio termin *labour lore* uneo u proučavanje i aspekt radničkog pokreta. To ranije nije bilo činjeno što se vidi iz diskusija koje su o terminu *folklor radničke klase* vođene pedesetih i šezdesetih godina u istočnoevropskim zemljama. Ja u ovoj prilogi shvatam termin *folklor radničke klase* šire nego što to čini Arči Grin jer u njega uključujem i građu iz čitavog radničkog pokreta, dakle partiju, kooperativni pokret, prosvetni

¹⁷⁾ *ibid.*, Band II, 1962; XXIV.

¹⁸⁾ W. Steinitz: „Arbeiterlied und Volkslied“. In: *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde*, 1966:1–14, posebno p. 2.

¹⁹⁾ *ibid.*

²⁰⁾ R. Jakobson, P. Bogatijev: „Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens“ (1929). In: R. Jakobson: *Selected Writings*, Vol. II. The Hague/Paris, 1966:1–15.

²¹⁾ Steinitz, *op. cit.* 1966:6

²²⁾ Archie Green: „American Labor Lore: Its Meanings and Uses“. In: *Industrial relations* 4/1965:51–68

pokret i tako dalje u njihovom društvenom kontekstu.

Po Grinu folklor radničkog pokreta obuhvata „građu sa osobitom sindikalnom sadržinom“²³⁾ koja se može odrediti jer „sav sindikalni folklor spada unutar osnovnog područja industrijskog folkloru, ali mnogo građe iz industrije nema sindikalnu sadržinu“²⁴⁾. I dalje po Grinu, „sindikati, kao i slične organizacije, često su neprijateljski raspoloženi prema samome koloritu i tonu folkloru. Ali na svu sreću folklor je žilav, postojan i konzervativan. Ako je ugrožen, može se skriti da bi se kasnije pojavio u novim oblicima, učvrstio na novim nivoima“²⁵⁾.

Dakle, po Grinu folklor se ne stvara samo u sindikatima, već njegova „građa neprekidno uvire u njih i izvire iz njih. Grupe koje rade na socijalnim reformama, učestvuju u političkim akcijama ili se bore za građanska prava dele platformu i tradicije sa radničkim pokretom. Poslednjih godina su borci za slobodu izvukli stare sindikalne pesme iz njihovog ranijeg konteksta i smestili ih u nove, kroz novu upotrebu“²⁶⁾. Kao bivši sindikalni aktivista²⁷⁾ Grin je „pretpostavio, možda naivno, da je izvor životnosti radničkog pokreta u idealima njegovih članova. Pošto su članovi delili viziju o tome da se dobar život može postići okupljanjem u sindikat, oni su svoje pogiede mogli da pretoče u različite institucionalne oblike: direktne akcije na poslu, tehnike ulaganja tužbi, kolektivne pregovore, političke akcije. Postupci jednoga sindikalca mogli su biti ocenjivani standardima njegovih jednakovrednika. Takvo ponašanje, podstaknuto uverenjem ili sankcionisano, bilo je iskristalisanu u verbalnim ili simboličkim oblicima: pesmama, pričama, legendama, običajima, ritualima, značima — sve zajedno folklor. Stoga folklor radničkog pokreta nije životnost sindikata po sebi, već esencija destilisana i rafinisana iz takve energije. Za razliku od lekova, folklor radničkog pokreta ne može da izleči od bolesti i povratiti zdravlje. Izgleda da je njegova upotreba ograničena na dokumentovanje originalnih uverenja sindikalista ili aktivnosti koje su označene njegovom vizijom. Folklor radničkog pokreta može da ukaže čast prošlosti, ali ne može da obnovi njenu suštinu... Proučavanje bilo kog skupa tradicija smisaono je zbog same celovitosti građe; folklor radničkog pokreta dodaje određenu dimenziju razumevanju sindikalnog pokreta“²⁸⁾.

Grin dalje tvrdi da će „industrijsko društvo nastaviti da proizvodi folklor i da će jedan deo

²³⁾ *ibid.*, p. 53

²⁴⁾ *ibid.*, p. 53

²⁵⁾ *ibid.*, p. 54

²⁶⁾ *ibid.*, p. 55

²⁷⁾ *ibid.*, p. 68

²⁸⁾ *ibid.*, p. 68

toga korpusa proisticati iz vizija radnika okupljenih u traganju za najranijim ciljevima sindikalnog pokreta²⁹). S druge strane, on žali što istorija radničkog pokreta u SAD nije bila normalno iskazivana na „folkloristički način“ budući da, paralelno s „ekonomskom praksom i razvojem sindikalnog pokreta postoji i sklop priča, pesama, rituala i verovanja koji iskazuju njegovu tradiciju. Ta građa se može nazvati 'narodnom mudrošću', 'verbalnom umetnošću', 'naplavinama istorije' ili 'starim maglovitim besmislicama', ali, bez obzira na ime, ostaje ista suština koju ima i folklor etničkih, religioznih i regionalnih društava³⁰).

Štajnicovo shvatanje folklor radničke klase utemeljeno je u evropskoj naučnoj tradiciji u kojoj je folklor izjednačen s verbalnim folklorom, to jest, pesmama, stihovima i pričama seljaka i seoskih nadničara, i zato se i javlja suženo shvatanje folklor kao podvrste folklor radnika. Kao Amerikanac Arči Grin ima sasvim različito ishodište smešteno u industrijalizaciji i onome što on naziva industrijskim folklorom i sindikalnim folklorom pa je time i interesovanje usmereno ka delu folklor radničkog pokreta. Termin folklor radničkog pokreta time dobija šire značenje jer je i shvatanje folklor nešto šire nego što je to kod Štajnica, a zasnovano je i na drugoj građi.

Primeri folklor radničke klase

U izlaganju koje sledi pokušaću da skiciram neke crte savremenih folklorističkih diskusija i istraživanja koji su značajni za izučavanje folklor radnika.

Na primer, u Norveškoj folkloristi razlikuju ono što je informant lično doživeo i to nazivaju *minner* (uspomene, sećanja), i ono što je informant čuo od drugih, a to nazivaju *tradisjon* (tradicija). Istoričari i proučavaoci radničke književnosti su uglavnom zainteresovani za lična iskustva, dok se folkloristi isto toliko zanimaju i za predanjem prenesenu građu. Tako Norvežanin Bjarne Hodne³¹) deli predanjem prenetu građu u komunicirana sećanja i različite tradicionalne žanrove pri čemu se sećanja (*minner*) kategorišu kao ne-komunicirana sećanja. Istovremeno se vodi diskusija i o razlici između *radničkih priča iz života* (*worker's life-stories*), koje se mogu sistematizovati tematski, i *radničkih priča* (*worker's stories*), koje su posebno teške za istorijska razmatranja čak i kada je

²⁹) *Ibid.*, p. 68.

³⁰) Tristram Coffin (ed.): *Our Living Tradition*. London, 1968:251—262, posebno p. 253.

³¹) Bjarne Hodne: *Overforing av muntlig stoff*. In: Bjarne Hodne, Knut Kjeldstadli, Gøran Rosander (eds.): *Muntlige kilder*. Oslo/Bergen/Tromsø, 1981:34—44.

reč o književnoistorijskim razmatranjima, jer one nisu radnička književnost.

Folkloristi koji rade u duhu Štajnicovih shvatanja i osnovnih principa folkloristike prvenstveno se zanimaju za komuniciranu građu i razne tradicionalne žanrove folklor radnika, a proces prenošenja zadržavaju kao ključni element folklorističkih izučavanja. Diskusije o tome kako treba kategorizovati komunicirane uspomene i diskusije o nedovoljnosti klasičnih žanrova tradicije još nisu završene, ali se narativno stvaralaštvo radnika danas uglavnom deli na radničke priče, radnička verovanja i, konačno, radničke predstave o njihovim sopstvenim pravnim shvatanjima i običajima.

Proleterske *kompensacione priče*³²⁾ mogu se odrediti kao priče u koje radnici veruju i koriste ih u klasnoj borbi. Moguće teme su 1) mit o proleteru kao spasiocu sveta, 2) značaj masa, 3) priče odnosno mitovi o svetskoj revoluciji i 4) mit o socijalističkom svetu budućnosti³³⁾. Može se postaviti pitanje da li su se te proleterske kompensacione priče i verovanja postepeno razvili u „jevanđelja“, to jest, kanonične tekstove s biblijskim autoritetom u socijalističkoj i komunističkoj tradiciji. Centralistička uloga crkve može se ovde posmatrati kao paralelna uloga partije (to jest, establišmenta, fokusa moći), gde je zaustavljen normalan razvoj tradicije kroz individualne promene nasledene građe, nje-ne popravke i proces dodavanja. Međutim, ono što se dogodilo jeste da su „apokrifna jevanđelja“ („potisnute“ socijalističke klasike) izvukle na površinu snage koje su u opoziciji prema socijaldemokratskoj i komunističkoj dominaciji.

Folklor radničke klase jeste, dakle, nešto što je povezano sa proleterskom simbolikom³⁴⁾ i odnosi se na socijalističke/marksističke svece, velikomučenike, legende, komemoracije, simboličke

³²⁾ Uporedi Alf Ahlberg: *Social psykologi*. Stockholm, 1932:206: „Mitovi, čiji je cilj kompenzacija trenutnih osećanja ugnjetenosti, bede i patnje kroz ideju o svetlijoj budućnosti i nadu u nju. Kompensacioni mit nastaje zato što se mentalni život ljudi neprekidno kreće između kontrasta. Kada je nevolja najveća, pomoć nije uvek najbliža; pa ipak upravo tada san o pomoći je najrazbuktaliji i najjači. San o sreći, san o velikome Mesiji, san o večnom Izba-vitelju Sveta stvarao je stolicima narod koji je osećao najgorču muku i najoštrije tlačenje. To su kompensacioni mitovi.“

³³⁾ Kategorizacija Alfa Ahlberga.

³⁴⁾ Vidi npr. G. Korff: „Politischer 'Heilgenkult' im 19. und 20. Jahrhundert“. In: *Zeitschrift für Volkskunde* 71/1975:202–220; G. Korff: „Rote Fahnen und Tableaux Vivants zum Symbolverständnis der deutschen Arbeiterbewegung im 19. Jahrhundert“. In: A. Lehmann (ed.): *Studien zur Arbeiterkultur*. Münster, 1984:103–140; Erich Hobsbawm: „Man and Woman in Socialist Iconography“. In: *History Workshop*, 1978: 121–138; Erich Hobsbawm: „The Transformation of Labour Rituals“. In: *Worlds of Labour*. London, 1984:66–82; Christel Lane: *The Rites of Rulers, Ritual in Industrial Society. The Soviet Case*. Cambridge, 1981.

znake radničke klase, tradicije imenovanja u radničkim sredinama i simbolički značaj starih radničkih borbenih pesama⁸⁵).

Kao poslednji primer situacije u kojoj radničko narativno stvaralaštvo igra ulogu treba pomenuti radničko slavljenje prvoga maja. Jer šta se dešava toga dana ako ne to da se iz godine u godinu pričaju iste priče tako što ih jedni pričaju drugima ili protiv drugih, zavisno od toga koliko je organizatora prvomajskih povorki; a sve to dok buržoazija daje svoje sopstvene varijante istih priča o radničkom prvom maju: varijante pune strahova iz 1890-tih godina, pokroviteljske iz 1960-tih s napomenama o izletima i tome kako radnike mrzi da demonstriraju, pa do najnovijih agresivnijih varijanata čija agresivnost raste s jačanjem klasne borbe i jasnijim sukobljavanjima unutar pojedinih društava kao što je to slučaj u najvećem delu Zapadne Evrope. Na prvi maj, na primer, mnogi kazivači priča pričaju istu priču o zlu kapitalizma u isto vreme ali na različite načine, a sve to u svečanom kontekstu gde čovek ne sme sebe da zamisli samog kako intervjuiše jednog informanta, već gde se priča priča podržana i ilustrovana plakatima, parolama, muzikom, lecima, drugim prvomajskim govorima, intervjuima s učesnicima, fotografijama i drugom građom.

Ako se uporede primerci jednog ili više tipova prvomajskih priča tokom više godina, mogu se, na primer razlikovati ne samo varijacije iste priče već i varijacije uzrokovane kazivačem koji je socijaldemokrata, socijalista, komunista, anarhista itd. A ako neko to uspe da učini, može izvršiti određena uopštavanja o svesti i verovanjima radnika i njihovom poimanju pravde i običaja, a to je upravo ono što sam označio kao predmet proučavanja folklor radničke klase.

Zaključak

Proučavanje folklor radničke klase ima za cilj da skupi i izuči one aspekte kulture radničke klase koji izražavaju iskustvo i svetonazor radnika i radničkog pokreta u ritmičkim, narativnim i gnomičkim oblicima, kroz igre, rituale, verovanja, običaje i materijalne objekte povezane s njima. U širem smislu ono obuhvata bilo koje nasledene obrasce ponašanja koji se koriste u političkom i radnom životu ili u slobodnom vremenu da bi iskazali svetonazor i zdrav razum radnika i radničkog pokreta u njihovom društvenom kontekstu.

⁸⁵) Vidi npr. Henrik de Man: „Solidaritet. Eskatologi. Religios Symbolik“. In: *Socialismens Psykologi*. København, 1932:108–135; Robert Michels: „Psychologie der antikapitalistischen Massenbewegung“. In: *Grundriss der Sozialökonomik IX, Abt. I*. Tübingen, 1926: 241–359; Robert Michels: „Das Proletariat in der Wissenschaft und die ökonomisch-anthropologische Synthese“. (Uvod u A. Niceforo, op. cit. beleška 5.)

Pojedini od tih elemenata kulture uklopljeni su u tradiciju i zato se najbolje mogu proučavati kao istorijski procesi, dok su drugi inovacije koje su posebno važne za razumevanje savremene kulture radničke klase.

Pod tradicijama radničke klase podrazumevam pojavu datog elementa kulture i njegovo uklapanje u sredinu radničke klase gde može biti primljen u nepromenjenom vidu ili prilagođavan i razvijan iz naraštaja u naraštaj u skladu s dinamičnošću kulture radničke sredine u kojoj postoji. Tradicije radničke klase mogu zato biti 1) rezultat istorijskih procesa ili 2) izraz jednog još nezavršenog procesa koji radnička klasa i radnički pokret žele da nastave. Za obe kategorije je važno da su budući naraštaji svesni pozadine i razvoja tih radničkih tradicija i sećanja. Ovde je napravljena razlika između sećanja radnika koja su povezana s klasom i običnim radnicima i onih koja su povezana s radničkim pokretom, to jest radničkim organizacijama, institucijama i rukovodiocima. To je učinjeno da bi se istakle i objasnile razlike i varijacije između, na primer istih sećanja i tradicija istovetnoga tipa nađenih u obe kategorije i time lakše odredilo koji tip pripada ekskluzivno ili preferencijalno jednoj ili drugoj glavnoj kategoriji imajući opet unutar nje određene razlike i varijacije.

Varijacije mogu biti prouzrokovane geografskim činionicima, to jest seoskom ili gradskom sredinom, profesionalnim činionicima, na primer da li su u pitanju kvalifikovani ili nekvalifikovani radnici, a ako su kvalifikovani, da li su kovači, tipografi ili pekarske kalfe i tako dalje, ili su pak prouzrokovane osobenostima datih radnih sredina, na primer luka, pekara, robnih kuća, velikih fabrika i tako dalje.

Razlike i varijacije tradicija i sećanja unutar radničkog pokreta moraju se, naravno, posmatrati u odnosu na političke ideje i sredine — socijaldemokratske, komunističke, anarhističke, sindikalističke i tako dalje — ukoliko su one relevantne za istraživanje folkloru radničkog pokreta.

Ovde nije reč samo o tome da se opišu sećanja i tradicije radnika već i da se otkrije kako i zašto radnici pričaju, prepričavaju i prerađuju to što su doživeli, ono u čemu su sami učestvovali i ono što su čuli od drugih, kao i da se otkrije u kakvim se kontekstima to dešava — klasnim sukobima, u normalnim uslovima rada, u slobodnom vremenu ili u domu, u političkim, sindikalnim ili prosvetnim aktivnostima i tako dalje.

S obzirom da je radnički pokret oduvek bio internacionalno usmeren nije dovoljno porediti

lokalni i nacionalni folklor radničke klase da bi se našle sličnosti i razlike unutar tradicija radničke klase, već se sve sličnosti i razlike moraju posmatrati i analizirati i u međunarodnom kontekstu zbog uvek postojećih spoljnjih uticaja.

Naravno, onaj ko proučava folklor radničke klase mora uvek imati na umu neprijateljstvo koje druge društvene klase gaje prema radnicima i radničkom pokretu, a pre svega one koje su im antagonistički suprotstavljene, te time posredno i neposredno utiču na oblike i sadržaje folklor radničke klase koji postoji ne samo za sebe već i u odnosu prema folklorima tih klasa. Posmatrano u klasnoj perspektivi, proučavanje folklor radničke klase jeste u određenoj meri proučavanje klasne svesti i svesti radnika. Jedna od glavnih tema u izučavanju folklor radničke klase jeste zato i određenje njegove uloge u prelasku radničke klase iz klase po sebi u klasu za sebe³⁷⁾.

(Preveo s engleskog LJUBIŠA RAJIĆ)

³⁷⁾ Vidi npr. Gottfried Korff: „Volkskultur und Arbeiterkultur. Überlegungen am Beispiel der sozialistischen Maifesttradition“. In: *Geschichte und Gesellschaft* 5/1979, 1:86—102; Vilmos Voigt: „A Semiotic Investigation of the 1st May Celebrations in Budapest during the 1970s: A Brief Report“. In: *International Folklore Review* 1/1981:38—40.

³⁸⁾ Vidi npr. G. Korff: „'Heraus zum 1. Mai'. Maibrauch zwischen Volkskultur, bürgerlicher Folklore und Arbeiterbewegung“. In: Richard van Dülmen, Norbert Schindler (eds): *Volkskultur*, Fischer Taschenbuchverlag 1984.

ZAPIS O SLOVE- NAČKOJ RUDAR- SKOJ PESMI

Rudarske pesme su, u najširem smislu, takozvana staleška poezija, prastara umetnost, vezana za, u našem slučaju, rudarski poziv i posao rudara. U njoj se od davnih vremena oglašavaju životne specifičnosti, karakteristična etika, nevolje i radosti nekadašnjih tkača, veslača, nosača, kovača, vojnika.*) Vremenom se ove pesme dopunjuju i proširuju novim iskustvima, radnim i životnim situacijama — tako da predstavljaju oblast najprisnijeg kulturnog života različitih društvenih staleža i zanimanja. Prisnost je tu tolika da se nakon usvajanja stihova brzo zaboravlja na autorstvo, pesma se prihvata prvo u okviru vlastitog staleža, a zatim se širi i postaje narodna — naravno u koliko je dovoljno karakteristična i privlačna u iskazima i opisima. Prenosenje od usta do usta, od „simpatije do simpatije” značilo je bar dve stvari: odabiranje onih adekvatnih i efikasnih među njima — ako su slušaoci i prenosioci zavoleli stihove, ako su stihovi govorili onako kako su oni stvarno živeli i mislili, pamtili su ih i ponavljali u svakoj odgovarajućoj prilici. U suprotnom, brzo su ih zaboravljali. Ako im je u pesmama štogod izgledalo „pogrešno”, oni su to izostavljali ili zamenjivali „boljim”. Jednostavno, kao kod svih narodnih pesama. Od slovenačkih staleških narodnih pesama najpoznatije su vojničke, Štrekelj je prikupio oko 150 takvih pesama, zatim seljačke vezane za različite poslove, i zanatske.

U Štrekeljevoj zbirci ima valjda samo jedna ili dve „knapovske” to je razumljivo, jer je poziv u Sloveniji novijeg datuma, izuzev Idrije, možemo ga pratiti jedva nekih dve stotine godina unazad. Trebalo je da prođe oko sto godina dok

*) Predgovor preuzet iz knjige *Slovenske Rudarske pesmi*, prikupio i priredio Tine Lenarčič, Zveza kulturnih organizacij, Trbovlje, 1983.

se rudarski radnici nisu okupili u velike socijalne grupe sa svešću o posebnoj sudbini i o međusobnoj pripadnosti — tek se tada, manje ili više spontano i na dovoljno širokoj osnovi radala i potreba za samostalnim duhovnim životom, organizovanim ili spontanim. Sve do Prešernovog vremena, na zasavskom području, kopanje uglja bio je jedva nešto više od sporedne poljoprivredne delatnosti. Sluge su kopale ugalj zavisno od potreba, i to samo na onim imanjima gde se nalazio na površini. Zahvaljujući zaslužnom istoričaru rudarstva, profesoru Janku Oroženu, znamo da je prvo značajnije rudarsko preduzeće daleke 1846. godine imalo samo 16 radnika i jednog službenika, iako je o uglju iz Izlaka izveštavao još 150 godina ranije Valvazor. A kada je talas industrijske revolucije zapljusnuo i Sloveniju, kada je kroz Savsku dolinu izgrađena železnica, rudarstvo se u klasičnim zasavskim revirima silovito i naglo razvilo. Trideset godina kasnije, oko 1875. godine, samo u rudniku Trbovlje bilo je već oko 1600 radnika. U naredne tri decenije taj broj se gotovo utrostručio, a po čitavoj Sloveniji niču novi rudnici. Kopanje uglja ni izdaleka više nije privezak poljoprivrednog rada, delatnost se osamostaljuje po načinu i uslovima života, po mišljenju odnosno nazorima osamostaljuje se i rudarsko radništvo, rađa se klasični proletarijat. Čine ga ljudi koji žive isključivo od najamnog rada, kojima zemlja više ne predstavlja mogućnost za zapošljavanje; oni su izloženi na milost i nemilost poslodavcu, tržišnoj konjunkturi i potpuno specijalizovanom radu. Izuzetno brz razvoj rudarstva svedoči da je konjunktura bila dobra, da se ugalj dobro prodavao. A istovremeno ukazuje i na tendenciju ka što bržem gomilanju kapitala za investicije, koji je ulagan u širenje kopova. Kako je radne snage iz bližeg i daljeg poljoprivrednog zaleđa bilo više nego dovoljno, investicioni kapital — kao i profit u celini — formirao se na račun rudarskih plata. Pre sto godina jedanaestčasovni rad rudara u Trbovlju vredeo je dva kilograma šećera ili litar ulja, a tek tada je stupila na snagu odluka o obaveznom nedeljnom odmoru i zabrani zapošljavanja dece mlađe od 12. godina. Manji proizvodni zadaci postizani su i na račun bezbednosti u oknu — od 1839. godine koja se pamti po prvoj poznatoj žrtvi, rudaru Celestinu, ređaju se nesreća za nesrećom.

Rudare je sve više povezivao zajednički rad, strahovito siromaštvo, izrabljivanje i opasnosti u oknu; zbog dvanaestčasovnog radnog dana oni praktično po pola godine nisu videli sunce. Počela je zajednička borba za veća prava. Prvi poznati borac Franc Stopar, morao je već 1870. godine da napusti Trbovlje, oterali su ga. Prvi štrajk u Trbovlju — ženski — bio je 1876. godine, a zatim su se ređali jedan za drugim, po-

nekad su to bili pravi mali ratovi. Rudari bi se zatvorili u okna ili posakrivali u šume, a pred oknima se nalazila vojska ili policija — četvrtom štrajku u Trbovlju 1906. godine suprotstavilo se 100 žandara i 300 vojnika.

Još pre ove borbe za društvenu slobodu i ravnopravnost u tim ljudima se radala unutrašnja, duhovna sloboda: u reči koja sjedinjuje, u pesmi koja povezuje i muzici na jednostavnijim instrumentima, u svakoj drugoj samosvojnoj, najčešće, naravno, veoma robusnoj, ali duboko ljudskoj, rudarskoj umetnosti. Sredinom prošlog veka već je poznat i prvi hrastnički rudarski orkestar, a kasnije, naročito u vreme sindikalnog organizovanja, takvi orkestri nicali su jedan za drugim, a uz njih horovi i kulturna društva sa pozorištima. U istoriji slovenačke muzičke umetnosti ne mogu se zaobići duvački orkestar iz Trbovlja ili posleratni revirski simfonijski orkestar, predratni hor „Slavček” ili današnji velenjski orkestar. Uz to je — malo u intimnom zatišju, a malo i povezano s potrebama novih oblika javnog kulturnog života — nastajala specifična rudarska govorna umetnost: iz različitih elementarnih nevolja i radosti, pa i kao podrugljiva ili pohvalna pesma za nedeljno veselje, za tradicionalni rudarski izlet povodom Duhova kada je upravitelj rudnika plaćao piće i jelo, a naročito kasnije povodom sve češćih i većih manifestacija, demonstracija, buntovnih prvomajskih proslava i praznovanja.

Međutim, sa širenjem i dostupnošću štampe novo doba više nije pogodovalo klasičnom, narodnom usmenom prenošenju stihova. Ni rudarske pesme više nisu neizbežno u celini rudarske — one koje rudar stvara o rudarskom životu i svakodnevicu, da bi ih zatim rudari prenosili jedni drugima, da bi ih slobodno menjali ili jednostavno zaboravljali, ako im se ne sviđaju. Ima, naravno, i takvih i zaslužni skupljač Tine Lenarčič je ubeđen da ih u poluzaboravljenom, nezapisanom sećanju ima na desetine ili stotine, u svakom slučaju toliko da nekadašnji skupljač Štrekelj o njihovom broju ni sanjati nije mogao — kao i da i dalje nastaju. Ali, što se više širi i učvršćuje svest o značaju i dragocenosti svega govorno umetničkog, a stihovi nisu samo spontana, neosveščena, neideološka, narodna potreba, već doprinos nacionalnoj i opšt ljudskoj kulturi, toliko više sva ova poezija postaje autorska i po autorstvu nerudarska. Rudarski svet više nije posmatran isključivo iznutra, već sve više spolja; sve više postaje sadržaj u kojem se na dramatičan način ogledaju opšte nevolje i radosti čovekovog života, osnovni problemi opstanka. Rudarska pesma se po svojoj suštini veoma udaljava od svog prvobitnog staleškog karaktera.

Organizovani rudari, naravno, na organizovan način podstiču i literarno stvaralaštvo u vlastitim redovima: za svaku novu priliku potrebne su nove recitacije, tekstovi za muziku, posvete i slični tekstovi. Međutim, iz toga nastaje, pre svega karakteristična prigodna poezija sa svim svojim nedostacima i prolaznostima, čestim metričkim greškama i imitiranjem — prigoda obično zahteva brz rad u okviru talenata koji su na raspolaganju. Slično važi za đačke stihove među kojima su mnogi dopadljivi, pa i zanatski dosta dobri, ali su školski, što znači da im je osnovni podsticaj vežba i zadatak — a ne onaj siloviti doživljaj vrednosti i života kakav je kao duhovni supstrat za istinsku poeziju neophodan i nenadoknadiv. Za sve ove pokušaje karakteristična je tematska suženost, nekakva nemaštovitost u traganju za sadržajem: bezbroj puta javljaju se jedni te isti motivi ili simboli: sirena, čežnja za suncem, nesreća u oknu, dečje osećanje prema „crnom” ocu, dragocenost rude. Sve to nastojanje ne treba potcenjivati, ako ništa drugo, ono strasno nastoji da sačuva neku staru, spontanu narodnu tradiciju, najširu kulturnu otvorenost — ne samo pasivnu, već i stvaralačku i najtanjniju osetljivost rudara.

S druge strane, istina je da se s mogućnošću trenutnog štampanja i objavljivanja onemogućava onaj stari proces nastajanja narodne pesme koji je nemilosrdno odmah ili postepeno izdvajao (zaboravljao) sve što nije posedovalo pravu meru. Štampanjem se očuva mnogo više prvobitnog, ali je zato i raspon u kvalitetu stihova neuporedivo veći: od stihova koji sadrže samo dobru nameru ili eventualno imaju dokumentacionu vrednost, do pravih majstorstava; jer, nije moguće negirati da je ulazak rudarske tematike u „oficijelnu”, štampanu slovenačku literaturu a time u radionice najvećih majstora slovenačke reči, značio ogromno obogaćivanje ove, izvorne staleške lirike.

I tako se otvaraju prvi literarno-istorijski uvidi. Od neanonimnih klasika prvi je o rudarima pevao Anton Aškerc — ali na žalost u vreme kada je njegovo istinsko stvaralaštvo posustajalo i gušilo se u koleričnoj polemičnosti, svadljivosti i razvučenoj prigodnosti. Uprokos tome je „Radnikova pesma o uglju” (Delavčeva pesem o premogu) iz *Novih poezija* (1900), u slovenačkoj istoriji literature ostala kao zanimljiv i uvažavan a i literarno relativno uspešan, socijalno-protestni tekst, obeležen nekakvom stvarnom, nabrajajućom opisnošću i opširnošću — karakterističnom kako za Aškerca tako i za realističku književnost onog vremena. Pesnikova lična doživljavanja rudarskog života — u godinama dok je kao sveštenik radio u Škalama kod Velenja (1895—1898) — priče o stravičnim rudar-

skim nesrećama od kojih se jedna od najtežih desila samo godinu dana pre Aškerčevog dolaska u Škale, osnov su himnične pesme o radu u dnevnim kopovima; zbog toga u njoj i nema svih pravih „strahota patnje radnika pod zemljom” (M. Boršnik). Aškerc je naime, sve više postajao svesno programatičan — veoma mnogo je čitao i proučavao socijalističku literaturu, pa mu se tako i nameravana pesnička ispovest tako reći pod prstima pretvara u stihovani proglaš. Šteta. — Jer isti sadržaj u rukama istog majstora samo nekoliko godina ranije postao bi sasvim drukčije umetničko delo. Slovenačka „moderna” je rudare sadržajno nekako preskočila, kao da se zamerka mladog Cankara i njegovih istomišljenika Aškercu odnosila i na rudare. Međutim, neposredno posle toga rudarska lirika dostiže svoj vrhunac nizom ekspresionističkih pesnika — naistaknutiji među njima su iz istog generacijskog gnezda: Tone Seliškar, Mile Klopčič i France Kozar, a zaokruženosti zbivanja doprinose Fran Albreht, Matija Lipužič, Ludvik Mrzel, možda Ana Praček — Krasnica i drugi pesnici koje realne osnove društveno-kritičkog protesta sve više udaljavaju od zanesenog i uznesenog, globalnog i kosmičkog, vizionarskog ekspresionizma i spuštaju ih — naročito kasnije, tridesetih godina, na čvrsto tlo svakodnevnosti (Viado Klemenčič, Anton Boštele, mladi Karel Destovnik, Božo i Vital Vodusek, rana Pavla Rovana).

Taj uspon je delimično bio posledica sličnih zbivanja u literarnoj i političkoj Evropi posle prvog svetskog rata, odnosno u naglo povećanoj društvenoj osetljivosti i buntovnosti, a neposredan primer i podsticaj imao je upravo u okončanoj i uspešnoj Oktobarskoj revoluciji [na to ukazuju, na primer, Albrehtove *Pesmi življenja* (Pesme života) iz 1920. godine]. S druge strane, uspon je bio, naravno, i rezultat sve zrelije socijalističke misli u Sloveniji, sve organizovanijeg, a time i sve glasnijeg i čujnijeg radništva, sve jasnije javne proleterske svesti sa sve više odjeka. Slučaj je hteo da se ubrzo posle prvog svetskog rata u revirima nastanio mladi, pesnički talentovani ljubljanski učitelj Tone Seliškar, da se iz rudarske iseljeničke porodice ovamo vratio jednako talentovani Mile Klopčič i da je donekle po strani i nekako samoniklo — kao pesnik u ono vreme pomalo i u zavetrini — sazrevao hrasnički rudar France Kozar.

Seliškar kao prvi i najstariji među njima štampao je 1923. godine „knapovsku” zbirku pesama s jasno najavljućim naslovom *Trbovlje*, „posvećenu svoj čađavoj braći i sestrama koji umiru na našoj krvlju ukaljenoj planeti”. Pesme u toj zbirci predstavljaju ogromno tematsko i stilsko obogaćivanje dotadašnje tradicije. Osećaj-

nošću i osetljivošću istinskog pesnika, koji takvu moć doživljavanja nije postigao ni pre ni kasnije, on ume da traga za „knapovskim” pogledom na najznačajnije predmete i pojave — u bučnom radničkom vozu „šarabanci” ili u zapuštenoj zovi u rudarskom dvorištu. On je pesnički otkrio da rudarsku poeziju ne čine samo tipični rudarski predmeti, već karakterističan rudarski nazor, perspektiva. Sve što vide čadave, svetlosti gladne, rudarske oči — rudarsko je, ma koliko bilo daleko od njegove rudarske svakodnevice. Drugo (ili u stvari prvo): Seliškarevu rudarsku liriku poneo je kao još nikada kod nas, silovit lični zanos. Sva stara narodna versifikacija je nekako pomirljivo šaljiva, simpatična, poskočna, čak i kad govori o tužnim stvarima. Aškerc je bezlično i himnično opisan, poučan, dok se kod Seliškara redaju prave ekstaze najrazličitijih osećanja, poetska zadržtost, ritmičke egzibicije a sve to pod zastavom ubeđenog i ubedljivog socijalnog protesta koji je, u svoje vreme, umeo da potrese slovenačku javnost, a još i danas zrači unutaršnjom snagom tako da nezaustavljivo privlači čitaoca. Seliškarovim stihovima rudari su konačno ušli u najuži antologijski krug slovenačke lirike.

Zbirkom *Plamteči okovi* Mile Klopčič javio se samo godinu dana kasnije (1924), ali je u svojoj devetnaestogodišnjoj uznemirenosti tada još suviše plahovit, preterano programatičan, previše kliktav i agitatorski — u stihovima je bilo „više političkog ubeđenja nego poezije” (A. Slodnjak), a zbirka je zbog svoje revolucionarnosti čak zaplenjena. Međutim, kasnije, postepeno, tokom teškog životnog sazrevanja, razvijao se njemu svojstven i nadasve efikasan pesnički izraz koji karakteriše njegovu drugu pesničku zbirku *Preproste pesmi* (Jednostavne pesme, 1934). Njome je doživeo izuzetan pesnički uspeh, tako da deo literarne istorije smatra da je tim novim stihovima, među kojima su najuspešniji oni s rudarskom tematikom, prevazišao Seliškara. Upoređivanje je naravno teško i problematično, jer je lirika oba pesnika izražajno potpuno različita. Naime, Klopčičeve pesme su krajnje jednostavne, neekstatične, potpuno suprotne patetici i eksperimentisanju dvadesetih godina. Veoma često su stvarane iz „perspektive uloge” što znači da pesnik igra ulogu običnog čoveka, deteta, devojke koja priča svoju biografiju i govori o svojim pogledima — naivno i strasno. Iz toga se dobija utisak neposrednog ispovedanja, protkanog intimnom neposrednošću, setom, jer se celina ipak zasniva na elegičnosti ugnjetavanog sveta i čoveka. Bilo kako bilo, rudarska tematika se Klopčičevim pesmama svrstala u najbolju slovenačku poeziju.

Francetu Kozaru, koji je kao što se s mukom i samotno, samoniklo i usled toga često nesigurno borio za svoj vlastiti literarni lik, tako verovatno zaista nije nikada u potpunosti postigao svoj cilj. Literarnim istoričarima njegove pesme izgledaju mlitave i razvučene. Prvo ga je poneo ekspresionistički patos koji je blizak svakom pesničkom početništvu: karakteristično posvećenom, uzvišenom poimanju poezije. Zatim se približio novoj Klopčičevoj jednostavnosti (Zgoreli rudar Čaperlin), samo što ju je doveo do potpuno oslobođenog, gotovo prozaičnog stiha, ali ne i do tako rafinirane naivnosti. Uprkos osciliranju u izrazu nešto ipak ne može da mu se prebaci: naime, da nema šta da kaže, i to vatreno da kaže. U njegovoj pesničkoj zbirci *Ispod zemlje* (1941) gotovo da nema pesme u kojoj forma bar jednom ne bi zaškripala — ako ništa drugo, zasmeta pogrešna reč na pogrešnom mestu. Ali u svakoj od njih očigledno je životna strast koja svedoči pravim jezikom, to je nešto što danas pomodarski kritičari vole da označavaju kao „naboj ispovedanja”. Poezija mu se prelama sama u sebi i on sam kaže: „Naše rime... su ... potresni znaci... srca koja krvare (samo erupcija vulkana, razapetih ideja (i sumanutu treptaji kuluka”). Za greške u formi krivi su pesnikova eruptivnost i nedovoljno obrazovanje, ali, istovremeno nije moguće ni prevideti ni prečuti duboku prisnost ispovedanja i samoniklosti u tim pesmama.

Kod drugih autora iz istog predratnog vremena, poznatih ili zaboravljenih, dobra rudarska pesma samo je trenutani bljesak. Mnogima od njih se doduše ne može zameriti da nisu trajno tematski usmereni (Bošte, Pračkova), ali do pesničkih vrhunaca oni ne dopiru. Njihovi stiho- vi ostaju u pristojnim, solidnim granicama blage zanatske i izražajne nadprosečnosti, sa zna- cima dobrih htenja, razumevanja, protesta i sa- osećanja, ali im istovremeno nedostaje prava pesnička snaga.

Poslednji rat nije mogao da donese ničeg novog tom literarnom svetu. Borbe se nisu vodile u oknima i problemi koji su pritisli našeg čoveka, bio on rudar ili seljak, siromašak ili gospodin, bili su oni egzistencijalne prirode, problemi ži- vota ili smrti i rudarski posao nije mogao ova pitanja da reflektuje. Ta tematika je u vreme rata uzmakla iz literature — kao što je uzmak- lo skoro sve što nije neposredno učestvovalo u narodnooslobodilačkoj borbi.

Međutim, zanimljivi su podaci u posleratno vreme. Prvo je u pesmama s rudarskim moti- vi- ma primetna iznenadna svetlost, sunčanost kak- vu dotad ova poezija nije baš poznavala. Šta više; ova svetlost često je antitetički naglašena nasuprot nekadašnjem rudarskom sumraku. Reč

je, naravno o pojavi koja je bila svojstvena čitavoj tadašnjoj slovenačkoj literaturi: zanos oslobođenjem bio je ogroman, optimizam bezgraničan, pobjeda 1945. godine značila je nacionalno oslobođenje i slamanje starih klasnih društvenih odnosa. Izgledalo je da je konačno ostvarena prastara proleterska vizija: radnik više neće biti eksploatisan, sada će raditi za sebe, sam će upravljati plodovima svoga rada.

Ovih godina čitamo stihove kao:

Črni rudarji so pismo poslali
vsem pionirajem iz Dolge vasi:
„Združeni bomo bodočnost kovali,
svetlo bodočnost za srečne dni!”¹⁾

(Vida Brest)

S ponekom rudarskom pesmom takve vrste javljali su se i stari Cvetko Golar, Miha Klínar i još neki, a zatim je sve skupa stalo i u „zvaničnim” literarnim redovima začutalo.

Rudarskih stihova od tada ima doduše sve više, ali nema više takvih pesničkih ličnosti kao što su bili Seliškar ili Klopčič, pa i Kozar. Tu i tamo javlja se poneko mlado ime, dobar pokušaj, ubedljiva pesma koja obećava (Sevljak, Juričan, Mohor, Lakovič, Razboršek ili od najmlađih Rezman, Malavašičeva), ali bez one silovite, izražajne i inovacijske strasti kakva se sretala kod mladog Seliškara, ili bez nagoveštaja i duboko intimnog elegijskog saosećanja kao kod Klopčiča. Naravno, možemo da nagađamo zašto je to tako i verovano se može govoriti o mnogim uzrocima. Na primer: posao rudara je i dalje dramatičan, ali neuporedivo bezbedniji, tehnološki je moderan, manje je romantičan, više industrijski i mehanizovan. Borba rudara s podzemnom stihijom manje je riskantna, manje lična, i drugi uslovi pod kojima rade rudarima ne stvaraju probleme, njihov posao je cenjen, pa tako rudarske porodice ne povezuje više nekadašnje siromaštvo, one nisu stešnjene i gurnute u izdvojen deo naselja, u geto, na marginu pristojnog društva. Rudari sada žive kao svi drugi, pomešani s drugima. Presušili su, ili bar oslabili klasični motivi za rudarsku stalešku pesmu, a manja je i zanimljivost rudarske tematike kao one kroz koju se, na ovaj ili onaj način, može jasno ogledati dramatičnost čovekovog postojanja. Čak i rudarska praznovanja sve više postaju javne, zvanične, svedruštvene priredbe, a sve manje interna stvar rudara.

¹⁾ Crni rudari uputili su pismo
Svim pionirima iz Dugoć sela:
„Ujedinjeni ćemo kovati budućnost,
svetlu budućnost za srećne dane!”

Pred rudarsku poeziju postavlja se dakle „zadatak” da potraži nova „otkopna čela”, nove „žile”. Očigledno je da u ovom trenutku pesnici ne nalaze u rudarskom životu i radu onu unutrašnju napetost ili snagu koja bi bila sposobna da motiviše i inspiriše za stvaralački čin ili za trajniju stvaralačku uzavrelost. Uz blagu setu možemo samo da zabeležimo da se već gotovo četrdeset godina na ovim izvorima poetski nije rasplamsao nijedan značajniji pesnik.

(Prevela sa slovenačkog TATJANA POPOV)

RIČARD HOGART

NEPOKORENE SNAGE

BELEŠKA O ISKORENJENIMA
I ANKSIOZNIMA*

Molim vas, napišite priču o mladom čoveku, sinu kmeta, koji je bio pomoćnik u radnji, pevač u horu, učenik srednje škole, student na univerzitetu, koji je vaspitan da poštuje hijerarhiju i ljubi popa u ruku, da se klanja idejama drugih, da bude zahvalan za svaki zalogaj hleba, koji je nebrojeno puta bičevan, koji je morao ići da daje časove bez kaljača na nogama, koji se tukao, mučio životinje, voleo da večera u kući dobrostojećih rođaka, bio bez ikakve potrebe licemeran i prema Bogu i prema ljudima, iz čiste svesti o sopstvenoj beznačajnosti — opišite kako taj čovek iz sebe istiskuje roba, kap po kap, i kako se jednog lepog jutra probudi i oseći da u njemu više ne teče krv roba već prava ljudska krv.¹⁾

Čehov

„Ali ne zaboravite njegovo obrazovanje, vreme u kojem je rastao” primeti Arkadij. „Obrazovanje”? prekide ga Bazarov. „Svaki čovek mora da se obrazuje, baš kao ja, na primer... A što se tiče vremena, zašto da ja zavisim od njega? Bolje da ono zavisi od mene. Ne, dragi moj bačuška, sve je to površnost, nedostatak kičme!”²⁾

Turgenjev

Stipendirani dečak

Što se mene tiče, veoma ga žalim. U najboljem slučaju je nelagodno biti, kako mi to kažemo,

*) Richard Hoggart, *The Uses of Literacy*, poglavlje 10, London: 1957.

1) Čehov, Pismo A. S. Suvorinu, 7. januara 1889, u *The Life and Letters of A. Tchekov*, New York, 1925; strana 114.

2) Turgenjev: *Očevi i deca*, str. 32 engleskog izdanja 1951.

visoko obrazovan a ipak ne uživati: prisustvovati ovom velikom spektaklu života a nikada se ne osloboditi onog malog, gladnog, uzdrhtalog sebe.³⁾

Džordž Eliot

Teško je napisati ovo poglavlje ali, je neophodno. Kao i u ostalim poglavljima, izdvojiću skup međusobno povezanih tokova no, u ovom slučaju su opasnosti pre naglašavanja posebno izražene. U tri prethodna poglavlja ove knjige raspravlja se o stavovima za koje bi se s jedne tačke gledišta moglo činiti kao da predstavljaju neku vrstu ravnoteže. Ali, ljudi koji najviše pate zbog stavova što ćemo ih sada ispitati — 'anksiozni i iskorenjeni' prepoznaju se, pre svega, baš po nedostatku ravnoteže, po svojoj nesigurnosti. U pogledu samopovlađivanja koje kao da zadovoljava mnoge u njihovoj klasi, oni pokazuju sklonost da budu nesrećno superiorni: oni su u velikoj meri pogođeni cinizmom koji pogađa gotovo svakoga, ali kod njih može se očekivati da poveća nedostatak usmerenosti umesto da ih navede da ga iskoriste ili da reaguju daljim popustljivostima.

Delom, oni imaju osećanje gubitka koje u svim grupama ponekog pogađa. Njihovo osećanje gubitka povećano je upravo zato što su emocionalno iščupani iz svoje klase, često usled jače kritičke inteligencije ili imaginacije, osobina koje ih mogu dovesti do izuzetne samosvesti u odnosu na sopstvenu situaciju (tako da oni koji ih gledaju sa simpatijama lako mogu da dramatišu njihov *Angst*). S ovim se nekad kombinuje i fizička odvojenost od sopstvene klase, kroz sisteme školskih stipendija. Meni se čini da je veoma velik broj ljudi ovim zahvaćen, mada samo manjina u veoma izuzetnom vidu; na jednom kraju su psihotici, a na drugom ljudi koji naizgled vode normalan život, ali uz stalno osećanje izvesne nelagodnosti.

Najpre treba nešto da kažemo o prirodi iskorenjenosti koju osećaju neki stipendirani momci. Mislim na one koji tokom više godina, ponekad i vrlo dugo, osećaju da više ne pripadaju nijednoj grupi. Svi znamo da mnogi uspevaju da nađu mir u svojoj novoj situaciji. Postoje „deklarirani“ stručnjaci i specijalisti koji se uključuju u svoje oblasti pošto ih je dugi uspon uz pomoć stipendija doveo do doktorata. Postoje briljantni pojedinci koji postaju izvrsni administratori i činovnici i osećaju se potpuno na svom mestu. Ima i nekih, ne nužno posebno talentovanih, koji postižu neku vrstu smirenosti, a da to ipak nije pasivnost ili nedostatak svesti, koji se neusiljeno ponašaju u svojoj grupi bez ikakvog vidljivog usvajanja njenih zaštitnih boja, i

³⁾ George Eliot: *Middlemarch*, 1872, bk 3, ch. 29.

održavaju neusiljen odnos sa svojom rodbinom u radničkim slojevima, a da taj odnos nije zaštitničke prirode već se zasniva na dužnom poštovanju. Gotovo svaki radnički sin koji prolazi kroz proces daljeg školovanja preko stipendija dospeva u doba adolescencije u sukob s okolinom. On se nalazi na tački trenja dveju kultura: provera njegovog stvarnog obrazovanja leži u njegovoj sposobnosti da se, negde oko dvadeset pete godine, osmehuje svom ocu celim licem i da poštuje svoju lakoumnu mlađu sestru i manje sposobnog brata. Ja ću se baviti onima za koje je iskorenjenost posebno tegobna, ne zato što bih potcenjivao korist od takvog tipa selekcije, niti zato što bih želeo da naglasim posebno deprimirajuće odlike savremenog života, već zato što teškoće nekih ljudi mnogo toga mogu da rasvetle u široj diskusiji o kulturnoj promeni. Kao presađene biljke, oni na opštu sušu reaguju ranije od onih koji su ostali u prvobitnoj sredini.

Ponekad sam sklon da verujem kako je problem samoprilagođavanja, uopšte uzev, posebno težak za one dečake iz radničke sredine koji su samo umereno obdareni, koji imaju talenta tek toliko da se odvoje od svojih vršnjaka iz iste klase, ali ne i da idu mnogo dalje. Ja ovde ne impliciram korelaciju između inteligencije i odsustva nelagodnosti; intelektualci imaju sebi svojstvene nevolje; ali ovaj tip anksioznosti često kao da pogađa one pripadnike radničke klase koji su se udaljili od svoje prvobitne kulture, a ipak ne poseduju intelektualni aparat koji bi im omogućio da idu dalje i pridruže se 'deklasiranim' profesionalcima i stručnjacima. U izvesnom smislu, istina, niko nikada nije 'deklasiran'; i zanimljivo je videti kako to povremeno (pogotovo danas, kada se bivši radnički dečaci kreću u svim rukovodećim oblastima društva) pada u oči: to je izvesna doza nesigurnosti koja se često ispoljava preteranim nastojanjem nekog inače mirnog profesora da potvrdi svoje 'prisustvo', to je povremena gruba srdačnost nekog uglednog direktora ili člana komiteta, to je sklonost vrtoglavicu nekog uspešnog novinara koja odaje prigušeno osećanje nesigurnosti.

Ali mene pretežno zanimaju oni koji se osećaju nelagodno a da toga nisu u punom smislu svesni i koji su usled toga nesigurni, nezadovoljni, i nagrizani sumnjama u sebe. Ponekad im nedostaje volja, mada imaju inteligenciju, „a potrebna je volja da se pređe ta pustoš“. Još češće možda, mada imaju isto onoliko volje koliko i većina ostalih, ona nije dovoljna za razrešavanje složenih tenzija uslovljenih njihovom iskošenjenošću, njihovim osobenim domaćim problemima i neizvesnošću svojstvenoj ovom vremenu.

Kako detinjstvo prelazi u adolescenciju a zatim u odraslo doba, ovakav dečak se postepeno sve više odvaja od svakodnevnog života svoje grupe. On je rano obeležen: a ovde ne mislim toliko na njegove učitelje u „osnovnoj” školi koliko na ostale članove njegove porodice. „Taj je pametan”, ili „bistar je taj” su rečenice koje stalno sluša i njihov ton samo delimično odaje ponos i divljenje. Na izvestan način, izdvajaju ga i roditelji i njegova sopstvena obdarenost koja ga podstiče da se odvoji od grupe. Ipak, roditelji na to nisu uvek navedeni divljenjem: „Taj je pametan”, da, i od njega se očekuje da sledi put koji se pred njim otvara. Ali ton s kojim se ta rečenica izgovara može da sadrži i izvesno omalovažavanje; karakter je važniji. ipak, on ima pameti — to je znak ponosa i gotovo etiketa; on se sprema za drukčiji svet, za drugu vrstu posla.

On mora da bude sve više sam, ako će „ići dalje”. On će, verovatno nesvesno, morati da se suprotstavi etosu svog ognjišta, intenzivnoj gregarnosti radničke porodice. Budući da je sve usredsređeno na dnevnu sobu, malo je verovatno da će on imati sobu samo za sebe; spavaće sobe su hladne i negostoljubive, a grejati njih ili neku drugu sobu ukoliko postoji, ne bi bilo samo skupo već bi iziskivalo i skok s onu stranu tradicije, za koji većina porodica nije sposobna. Tu je jedan ugao stola u dnevnoj sobi.⁴⁾ Na drugoj strani stola, Majka pegla, radio je uključen, neko pevuši ili Otac govori šta god mu padne na pamet. Dečak mora mentalno da se izoluje kako bi kako zna i ume uradio zadatke. Leti, stvari mogu biti lakše; spavaće sobe su dovoljno tople za rad: ali prema mom iskustvu samo mali broj dečaka koristi ovu mogućnost. Jer taj dečak i sam (dok ne dođe u više razrede) u velikoj meri pripada *obema* svetovima — kućnom i školskom. On se bezrezervno povinuje diktatima sveta škole, ali emocionalno on još uvek veoma želi da ostane deo porodičnog kruga.

Tako se prvi veliki korak u napredovanju ka pripadničtvu drukčijoj socijalnoj grupi ili ka izolaciji⁵⁾ događa kada takav dečak mora da se odupre osnovnoj domaćoj prednosti u porodičnom životu. To je možda posebno tačno ako pripada srećnoj porodici, jer su one često gregarnije. Veoma rano se oseti naglašavanje usamljenosti, ohrabrivanje u pravcu izrazitog bavljenja sobom; a to može da mu oteža kasnije uključivanje u neku drugu grupu.

U osnovnoj školi verovatno će već od osme godine na neki način biti izdvojen, mada do toga ne mora doći ako se škola nalazi na području iz kojeg svake godine u srednje škole odlazi po dvadesetak dečaka sa stipendijama. No, vero-

⁴⁾ *Early Leaving*, str. 19 i 36.

⁵⁾ *V. Early Leaving*, str. 32.

vatnije je da se ona nalazi u pretežno radničkoj četvrti i da godišnje škola prima samo mali broj stipendija.⁶ Situacija se menja s povećanjem broja stipendija, ali u svakom slučaju ljudsko prilagođavanje je uvek sporije od administrativnih promena.

Slično, verovatno je da će biti odvojen od dečakih grupa izvan škole, on više neće biti punopravni član družine koja se s večeri okuplja ispod ulične svetiljke; mora da radi zadatke. A to su muške grupe u kojima ostali njegovi vršnjaci odrastaju, i njegovo odvajanje od njih emocionalno je vezano za još jedan vid njegove situacije u kući — sklonost da u porodici bude bliži ženama nego muškarcima. Ovo se dešava i ako njegov otac ne spada u one koji nipodaštavaju knjige i čitanje kao 'žensku igru'. Dečak provodi veliki deo vremena u fizičkom centru kuće, gde vladaju zakoni ženskog duha, mirno radeći dok njegova majka obavlja svoje poslove — a otac se još nije vratio s posla ili s pića s drugarima. Muškarac i dečakova braća su napolju, u svetu muškaraca; dečak sedi u ženskom svetu. Možda to delom objašnjava činjenica da mnogi pisci radničkog porekla kada pišu o svom detinjstvu daju ženama tako nežno centralno mesto. Neminovna su povremena trvenja razume se — kada se pitaju da li dečak „postaje uobražen”, ili kad on oseća snažnu odbojnost da prekine rad i obavi neki od sitnih poslova koji se od njega očekuju. Ali, sva je prilika da će atmosfera biti intimna, nežna i ugodna. Jednim uhom sluša kako žene raspravljaju o svojim brigama, mukama i nadama, a on njima povremeno priča o školi, o svom radu, o tome šta je učitelj rekao. Obično uživa bezgraničnu simpatiju ali lišenu razumevanja: on zna da one ne razumeju ali im ipak priča; želeo bi da poveže dve sredine.

Ovaj opis pojednostavljuje i preneglašava taj rasep; u svakom pojedinačnom slučaju postojeće mnoge nijanse. Ali, predstavljajući izolaciju ovih dečaka u njenom najneglašenijem obliku, dali smo panoramu najčešćih situacija. Jer, takav dečak je razapet između dvaju svetova, škole i kuće; a ti se svetovi susreću u malom broju tačaka. Kada dospe u srednju školu, on brzo nauči da koristi dva različita akcenta, možda čak i da prividno ima dve prirode i različite vrednosne standarde. Pomislimo, na primer, na njegovu lektiru: po kući vida, i redovno čita, časopise koji se u školi nikada ne pominju i koji kao da ne pripadaju svetu u koji ga uvodi škola: u školi upoznaje knjige koje se u kući nikada ne pominju. Kada te knjige donese u kuću, one ne dobijaju mesto uz ostale knjige

⁶ V. 11. poglavlje ove knjige, odeljak B, i pamflet P. E. P. Background of the University Student, Planning, vol. XX, No 373, 8. nov. 1954. o povećanju broja radničke dece na univerzitetima.

koje porodica čita, jer takvih često nema, ili ih ima neznatan broj; njegove knjige u kući deluju kao neke čudne alatke.

On će možda, pogotovo danas, izbeći najgore neposredne teškoće u vezi s novom sredinom; stigmom vezanu za jeftiniju odeću, za činjenicu da nije u stanju da plati školska letovanja, za roditelje koji se na školskoj priredbi pojavljuju sramno odišući radničkim poreklom. Ali kao srednjoškolac, on će se verovatno truditi da bude dobar đak, da bude prihvaćen, ili čak da upadne u oči kao što je, zahvaljujući svojoj „pameti“, upao u oči u osnovnoj školi. Jer, pamet je valuta kojom je sebi probio put, i izgleda da je pamet u sve većoj meri uočljiva valuta. Sklon je da svoje nastavnike smatra nadasve značajnim, jer su oni blagajnici u tom novom svetu u kojem je pamet novac. U kućnom svetu, njegov otac je i dalje njegov otac; u školskom svetu njegov otac ne može imati važno mesto: sklon je da razrednog starešinu gleda kao očinski lik.

U skladu s tim, čak i ako ga porodica možda veoma malo podstiče, on će verovatno sam sebe goniti više nego što treba. On počinje da vidi život, koliko je u stanju da ga dokuči, kao niz skokova preko prepona, prepona u obliku stipendija koje se dobijaju ako se nauči kako da se prikuplja nov novac-pamet i kako da se njime manipuliše. Sklon je da prenaglašava značaj ispita, nagomilavanja znanja i primljenih mišljenja. Otkriva kako se može samo prividno učiti: prikupljati činjenice umesto da ih koristi i njima barata. Saznaje kako da stekne čisto knjiško obrazovanje, koje će iziskivati samo mali deo njegove ličnosti i predstavljati izazov za samo ograničenu oblast njegovog bića. Počinje da shvata život kao merdevine, kao stalni ispit s nekim pohvalama i nekim daljim podsticajima na svakom koraku. Postaje stručnjak za upijanje i odeljivanje; njegova će se sposobnost menjati, ali će retko biti praćena istinskim entuzijazmom. Retko oseća stvarnost znanja, stvarnost misli ili zamisli drugih, stvarnost sopstvenih reakcija; retko otkriva nekog autora za sebe i sam od sebe. U ovoj polovini svog života on je u stanju da reaguje jedino ako je to u direktnoj vezi sa sistemom obuke. Pomalo liči na konja sa naočnjacima; ponekad ga obučavaju ljudi koji su prošli kroz isti režim, koji su i sami jedva skinuli naočnjake, i koji ga cene prema stepenu u kojem prihvata naočnjake koje mu nude. Ovo je njegov glavni oblik inicijative, mada u njegovom osnovnom stavu ima nekog snažnog, neidealističkog, nepodgrejanog realizma, on po svoj prilici zna za malo drugih oblika slobodnog razmaha uma, smelog puštanja mentalnih zmajeva, hrabrosti da odbaci neke „puteve“ iako su oni zvanično podjednako bitni koliko i svi ostali — a u školi se to naj-

češće i ne ohrabruje. To nije nov problem; Herbert Spenser je o njemu govorio pre pedeset godina, ali on još uvek nije iščezao: „Postojeći sistemi obrazovanja, ma koja da je materija u pitanju, suštinski su pogrešni. Oni ohrabruju *potčinjeno usvajanje* umesto *nezavisne aktivnosti*.”⁷⁾

Premalo se naglašava akcija, lična volja i odlučivanje; previše se toga događa u glavi, u toj intelektualnoj mašini boljoj od prosečne, koja je ovog mladića dovela do srednje škole, a kako najčešće baš „dobri” dečak, dečak koji dobro uči, zahvaljujući svojoj marljivoj pasivnosti ispunjava osnovne zahteve nove sredine, on postepeno gubi spontanost a stiče pouzdanost potrebnu za polaganje ispita. On ne može nikome da zvizne i naredi bilo šta: čini se da je rešen da postane dobar, pouzdan i neveseo činovnik. Predugo se „plašio svega čemu se treba pokoravati”. Hezlit je, početkom devetnaestog veka, izrekao obuhvatniji i ostrašćeniji sud o tendencijama u tadašnjem društvu; no taj sud u izvesnoj meri vredi i danas i ovde: „Ljudi ne postaju ono što im je po prirodi suđeno, već ono šta društvo od njih načini. Velikodušna čuvstva i visoka stremjenja duše bivaju, da tako kažemo, iscedena, nasilno smoždena, osakaćena, kako bi se bolje prilagodila našem opštenju sa svetom, otprilike kao što prosjaci sakate svoju decu ne bi li ih prilagodili njihovom budućem životnom položaju.”⁸⁾

Takav stipendirani dečak izgubio je žilavost i vitalnost svojih rođaka koji još uvek skitaju ulicama.⁹⁾ U nekom ranijem pokolenju, kao bistrinja ličnost rođena u radničkoj porodici, on bi svoju bistrinu verovatno razvio u džungli siromašnih četvrti, gde se okretnost duha morala udružiti s energijom i inicijativom. Sada se on veoma malo igra na ulici; ne trči okolo raznoseći novine;¹⁰⁾ njegovo seksualno sazrevanje je možda usporeno. On u izvesnoj meri gubi žilavost i bezbrižnost, spremnost da iskoristi priliku, neusiljenost i odvažnost, a pri tom ne stiče nesvesno samopouzdanje mnoge dece školovane u privatnim školama srednje klase. Dresiran je kao cirkuski konj, za osvajanje stipendija.

I tako, kada dođe do kraja tog niza utvrđenih koraka, kada najzad bude pušten da podigne

⁷⁾ H. Spencer, *Autobiography*, 1904, I; ponovljeno izdanje iz 1926, str. 338.

⁸⁾ *The Life of Thomas Holcroft*, contd by William Hazlitt, Constable, 1925, vol. II, str. 82.

⁹⁾ Ovaj mi kontrast često izgleda još naglašeniji kod devojčica: uporedite tipičnu devojčicu od 14,15 godina koja pohada modernu srednju školu s njenom vršnjakinjom u školi tipa „grammar school”.

¹⁰⁾ Ispitivanja Dr F. D. Klingendera o studentima na Univerzitetu u Hullu, *Students in a Changing World*, 1951—2, nagoveštavaju da je to sve manje tako. Među ispitanima, 58 odsto muškaraca i 26 odsto žena radilo je u slobodnom vremenu.

pogled prema svetu opipljivih i neprijemčivih predmeta, izmičućih i zbunjujućih ljudskih bića, on raspolaže s vrlo malo unutarnje snage. Uzde su labave, pošto su se odvojile od jedine mašine kojoj su dotad služile, mašine za polaganje ispita. Teško mu je da izabere pravac u svetu u kojem više nema učitelja, nagrade na kraju svake faze, svedočanstva, mesta u gornjoj polovini za njega utvrdivog sveta. Nesrećan je u društvu koje mu uglavnom deluje nesređeno, koje je golemo i razbaškareno, a ne ograničeno, uređeno, s centralnim grejanjem; društvu u kojem se nagrade ne daju onima koji najviše rade niti čak onima koji su najinteligentniji: društvu u kojem kao da odlučuju uznemirujuće nemerljive vrednosti kao „karakter”, „čista sreća”, „sposobnost druženja” i „smelost”.

Njegova situacija je pogoršana time što je čitavim svojim prethodnim vaspitanjem naviknut da pridaje isuviše značaja obeleženom i etiketiranom uspehu. Ovom svetu je, takođe, previše stalo do prepoznatljivog uspeha ali ga ne deli prema pravilima po kojima je on bio vaspitavan da pobeđuje. Bio bi srećniji da mu je manje stalo, da može sam da otkrije tajnu vrednosti uspeha nasuprot vrednosti uspeha u svetu. No, te vrednosti previše liče na vrednosti iz škole; da bi ih odbacio morao bi prvo da izađe iz svog unutrašnjeg zatvora u koji su ga zazidala utvrđena školska pravila uspeha.

On ne želi da prihvati kriterij sveta — napred po svaku cenu (mada ima izoštreno osećanje vrednosti novca). Ali, on je pripremljen za trku s preponama; tako on samo sanjari o napredovanju, ali na način koji bi bio nekako mimo uobičajenog. On nema ni mir onog ko jednostavno prihvata vrednosti velikog sveta, niti svojevrsno zadovoljstvo onoga ko je prema tim vrednostima izrazio kritičan.

On se odmakao od svog „nižeg” porekla, i može ići i dalje. Ako bude tako, verovatno će ga iznutra gristi pomisao, o tome dokle je stigao, strah i stid da bi mogao pasti na početak. A to samo povećava njegovu nesposobnost da samog sebe ostavi na miru. Ponekad, posao koji dobije samo pojača ovo nejasno osećanje da se još penje uz merdevine; nesrećan na njima ali istovremeno ponosan i, što je u prirodi njegove situacije, obično nesposoban da odustane od te trke: „Bled, loše odeven, napet kao struna, napredovao je s posla na posao u osiguravajućem društvu držeći se kao čovek koga samo što nisu otpustili... Pamet mu je jedino značila to da u osnovnoj školi mora da radi više od onih koji su se rodili bez nje. Noću je još čuo zlobni hor koji mu govori kako je učiteljev miljenik... Pamet je, kao nesnosna vrućina, svet oko njega pretvorila u pustinju, a s druge strane peska

kao u fatamorgani video je glupu gomilu kako se igra, smeje, i bez razmišljanja uživa u nežnosti, saučesništvu, drugarstvu i ljubavi.”¹¹⁾

Ovo je preterano dramatizovano i ne može se primeniti na sve pa čak ni na većinu — no ipak ovako ili onako pogađa mnoge. Pogađa i onu veću grupu ljudi, kojoj se sada vraćam, grupu onih koji na ovaj ili onaj način postavljaju sebi pitanja o društvu u kome su i koji se zbog toga — čak i ako nikada nisu bili u srednjoj školi — nalaze „između dva sveta, jednog mrtvog i drugog nemoćnog da se rodi”. Oni su „naši među njihovima” radničke klase; oni su Kestlerovi „marljivi kaplari”; oni su među onima, mada ne i svi oni, koji se upuštaju u mnoge vrste samo-usavršavanja. Mogu se baviti bilo kakvim poslom, od manualnog do vaspitnog; ali moje mi lično iskustvo govori da ćete ih često naći među nižim činovnicima i sličnim radnicima u crnom odelu, i među učiteljima osnovnih škola, naročito u velikim gradovima. Njihova čvrsta rešenost da se usavršavaju često se ispoljava kao nagon da se ponašaju kao neki pripadnici srednje klase; no to nije političko izdajstvo već pre pogrešan idealizam.

Ovakav čovek, a videli smo da je to njegov prvi veliki gubitak, sada ne pripada nijednoj klasi, često čak ni takozvanoj, dosta nedefinisanoj, „besklasnoj inteligenciji”. On ne može pogledati u oči sopstvenoj radničkoj klasi jer bi to, pošto su nestale intuitivne veze, iziskivalo veću kontrolu u suočavanju sa samim sobom od one za koju je takav čovek sposoban. Ponekad se stidi svog porekla; naučio je da „digne glavu”, da bude pomalo superioran prema mnogim stvarima u ponašanju radničke klase. Često se nelagodno oseća u pogledu sopstvenog fizičkog izgleda koji isuviše jasno ukazuje na njegovo poreklo; oseća se nesigurnim ili besnim kada shvati da ga to, kao i stotinu govornih navika i manira, može svakoga dana „odati”. Sklon je da sopstveno osećanje nedovoljnosti pripíše grupi u kojoj se rodio; i zaogrće se plaštom odbrambenih stavova. Tako on može ispoljavati neuverljiv ponos u odnosu na sopstvenu nespretnost u praktičnim stvarima — ljudi koji „rade mozgom” nikada nisu „spretni s rukama”. U dubini duše, on zna da je njegova kompenzatorna tvrdnja da poseduje finije oruđe, da ume da rukuje „knjiškim znanjem”, nesigurna. Nastoji da pročita sve prave knjige, ali one mu ne donose traženu moć govora i vladanja iskustvom. I u tome je podjednako nespretnan kao i u rukovanju alatom.

Nazad ne može; jednim delom sebe ne želi da se vrati domaćoj jednostavnosti koja je često bila pretesna: drugim delom čezne za pripadno-

¹¹⁾ Graham Greene, *It's a Battlefield*, Heinemann, 1934, pogl. 2.

šću koju je izgubio, „boluje za bezimenim rajem u kojem nikada nije bio”. Nostalgija je jača i dvosmislenija jer on u stvari „traga za sopstvenom odbeglom ličnošću a plaši se da je nađe”. On istovremeno želi da se vrati i misli da je prevazišao svoju klasu, oseća se opterećenim poznavanjem sopstvene i njihove situacije, što mu uskraćuje jednostavna zadovoljstva njegovog oca i majke. A ovo je samo jedno od njegovih iskušenja u pravcu samodramatizovanja.

Ako pokuša da „druguje” s ljudima iz radničke klase, da pokaže da je jedan od njih, njima je to „odmah sumnjivo”. S njim se osećaju nelagodnije nego s nekim pripadnicima drugih klasa s kojima mogu, ozbiljno ili u vidu neke ironične igre, uspostaviti formalan odnos; s njima, dakle, „znaju na čemu su”. Ali, odmah mogu prozreti nesigurnost u njegovim stavovima, osetiti da ne pripada ni njima ni nekoj od grupa s kojima su navikli da vode hijerarhijsku igru odnosa; autsajder je ipak autsajder.

Napustio je svoju klasu, bar u duhu, time što je bio na neki način neobičan; a i dalje je neobičan u drugoj klasi, napet i prenapregnut. Ponekad se radnička klasa i srednja klasa mogu smežati zajedno. On se retko smeje; smeje se usiljeno krajičkom usana. Često mu je nelagodno među pripadnicima srednje klase jer jednom stranom sebe on ne želi da ga oni prihvate; ne veruje im ili ih čak pomalo prezire. Podeljen je, kao i u tolikim drugim stvarima. Jednim delom sebe divi se mnogo čemu kod njih: igri inteligencijom, širini pogleda, stilu. Želeo bi da bude pripadnik tog uglađenog, bogatog, smirenog sveta obloženog knjigama i časopisima u kojem uspešno živi inteligentna srednja klasa, a koji on gleda iza vrata i u kojem se pri kratkim posetama neprijatno oseća, svestan svojih prljavih noktiju. Drugim delom sebe razvio je osornost prema tom svetu: prezirivo gleda na njegovo samozadovoljstvo, na ozbiljnu društvenu zainteresovanost, na inteligentne sedeljke uz kafu, na njegove ljupke sinove u Oksfordu, i kulturne pretenzije raznih gđa Miniver i g. Remzija. Isuviše je spreman da zapazi sve što se može smatrati pretencioznim ili hirovitim, sve što mu omogućava da izjavi da ti ljudi ne znaju šta je pravi život. Koleba se između prezira i čežnje. On je Čarls Tensli iz *Svetionika* Virdžinije Vulf, ali verovatno ne toliko pametan. Virdžinija Vulf mu se često vraćala, s manje razumevanja no što bismo se mogli nadati; ona pretežno iznosi gledište kulturnog posmatrača iz srednje klase: „...samouk radni čovek, a svi znamo koliko su oni teški, sebični, uporni, sirovi, upadljivi i, najzad, mučni”.

Ili: „Stalno me podseća na nekog golobradog učenika iz internata, punog bistrine i snage, ali

toliko zbunjenog i sebičnog da gubi glavu, postaje ekstravagantan, afektiran, bučan, nezgrapan, pa ga ljubazni ljudi žale a strogi se prosto nerviraju: čovek se nada da će on sve to da preraste".¹²⁾

On nema kompenzaciju koju ima zanatlija; obično, nema ni utehu vere, pa prema tome ni osećanje zajedništva koje to može doneti, ni red koji bi zahvaljujući tome lakše uspostavio u sebi. On nema poriv čoveka koji pravi pare — piljara koji gleda kako da zaradi, trgovinskog preduzimača, besramnog prodavača sopstvene ličnosti. On ozbiljno želi da se usavršava, ali nema ni energiju ni strast koje je imao njegov stric pre četrdeset godina, koje je imao onaj Mister Luisems kada je na prepad polagao ispite na Politehnikumu i čitao Šoa i Velsa. Malo je uzbuđenja i pustolovine u njegovom nastojanju da se usavrši i više sazna, njegovi tekstovi su rani Haksli i eventualno Kafka. Tužan je u usamljen; teško mu je da uspostavi kontakt čak i s onima koji su u istoj situaciji: „Dosadnim glasom svako doziva preko hladne vode”. Pri-tešnjen je jer se u krajnjoj liniji plaši da nađe ono što traži; sva je prilika da su ga njegovo obrazovanje i iskustvo zaplašili od donošenja odluka i obavezivanja. O njemu se može reći ono što je Tojnbi rekao o „stvaralačkom geniju”: „On će sam sebe isključiti iz svog polja delovanja, a gubeći snagu delovanja izgubiće i želju da živi”.¹³⁾

Ali, on nije „stvaralački genije”. Dovoljno je pametan da se mentalno izdvoji iz svoje klase ali nije, ni mentalno ni emotivno, opremljen da bi prevazišao sve probleme koji iz toga slede. Osporene su mu čak i „utehe filozofije”, mogućnosti da se koliko-toliko umiri time što će, bar delimično, oceniti sopstvenu situaciju. Čak i ako dostigne izvestan stepen kulture, teško mu je da je „nosi” s lakoćom, onom lakoćom koju imaju ljudi koji se nisu morali toliko truditi da bi je stekli, ljudi koji nisu kao on upoznali dugi proces korišćenja „pameti”: „Nebo te je obdario nečim što obični ljudi nemaju: imaš talent... talent te izdvaja... Imaš samo jednu manu. I tvoj lažni položaj, i tvoja tuga, i tvoj katar na želucu posledica su te mane. A mana je tvoj ogroman nedostatak obrazovanja. Molim te oprost, ali *veritas magis amititia*... Znaš, u životu postoje određene konvencije. Da bi se osećao prijatno među inteligentnim ljudima, da se ne bi osećao strancem među njima, i da te oni ne bi potčinili, moraš biti u određenom stepenu obrazovan... Talent te uveo u taj krug,

¹²⁾ Virginia Woolf, *A Writer's Diary*, Hogarth 1953, str. 47 i 49.

¹³⁾ Arnold J. Toynbee, *A Study of History*, OUP, 1946, str. 213.

ti mu pripadaš, ali... odvučen si i kolebaš se između kulturnih ljudi i stanara preko puta.¹⁴⁾

Iako ne pripada „kreativnoj manjini“, on isto tako sigurno ne pripada ni „nekreativnoj većini“; on pripada onoj manjini koja je nekreativna ali sumnja u sebe i tera sebe da radi. Ima velike aspiracije, ali nema ni dovoljno sposobnosti ni dovoljno upornosti da ih ostvari. Bio bi srećniji kada bi umeo da uoči sopstvena ograničenja, kada bi naučio da ne precenjuje svoje mogućnosti, kada bi se pomirio ne toliko s „budi budala koja jesi“ koliko s tim da je umereno sposoban čovek. No njegovo zaleđe, njegov etos, i po svoj prilici njegova prirodna obeležja otežavaju ovo samoosvešćivanje; zato on ostaje rastrzan „jazom između svojih visokih pretenzija i svojih bednih akcija“.¹⁵⁾

(S engleskog prevela CVIJETA JAKŠIĆ)

¹⁴⁾ Čehovljevo pismo bratu Nikolaju, Moskva 1886, str. 80 op. cit.

¹⁵⁾ W. Trotter, *Instincts of the Herd in Peace and War*, 1923, str. 27.

RAD ZA SVOJU DUŠU*

Drangulije? Ima li neke mogućnosti da čovek pravi drangulije za svoju dušu? Ovo su pitanja koja obično postavljaju oni koji se spremaju da pređu na drugo radno mesto. Mnoge stvari treba uzeti u obzir kada se poželi da se promeni posao. Mada za mnoge radnike pravljenje drangulija za sopstvenu dušu nije od životnog značaja, oni će ih praviti ako budu imali priliku, a priliku će stvoriti ako već ne postoji. Neko od njih će platiti i visoku cenu da dospe na radno mesto koje će mu omogućiti pravljenje različitih stvarčica za sebe.

Satirički časopisi portretiraju radnike koji prave drangulije za sebe kao lopove. Slično tome, fabrički šefovi „bore se” protiv ove prakse. Upozorenja i kazne pljušte po glavama onih koji zloupotrebljavaju sirovine, koriste mašine za sopstvene svrhe ili troše struju koju plaća fabrika. Ukoliko fabrički stražari na kapijama nađu drangulije u džepovima, tašnama ili pričvršćene na telima oni se ponašaju kao da su uhvatili lopova.

Ali, čak iako satirični časopisi to ne shvataju, i radnici i njihovi šefovi znaju da su to samo reči. Jediní realni gubitak za fabriku jeste vreme izgubljeno u pravljenju drangulije, trošenje radne snage koja nije radila u korist fabrike. „Ukoliko te normirac vidi da praviš drangulije poslaće fizikalca da donese nešto lepka i prilepiće te za mašinu do kraja radnog dana” — kaže moj sused šaleći se sa nekim ko je od njega zajmio alat da bi napravio neku stvarčicu za sebe.

Tajna strasti za pravljenjem drangulija nije jednostavna. Ona se ne može svesti na stvarnu vrednost koještarija koje radnici prave. To pokazuje i činjenica da i oni koji su plaćeni po komadu prave drangulije. Radnici koji su

*) Prevedeno iz: Miklós Haraszti, *A Worker in a Worker's State — Piece-Rates in Hungary*, Penguin Books, 1977. str. 138—146.

plaćeni po času okreću se drangulijama onda kada su dali fabrici ono što se traži ili kada imaju neki slobodni trenutak. Oni mogu drangulijama naškoditi sebi samo ako ih uhvate. Tada ne samo da će biti kažnjeni nego će to otkriće pružiti odlični razlog za podizanje proizvodnih normi uhvaćenog radnika.

Radnici na pokretnim trakama ili na automatizovanim mašinama potpuno porobljeni ritmom mašine mogu samo da sanjaju o tome da prave drangulije. Tehnološki razvoj tako „omogućuje moralnu superiornost“ tih radnika koja, u krajnjem, tera satiričare u potragu za novim temama.¹⁾

Međutim, radnici koji su plaćeni po komadu sami upravljaju svojim vremenom i svaki trenutak koji prođe bez uvećavanja broja završenih komada predstavlja za njih gubitak. Uz stalan pritisak norme po komadu fabrika čini sve što može u propovedanju rada. Prema proceni normirca radnici koji su plaćeni po komadu bi trebalo da se po svojoj volji odreknu ove strasti za krađom. U stvari, fabrička uprava mora da prizna da ništa, ni zabrane, ni kazne, niti javno poniženje od strane fabričkih stražara ne može da ubedi radnike da dignu ruke od pravljenja drangulija.

Možda je to više od prazne igre reći ako kažem da krademo vreme kako bismo imali vremena da krademo.

Pravljenje drangulija je istinska strast — oni koji ih prave znaju da time nanose sebi više štete nego koristi. Šefovi i normirci vide uporno odbijanje radnika, plaćenih po komadu, da se odreknu ove navike kao neku vrstu nižeg nagona. „Kako takva ličnost vaspitava svoju decu? Dali smo mu razuman savet i čak ga dobro lupili po prstima ali njega ništa ne može zaustaviti da i dalje krade na sitno“ — gundča predradnik govoreći o onima koje odlikuje pasija pravljenja drangulija. Ali strast za otimanjem vremena od fabrike, u stvari, mnogo ne uznemirava šefove. Ne zato što nam to dozvoljavaju, već stoga što otimanje malih odsečaka vremena ne košta ništa osim snage, nerava, raspoloženja, ideja, životnog sadržaja samog radnika — čak i onda kada on sam misli da krade nešto od fabrike. Zašto su, onda, radnici plaćeni po komadu toliko naklonjeni pravljenju drangulija? Korisnost ovih stvarčica ne može biti istinski motiv pošto je radnikov život toliko zavisao od radionice, njegove mašine, sirovina i njegove osmo-časovne ših-te da ma šta napravio ta stvarčica ne može biti od velikog značaja u smislu zadovoljavanja njegovih najvažnijih potreba. Bio bi to

¹⁾ Radnici koji prave drangulije su česta tema mađarskih satiričara — (Prim. prev.).

sumnjiv trijumf pokreta „sam svoj majstor“ — jer bi poprimio ogromne razmere u ilegalnosti — ukoliko bi uslovi rada u fabrici dopustili da se pravi ono što zadovoljava različite potrebe domaćinstva. Onda bi drangulije postale zaista vredne, jer nema sumnje da bi svaki radnik mogao da obavlja neke opravke, dogradnje ili da pravi male uređaje — i to jeftino i bez mnogo muka.

Neke moje kolege za mašinama još uvek gaje nostalgiju za vremenima kućnih zanata, okućnica, ali oni retko govore o svojim osećanjima osim kada se pravdaju, kada se ta tema pojavi kao nuzprodukt razgovora ako, na primer, nekog uhvate u pravljenu drangulija. „I seljaci daju ono što proizvode državi, ali povrće za sebe ne kupuju na pijaci. Ovde imamo sve potrebne alate koje možemo poželeti i gomile odbačenog materijala — ali ako treba da popravim slavinu od mene se očekuje da pozovem vodoinstalatera.“ Međutim, ovakve izjave su, u stvari, racionalizacije jer nemaju veze s istinskim motivima za pravljenje drangulija.

Možda jedino mehaničari i majstori koji održavaju mašine — koji su plaćeni po satu i imaju pod kontrolom sve mašine u radionici — imaju mogućnosti da poboljšaju životne uslove svojih porodica, jer mogu da rade na manjim ili većim popravkama ili dogradnjama uređaja u svojim kućama. Ali ja, radnik koji radi po komadu, vezan sam za svoju mašinu čak i kada, jednom u nedelju dana, posle nbrojenih serija osvojim malo vremena za sebe. Za radnika plaćenog po komadu gotovo je nemoguće da kao leptir leti po radionici i isprobava druge mašine. Čim ga poslovođa vidi srediće da bude još više zatrpan poslom. Osim toga, i drugi su, takođe, zakucani za svoje mašine. I, konačno, naše su mašine previše specijalizovane, previše velike, previše moćne i komplikovane — one same diktiraju šta se može raditi na njima.

I tako su drangulije, u stvari, vrlo retko korisne stvarčice. Ono što začuđuje jeste da kada jesu onda je to za nešto što je potrebno u fabrici. Na primer, teoretski postoje posebni radnici koji prave bazne ploče i delove za montiranje delova koji se obrađuju, ali u praksi mi to moramo sami napraviti. Nepisano je pravilo da, kad god je to moguće, sami pravimo sve što je potrebno za naš rad na mašinama. Takav rad je istinski koristan ali, ujedno, razljuje radnike: ne plaća se iako čini mogućim da se posao obavi brže nego inače, pa i da se uopšte obavi.

Mistična aura „drangulije“ pojavljuje se čak i u takvim nužnim pripremnim poslovima kao što je proizvodnje alata i pomagala, jer te

stvarčice svi zovu „drangulijama” iako bi nam, po pravilu, njihovo proizvođenje trebalo da bude plaćeno. Niko i ne razmišlja o tome da bar svom susedu kaže kako proizvodi seriju zadatih delova, a ako bi i hteo da govori o tome niko ne bi bio zainteresovan da ga sasluša. Ali svako bi sa zadovoljstvom hteo da govori o ovim drangulijama za pripremu posla i za to bi uvek našao zainteresovane slušaoce. Razlog je, besumnje, u tome što mi sami planiramo ovaj rad, a izvršavamo ga kako sami mislimo da je najbolje.

Naše mašine nam retko daju šansu da pravimo neku drugu vrstu korisnih drangulija. Ali ta okolnost ne uklanja drangulije iz našeg života već ih samo menja. Za radnike po komadu drangulije su cilj po sebi, kao i sve druge istinske strasti. Kada je reč o drangulijama strast se odnosi na sam rad, na rad kao cilj po sebi. Različite forme drangulija imaju samo jednu zajedničku stranu: one po veličini moraju biti tolike da se lako mogu prokrijumčariti iz fabrike. Neki se, ipak, ne drže ni tog pravila i njihovi završeni radovi leže u njihovim fabričkim ormarićima, kutijama za alat ili pored njihovih mašina skupljajući prašinu sve dok radnik ne promeni fabriku: tada pokušava da ih prokrijumčari, a ako je to beznađežno — pokloni ih nekome. Na nas radnike mogućnosti globalica, strugova i bušilica deluju stimulatивно ali, u isto vreme, ograničavaju našu imaginaciju. Sirovine su, uglavnom, metali. Stvari koje se mogu napraviti jesu držači za ključeve, podmetači za saksije sa cvećem, pepeljare, kutije za olovke, lenjiri i trouglovi, male kutijice koje mogu služiti kao slanik pri doručku u fabrici, prostirke za kupatilo od obrađene bele plastike, računaljke od nerđajućeg čelika za decu (sujan poklon), visuljci od slomljenih zuba glodalice, točkovi za igre tipa ruleta, kockice za kockanje, čigre, magnetizovani držači za sapun, televizijske antene (koje se sastavljaju kod kuće), brave i katanci, vešalice za kapute, noževi, kame, metalni bokseri itd. Umesto naredbe „napravi to” stupa pitanje „šta bih mogao da napravim”? Ali i kada je ovaj rad cilj po sebi on nije bez svrhe, čak postaje antiteza našeg besmislenog „pravog” rada — mogućnosti su još uvek ograničene, ali radnik koji pravi drangulije za sebe koristi svoju glavu i drži oči otvorene. On pregleda sirovine koje se nalaze oko njega, procenjuje neiskorišćene mogućnosti svoje mašine i ostalih mašina koje može da koristiti, kao što je, na primer, mali sekač sa diskom u uglu hale ili mašina za glodanje, onda ispituje ručne alate koji su mu na raspolaganju itd. Zatim donosi odluku. Odlučuje da će napraviti nešto i radi na ostvarenju svoje odluke — i ne obavezno zato da bi mu njegov rad doneo neku korist. Ako sam radnik koristi napravljenu dranguliju onda će pre nego što je upotrebi ose-

titi zadovoljstvo što ju je napravio, znajući kada, kako i kojim alatom, od kakvog materijala je ta stvarčica nastala.

Ta mala, skromna drangulija koja je napravljena u tajnosti i uz velika odricanja, bez utilitarnih motiva, jeste jedini mogući oblik slobodnog i kreativnog rada — ona je podjednako i klica i model: tu upravo leži tajna ove strasti.

Mali komadi vremena i prostora koje fabrika nama ostavlja postaju kroz dranguliju prirodna ostrva gde mi, kao slobodni ljudi, možemo da iskopavamo prirodna bogatstva, prikupljamo plodove i otkrivamo okolo prostrte dragocenosti. Mi transformišemo ono što nademo ali sa zadovoljstvom bez interesa i slobodno od pritiska zarađivanja. To nam daje intenzivno uživanje koje je dovoljno da se zaboravi stalna utrka, jer to je zadovoljstvo autonomne, nekontrolisane aktivnosti, zadovoljstvo rada bez normirca, kontrolora i poslovođe. Složena industrijska organizacija prisiljava me da održavam određeni nivo kvaliteta u mom svakodnevnom radu. U pravljenu drangulija kvalitet, onakav kakav sam ja zamislio, jeste cilj po sebi, dobitak i zadovoljstvo. Tako je prirodno da pravo pitanje postaje ne „šta to praviš“, nego „kako to praviš.“ Zadovoljstvo koje proizilazi iz tog jedinstva konceptualizacije i izvođenja je, takođe, u oštroj suprotnosti s našim svakodnevnom radom. „Gde je nacrt“ pitao je kontrolor kao obično kada je došao da izvrši proveru kod čika M. Čika M. je često prepričavao svoj oštar odgovor (na sreću ga to tada nije dovelo u nepriliku) kojim je želeo da da na znanje kontroloru da nemaju šta da kažu jedan drugom u datoj situaciji: „Plan je ovde u mojoj glavi“. Kontrolor je morao da razmišlja o ovome pre nego što mu je sinulo. M. je pravio drangulije. Na prvi pogled, spolja, sve je bilo isto. Isti pokreti koji se inače koriste u cilju povećanja proizvodnje fabrike bili su transformisani, onim što je M. pravio, u aktivnost potpuno druge vrste.

Praveći drangulije mi ponovo zadobijamo moć nad mašinama kao i slobodu od mašina jer je veština rada na njima podređena našem osećaju za lepo. Ma kako da je beznačajan sam predmet njegova kreacija je umetnička. To utoliko više što se drangulije (uglavnom da bi se izbegle optužbe za krađu) retko prave od skupog, dobrog ili poluobrađenog materijala. One se prave od otpadaka, nekorisnih komada gvožđa i ostataka — što čini da njihova lepota bude proizvod, pre svega i iznad svega, samog rada.

Mnoge radnike ne brine činjenica da njihovi plemeniti proizvodi jasno pokazuju svoje skromno poreklo, ali drugi, pak, jako drže do toga da njihova drangulija ima sjajan finiš. Da se drangulije ne prave u onih nekoliko ukradenih

minuta (koje možemo zadobiti jednom u nedelju dana), da njihovo pravljenje nije tako užurbana aktivnost, onda bi se gotovo moglo tvrditi da tu postoje dve škole: jedna je „funkcionalistička“ dok je druga „secesionistička“²⁾ Postoje takođe prolazne mode u pravljenju drangulija. Kao što su drangulije model nepostojećih uživanja tako su i modni trendovi u pravljenju drangulija modeli za sve protestne pokrete.

Pravljenje drangulija je jedini rad u fabrici koji se izdvaja iz našeg stalnog uzajamnog takmičenja. U stvari, drangulije zahtevaju kooperaciju, tj. dobrovoljnu saradnju — ne samo da bismo ih prokrijumčarili nego i da bismo ih napravili. Ponekada me sused zamoli da uradim određenu glodačku operaciju na njegovoj dranguliji, a on će zauzvrat uraditi ono što meni bude trebalo na njegovom strugu. U ovakvim okolnostima mi strpljivo čekamo da onaj drugi „nađe vreme“. Među radnicima koji su plaćeni po komadu vrlo je redak altruizam. Čak i kada je reč o drangulijama, pomoć bez uzvraćanja je gotovo nezamisliva, ali, nije reč o ekvivalentnoj razmeni, jer niko ne kalkuliše koliko je njegova pomoć vredna ili koliko će vremena potrošiti. *Ponekad* će neki radnik raditi na tvojoj dranguliji nesebično ne očekujući rekompensaciju — što se nikada ne dešava kada je „pravi“ rad u pitanju. Većina prijateljstava među radnicima započinje pravljenjem zajedničke drangulije.

Zadovoljstvo „različitog“ je očito vezano za saznanje da je to jedino zadovoljstvo, „oaza“ u pustinji rada na komad. Fabrika će se postepeno preobraziti. Kompjuteri će isušiti oaze slobode, a pritisak za povećanje produktivnosti stalno i nezadrživo raste. Ipak i bez obzira na sve to svako je veseo (praveći drangulije) onih nekoliko dragocenih minuta. To je pojava jasna svima osim šefova — koji brinu zbog stalno lošeg raspoloženja radnika plaćenih po komadu (ukoliko ono utiče na proizvodnju) i koji ne pokazuju ni najmanje razumevanje za ovu veselost čak ni iz lukavstva. Stoga je mrzovolja poslovođe sigurni dokaz sreće koju radnik doživljava praveći drangulije.

Ja sam uveren da drangulije sadrže poruku. „Zanatsko krparenje — ostaci umirućih veština i odnosa: ukoliko su drangulije negacija nečega onda su one samo nostalgija za prošlošću“ — to bi rekao samo onaj koji ne shvata važnost činjenice da i radnici koji rade na komad prave drangulije. U stvari, oni više ne poznaju stare zanate, a isto tako gaje odvratnost prema privatnim preduzetnicima za koje mnogi rade (na crno) posle radnog vremena.

²⁾ Austrougarski pokret s početka 20. veka koji je slavio ekcesivnu dekorisanost.

Radnici bi rado napustili zanatske aspekte drangulije, ali oni nemaju ni jedan način za to da izbore ili osiguraju svoju poziciju iznad *mehanizovanog* rada, tj. da uspeju da mu ne podlegnu. Slično tome, oni bi rado proizvodili korisne stvari, ali je proizvodnja beskorisnih drangulija njihova jedina šansa da se oslobode, bar za nekoliko minuta, „razumnosti“ fabrike. Oni bi rado, najčešće kolektivno, pravili stvari koje su korisne za zajednicu, ali mogu da prave ono što žele samo kada rade slobodno, „za sebe“ u najboljem slučaju radeći samo s nekoliko svojih kolega.

Tako dva koraka ka besmislu — proizvodnja *nekorisnih* stvari uz *odricanje od najamnine* — u stvari postaju dva koraka u pravcu slobode, čak i onda kada se pred njima ispreče zidovi najamnog rada. U stvari, pravljenje drangulije je nagonski pokušaj da se pobjegne iz sveta norme po komadu.

Ako pretpostavimo da bi celim našim radom moglo vladati zadovoljstvo pravljenja drangulija onda bi se ispostavilo da se u sadašnjim drangulijama krije klica jednog kompletno drukčijeg smisla: rada koji se obavlja iz zadovoljstva. Industrijski psiholozi, ti beznačajni mešetari nauke o „odnosima među ljudima“ (human relations), eksperti za metode upravljanja, socijalni tehničari i svi oni drugi iz rastućeg broja specijalista koji zamenjuju funkcionere, zapenušani od „heroizma rada“ ne mogu ni shvatiti beznačnost svog zadatka ukoliko ne razumeju zadovoljstvo pravljenja drangulija. Jer, njihov je zadatak da isušu oaze dok pustinju ispunjavaju fatamorganama. Da nije ovih stručnjaka za povećanje proizvodnje, koji nam „obebeđuju hleb nasušni“ (zaposlenje, prim. prev), koji nas kontrolišu i određuju nagradu za naša postignuća — mi bismo ušli u doba VELIKE DRANGULIJE. Tada bi onaj osećaj otuđenosti, nametnut najamninom (kao i njegova suprotnost — razvijanje zabranjene iracionalnosti) bio zamenjen ekstazom zadovoljenja istinskih potreba. Ono što je u drangulijama besmisleno sa stanovišta fabrike, ukazuje (na malo vidljiv ali postojan način) na afirmaciju rada motivisanog jednim jedinim razlogom, jačim od svih drugih uverenjem da naš rad, naš život i naša svest treba da budu vođeni našim sopstvenim ciljevima. VELIKA DRANGULIJA bi, takođe, bila realizovana uz pomoć mašina, ali naši bi eksperti morali da proizvodnju organizuju na sledeći način: da se prave istinski korisne stvari i da radnik ne bude podređen mašinama. To bi ujedno značilo ukidanje kontrole u proizvodnji. Mi bismo onda proizvodili samo ono što je potrebno *ujedinjenim — radnicima — proizvođačima — drangulija* kao i ono što je neophodno da ostanemo radnici ujedinjeni oko proiz-

vodnje drangulija. Mi bismo tako proizvodili hiljadu puta delotvornije nego sada.

Na nivou celog sveta mi bismo udružili svoje snage, rivalitet bismo zamenili kooperacijom, proizvodili bismo samo ono što želimo, zajednički bismo planirali i izvršavali planove i stvarali ono što bi bilo zadovoljstvo po sebi, prosto zato što postoji. Biti slobodan od prinude proizvodnje i od kontrolora — to je poruka drangulije, proizvedene u onih nekoliko minuta koji nam obnavljaju energiju i sposobnosti. VELIKA DRANGULIJA ne znači opasnost besmišlenog trošenja energije, upravo suprotno, ona je jedini način da se otkrije ono što je inhibirano u najamnom radniku: prava upotreba njegovih moći. Ako bismo mogli da upravimo naše živote ka VELIKOJ DRANGULIJI mi bismo rado trpeli da nekoliko časova dnevno, onoliko koliko je potrebno, radimo podređeni mašini.

Ukoliko ostane onako kako je danas mi se krećemo ka užasnoj sudbini: nikada nećemo saznati šta smo izgubili.

Poznavaoi folkloru možda u drangulijama vide narodnu umetnost. One im još nisu dostupne: kada se to bude desilo to više neće biti doba zabranjenih drangulija već onih koje će biti gajene, pretvorene u trgovinu i administraciju. Ljudi koji će opsluživati automatske mašine biće u mogućnosti da kupuju drangulije u radnjama, pošto ih vide u časopisima ili na televiziji. Tada niko neće verovati da drangulije nisu bile rezultat hobija, „uradi sam”, ili samo trošenje slobodnog vremena, već nadoknada za nešto što je venulo u dvostrukom stisku najamne egzistencije i fabričkih kerbera, nešto što će tada možda biti još teže imenovati nego danas.

(Preveo s engleskog MILAN NIKOLIĆ)

JA SAM DOBRO- VOLJNI ROBIJAŠ

*Glas omladine**: Da počnemo od vlasti. Kažu da su u Jugoslaviji sredstva za proizvodnju u rukama radnika. Da li je to tačno?

Aladić: Tačno je. U mojim rukama je svaki dan deset kilograma teška kašika sa usijanim livom.

Glas omladine: Samo ona!?

Aladić: Jedino nad njom osećam potpunu vlast, ali više od toga ni ne tražim. Znam da me svako jutro očekuje na istom mestu i da me nikada neće izneveriti. Pre nego što je ja ščepam u šake i napunim usijanim gvožđem, ona ne može da mrdne. Tako ja — vladam!

Glas omladine: Ali, bar prema teorijama socijalizma, u rukama radnika nije samo jedna alatka već cela fabrika.

Aladić: Da li si ti nekada svoju redakciju držao u rukama?

Glas omladine: Nisam!

Aladić: Pa kako da ja držim celu fabriku? Teorije socijalizma su jedno, a praktični rad nešto sasvim drugo. Sve moje samoupravljanje u ovoj livnici svodi se na upravljanje ovom čeličnom kašikom i tu više nema šta da se filozofira! Moja vlast nad sredstvima za proizvodnju je vlast nad jednom jedinom alatkom, a tako vladaju i moje kolege sa posla. Do sada nisam zapazio da je mojim rečima neko pridao posebnu važnost, niti da je moj glas negde konkretno odlučio. To su žvake za malu decu...

Glas omladine: Jesi li ti, recimo, poslednjih meseci nešto konkretno predlagao?

*) Prenosimo razgovor Željka Markovića s Mirkom Aladićem, livcem, objavljen u *Glasu omladine*, listu mladih Vojvodine, Novi Sad, 30. april — 7. maj 1986, br. 439/450.

Aladić: Jesam. Mi ovde giljamo u nemogućim uslovima i svakojake bolešćure su nam za vratom. Zbog raznih isparenja i visoke temperature, svakodneвно popijemo po pet—šest litara obične vode.

Ja sam predložio da nam daju mleko ili kiselu vodu, kako nalažu pravila, ali taj predlog nije uvažen. I dalje se trujemo! Pitam se ko to odlučuje u naše ime, kad se zna da su svi livci spremni da se potpišu ispod mog zahteva. Da se njihov glas poštuje i sluša, mleko bismo dobili već sutra. Gde je sad tu samoupravljanje?

Glas omladine: Ali ti si birao svoje predstavnike u sindikat. Postoji li tu zrno tvoje krivice?

Aladić: Ja nisam SUP pa da vodim dosijea o ljudima. Glasao sam za one koje sam smatrao pouzdanim, a to što su se oni u međuvremenu pokvarili... Uostalom, ja hoću mleko!

Glas omladine: Ispada da si potpuno razočaran u samoupravljanje?

Aladić: Ja sam razočaran u ljude, u one koji su ga uzurpirali. Pri tom ne mislim isključivo na našu livnicu, već na celu Jugoslaviju. Ono je svuda u gabuli. Kardelju, međutim, kapa s glave. On je to dobro zamislio ali su se neki potrudili da ga loše interpretiraju. Zaposeli su vrhove vlasti i gledaju nas od gore kao tegleću marvu. Pri tom još imaju smelosti da nas uče šta je samoupravljanje! To njihovo ubeđivanje je vrhunac licemerja, a baš oni će radnika dovesti do prosjačkog štapa. Ja jesam za samoupravljanje, ali ne na ovaj način.

Glas omladine: Koji je to drugi način?

Aladić: Drugi način je da mi se omogući da, umesto što imam vlast nad kašikom sa usijanim livom, dobijem pravo da vladam sopstvenom sudbinom. U tome je štos.

Glas omladine: Ko je taj koji vlada tvojom sudbinom?

Aladić: Ne znam. Ali stalno imam utisak da neko iznad mene usmerava moje misli, ponašanje, rad i celi život. Imam osećanje da sam ja, kao radnik, puki izvršilac tuđih naređenja. Da sam tu samo kao gola fizička snaga. Nemam utisak da se na mene računa kao na važnog člana društva. Da ne budem pogrešno shvaćen, ovaj stav ne treba vezivati za moj karakter, već isključivo za status kojeg ja kao fizički radnik imam u ovoj zemlji. Prema radnicima u proizvodnji mnogi se odnose kao prema ljudima druge vrste. Mi poštujemo radnike, a na sva zvona trubimo kako smo im dali svu vlast i kako

su oni najvitalniji segment društva. Mene lično je sramota kada pri upoznavanju sa nekim kažem da radim u livnici! Navikao sam da me odmah gledaju sa nekim saosećanjem i sažaljenjem u očima, pa čak i da me odmah diskretno odstrane iz društva. U svakoj grupi pišljivih činovničića, ja ispadam najveća budala. Šta oni imaju da razgovaraju sa jednim crncem iz livnice! Za mene je jedino da giljam. No, giljao bih ja drage volje kada bih se uverio da taj rad bar neko poštuje. Ovako imam utisak da sam ja, samim tim što sam radnik — ponižen...

Glas omladine: Kako onda vratiti dostojanstvo radniku?

Aladić: Dati mu veću platu!

Glas omladine: Zar je novac uslov dostojanstva?

Aladić: Uveren sam da jeste.

Glas omladine: Učili su nas da novac kvari ljude.

Aladić: Znam toliko ljudi koji su pokvareni, a nemaju novca!

Glas omladine: Koliko ti zaradiš mesečno?

Aladić: Nikada preko sedam miliona. Ali, kada se zna šta radim, taj novac izgleda kao gruba šala. Time što mi ga daje, neko se šegači sa mnom. Ja radim na mestu sa kojeg ni jedan moj prethodnik u istoriji livnice u Novom Šadu nije otišao u redovnu starosnu penziju. Najviše izguraju petnaest godina, a onda im sleduje invalidska. U penziju se odavde odlazi sa malterom u plućima! Kao što si i sam video, ja i moji drugovi osam sati provodimo kraj usijanih peći, u košmarnoj vrelini, u oblacima otrovnih isparenja. Svi znamo da smo bolesni. To nas saznanje možda i održava u livnici, jer ono ipak manje boli nego da ste između nekoliko zdravih vi jedino oboleli. U tom slučaju biste sigurno otišli. Ovako, ostajete jednak među jednakima. U tom smislu livci, koji su svesni rizičnosti svoje profesije imaju i posebnu vrstu sarkastičnog humora, kakav možda još jedino imaju rudari. Poznata je, recimo, naša šala kada se novajliji za vrat ubaci pikavac cigarete ili mu se ostatak usijanog liva prospe po cipelama. Ako jaukne, znamo da će livnicu napustiti posle dan-dva rada, ako izdrži — biće to dobar livac! Te šale su način da se problemi lakše savladaju...

Glas omladine: Koje sve poslove obavljaš u livnici?

Aladić: Ja radim na liniji CFL, na kojoj istovremeno opslužujem dve mašine. Moje radno mesto je srce firme i može se reći da je ono izdržava. Ali to je istovremeno i najteže radno mesto, jer se svi poslovi obavljaju ručno. To izgleda ovako: jedan radnik gura lonac sa usijanim livom i izručuje ga u tkz. topove, a drugi iz njih izručuje liv u čelične kašike. Dva radnika, zatim, nose tu lavu do moje mašine, a moj zadatak je da je delimično ohladim. Kada se to dogodi ja uzimam pajser i svom snagom, kao idiot, lupam po odlivku da izađe iz kalupa. Onda ga uzimam u klešta i bacam u bunker, gde ga prihvataju drugi radnici. Nas dvanaestoro u toku osam časova možemo da izguramo i do 13.000 odlivaka (stublina). Kašiku, koja je zajedno sa usijanim livom teška oko deset kilograma u toku dana podignem oko 700 puta. Sa svakim odlivkom u rukama ja pređem razdaljinu od dvadeset metara i sve to samo zato što se neka budala nije setila da ekonomičnije rasporedi mašine. Posle takvog rada ja sedam na autobus i vozim se 36 kilometra do Đurđeva, gde živim sa ženom i ćerkicom, i odmah padam u krevet. Od umora nisam ni za šta. Samo za ubiti!

Glas omladine: Nije valjda sve tako crno...

Aladić: Nije crno, nego još crnije!

Glas omladine: Pošto je ovo praznični broj kaži nešto i u slavu radnika. Valjda postoji nešto što te ispunjava srećom.

Aladić: U livnicu ne ulazim sa zadovoljstvom jer znam šta me očekuje. Dosadan, zaglupljujući posao u kojem čovek ne može da ispolji ni trunku kreativnosti. Na radnom mestu sam uvek mrzovoljan! O sreći nema ni govora. To je moja izjava za vaš praznički broj *Glas omladine*, pa ako ste za istinu, onda je objavite. Sreću jedino osećam kada stignem kući i ugledam svoju malu porodicu na okupu. Žena je spremila ručak koji se puši na stolu, a u kolecvi guguče moja devojčica... Ne radim za državu, radim za njih dve!

Glas omladine: Kako provodiš slobodno vreme?

Aladić: Čitam kaubojske stripove. Nekada sam čitao ljubavne vikend romane, ali sam vremenom uvideo da to nije za mene.

Glas omladine: Sa knjigama slabije stojiš.

Aladić: Za poslednjih pet godina kupio sam samo jednu — narodni kuvar!

Glas omladine: Ovde se baš nisi proslavio.

Aladić: Da sam voleo knjige, sada bih možda bio dektor, a ne livac. U srednjoj školi knjige sam zauvek napustio.

Glas omladine: Bio si loš učenik?

Aladić: Bio sam solidan, ali zbog nesređenih prilika u porodici (otac se razveo od majke) morao sam vrlo rano da mislim na jelo. Preživljavanje me je i nateralo da se zaposlim u Livnici „27. mart” 1982. godine. Pre toga sam radio kao šoferski pomoćnik na ciglani u Zablju.

Glas omladine: U livce, izgleda, ljude otera samo najveća muka.

Aladić: Livnica je uvek poslednje rešenje... U njoj se zapošljavaju samo ljudi koji su priterani u egzistencijalni čošak i više nemaju drugog izbora. Ona je — poslednja šansa! U toku jedne godine kroz nju prođe stotinu i više ljudi ali ako se zadrže jedan-dva, to se ovde smatra uspehom. Dolaze ljudi, obuku radno odelo, rađe nekoliko sati i zauvek odu. Čim vide kako se radi shvate da ovaj posao traži samo jake i lude. Tu pameti nema. Mi većito kuburimo sa radnom snagom, uostalom, kao i druge livnice u Jugoslaviji. Nije ni čudo, jer na njih samo 25 u Pokrajini, postoje dve škole za KV livce. U prošloj godini cela Vojvodina izbacila je samo jednog školovanog livca, ali i taj se pre-kvalifikovao u konobara. Došao je kod nas i posle prve plate pobegao. Mi koji sada radimo kvalifikaciju smo stekli uz rad. Među nama danas ima od nepismenih radnika do ljudi sa visokom stručnom spremom. Imamo jednog građevinskog inženjera na ramovanju cilindra, zatim tu je Nebojša Bibić, student prava, Grozda Stanišljević, projektant puteva, Ivanka Kovačević, građevinar, itd. Tužno je što su oni sa nama — neškolovanima...

Glas omladine: Ali otkud žene na tako teškim fizičkim poslovima?

Aladić: Ranije su radile kao kalupari, ali je inspekcija zabranila. Danas obavljaju neke „lakše” poslove. To su uglavnom razvedene žene sa decom.

Glas omladine: Jedno vreme su ovde radili i robijaši iz Novog Sada i Sremske Mitrovice.

Aladić: Da, pošto nismo imali radnu snagu. Neki starac je izjavio da je Goli otok bio pansion spram ovoga. Valjali smo se od smeha.

Glas omladine: Ispada da vi livci obavljate najteži posao na svetu. Da ne preteruješ malo?

Aladić: Najteži sigurno nije, ali je među — najtežima!

Glas omladine: Ali vi ipak živite duže od novinara. Nije, valjda, naš posao teži od vašeg?

Aladić: Vi novinari ste zajebanti. Suši vam se srce od laganja. Zato rano umirete.

Glas omladine: Ne veruješ u štampu?

Aladić: Uopšte je ne čitam. Jedino kupujem *TV novosti* zbog programa. Inače, mislim da je naša štampa — nikakva! Ona je daleka od običnih problema čoveka, a da ne kažemo da je lokalistička, parcijalna itd. Novinari pri tom tretiraju čitaoce kao imbecile. Većito im nešto ključuju u glave, kao da čitaoci ništa ne znaju.

Glas omladine: Zašto si onda pristao da razgovaraš sa jednim lažljivcem?

Aladić: Zato što pišeš za omladinsku štampu. Ona je, ipak, tri koplja bolja od tkz. „ozbiljne” štampe. Pred novinarom *Politike* sigurno ne bih bio tako otvoren kao pred tobom.

Glas omladine: Kad smo već kod otvorenosti, zapazam da zbilja nemaš dlake na jeziku. Ne bojiš se posledica?

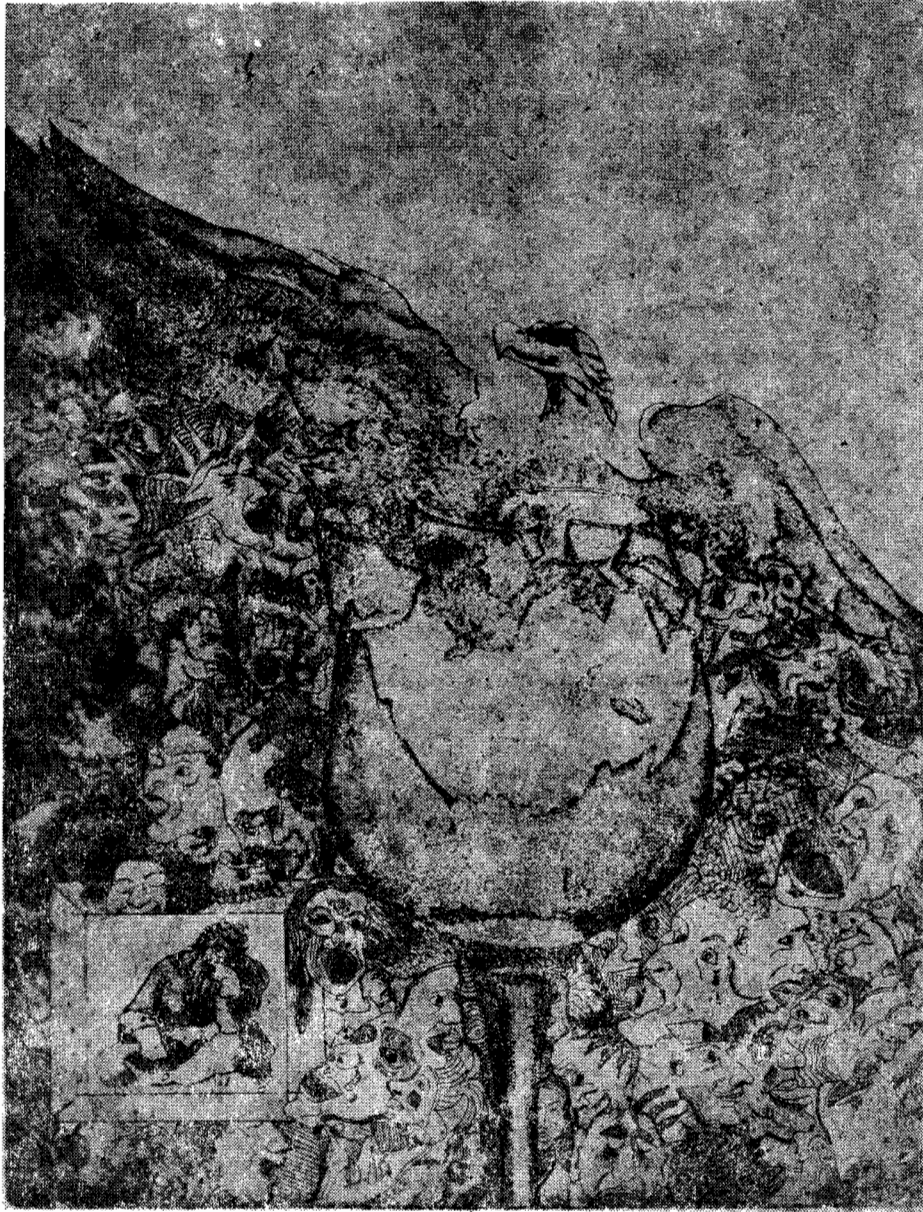
Aladić: Koga da se bojim? Šefa? Direktora? Glupost! Mi livci smo jedno veliko ništa, a kad si ništa, onda si najjači. Onda svakom u oči možeš reći šta misliš. To sam negde čuo... Uostalom, sve što bih radio negde napolju bilo bi bolje od ovoga što sad radim.

Glas omladine: Ipak mi se čini da ti ne možeš da živiš bez livnice.

Aladić: Bez livnice mogu ali bez ljudi koji rade u njoj ne mogu! Sve su to dobri drugari i najveći prijatelji kada je čovek u nevolji. Takve ljude može da stvori samo težak posao, kakav je livački. Zbog njih vredi raditi.

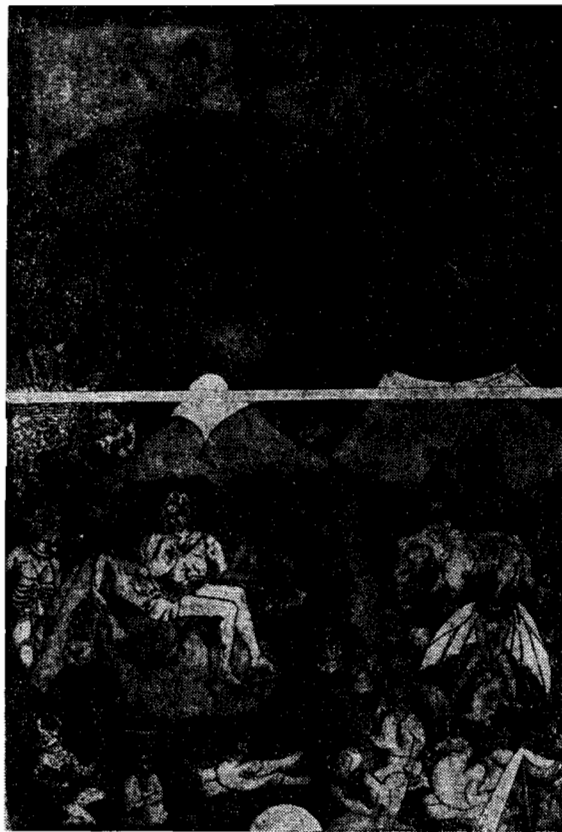
Glas omladine: I na kraju Aladiću, gde ćeš provesti prvomajske praznike?

Aladić: Uzeću jedan od svojih tri bicikla, staviti na njega ženu i dete i otići na pecanje. Biće ribe za ručak. Ako ugrize.

II DEO

TEME

RUDI RIZMAN

KRIZA I SOCIJALIZAM

RAZMIŠLJANJA

U senci moguće nuklearne i ekološke kataklizme čovečanstva koje prete samom opstanku ljudskog roda, istovremeno se zacrtavaju i međusobno veoma različiti scenariji sociološkog profila planetarnog društva koji će (ako će) preživeti. Obećanja i predosećanja koja sadrže, s jedne strane najlucidnije domišljene intelektualne poruke (od socioloških, humanističkih do literarnih), a s druge strane marginalni status onih alternativnih društvenih pokreta u svetu koji bi bili sposobni izvršiti preokret, ne pobuđuju baš optimizam.

Za nepunu deceniju i po već će biti moguće izvršiti „inventuru“ XX veka, neki su već sada požurili s tim, koja neće moći zaobići daleko-sežne posledice oba svetska pokolja, militarizaciju i ogromnu moć države nad svojim subjektima, bez premca u dosadašnjoj istoriji ljudskog roda. Čak i nepažljivom posmatraču neće izmaći da je XX vek „izdao“ XIX, ako se pri tom misli na ona velika očekivanja masa, koja su u prethodnom veku pokrenule ideje klasičnog liberalizma, socijalizma i gotovo neograničeno verovanje u progres koji donosi nauka. Možda malo preterujemo ili se preteruje, međutim, uprkos tome ima nekoliko zrnca istine u tvrdnji da vek u kome živimo, u odnosu na prethodni u mnogočemu predstavlja veliko razočarenje. Ali, moramo se malo ispraviti, bar s obzirom na dve činjenice koje se mogu empirijski proveriti. Prva, da većina ljudi (ako izuzmemo one sa područja gde pustoše ratovi, represija, glad itd.) ne ocenjuje stanje tako dramatično, bilo bi u stvari neizdrživo živeti s osećanjem apokalipse 365 dana u godini. Druga, da intelektualna spoznaja sveta u kome živimo nije nimalo jednostavna, a akumulacija dosadašnjih saznanja jedva da sadrži nešto više od nekoliko elementarnih predstava o kretanju sveta, dok je predstava celine, a pogotovo fu-

turološki scenariji izlaska iz sadašnjeg stanja, još veoma maglovita.

Bitno šire i naravno produbljenije prišao je ovom pitanju, u svom poslednjem delu *Poznavanje jezika* istaknuti američki teoretikar iz oblasti filozofije jezika Noam Čomski (Chomsky), i predstavio ga kao Platonov i Orvelov problem. Suština Platonovog problema jeste pitanje: odakud toliko znamo kada raspolažemo s tako malo dokaza. Orvelov problem, koji nas ovde više interesuje, jeste: zašto znamo i razumemo tako malo kada raspolažemo s toliko dokaznog materijala. I dok je Orvela očarala sposobnost totalitarnih sistema da svojim građanima nametnu čvrsta ubeđenja, bez obzira na to što se ne mogu obrazložiti i suprotstavljaju se očiglednim činjenicama, Čomskog, pre svega, interesuju institucionalni i drugi činioci koji sprečavaju razumevanje i uvid u suštinske dimenzije našeg života, a pre svega, zašto su oni u tome tako uspešni. Čomskog interesuje i, u stvari, brine tzv. „semantički teror” koji se ogleda u sledećem: terorističkoj delatnosti Karlosa ili grupe Bader-Majnhof (Baader-Meinhof) u zapadnim i drugim medijima posvećena je neuporedivo veća pažnja nego terorističkim aktima (kao takvi nisu ni označeni) pojedinih vlada ili zemalja, na primer napad južnoafričkih trupa 1978. godine na izbeglički logor Kasinga (Kassinga) kada je izgubilo život 600 nedužnih Namibijaca. Kravavi Karlos i fanatici „bande” Bader-Majnhof još ni približno nisu dostigli tu brojku. Proporcije su bar hiljadu puta narušene 1978. godine kada američka štampa posvećuje izuzetnu pažnju (načelno i delimično opravdanu), suđenju sovjetskim disidentima Ginzburgu i Ščaranskom, a istovremeno pojedine, Americi naklonjene, vlade u Latinskoj Americi ubile su i mučile preko 20.000 ljudi. Ništa manje moralno optužujućih analogija može se navesti na Istoku i u Trećem svetu.

U moderno vreme, kada vlada kult ukazivanja počasti državi bez obzira na raznorodna ideološka ili misaona opredeljenja, država se proglašava jedinim čuvarom i tumačem istine, a pri tom niko i ništa ne može da joj se suprotstavi. Mehanizmi nametanja građanske pokornosti i konformnosti razlikuju se, u zavisnosti od vremena i različitih društvenih sistema i neravnomernog društvenog razvoja. Gulag je sa svim svojim inventarom nasilja sigurno očigledan i svima uočljiv autoritaran uzorak državnog nasilja. Neautoritarne zemlje ne primenjuju, pre svega, fašističko nasilje, ali, uprkos tome, postižu zavidan i lako uočljiv visok stepen centralizovanog nadzora i građansku poslušnost s minimalnim odstupanjima. U takvim društvima veliki deo inteligencije uključen je u delatnost koju je Volter Lipman (Walter

Lippman) označio kao „proizvodnju konsenzusa”. Mehanizmi nadzora ili, bolje, rafiniranog nametanja željenih misaonih parametara u sistemima koji se pozivaju na ili smatraju demokratskim, mnogo su *suptilniji* i *složeniji*. Dok je u sistemima koji primenjuju, pre svega, grubo nasilje to lako moguće razaznati, dotle u ovim drugim doktrine državne religije jednostavno pretpostavljaju ograničenu skalu pogleda (uzmimo, na primer, oblast spoljne politike: od „goluba” do „jastrebova”). Stoga ne čudi što je međunarodni Raselov sud, u okviru svoje delatnosti, tom novom i izuzetno složenom primeru dominacije posvetio i posvećuje posebnu pažnju.

O prirodi tog tipa indoktrinacije znamo relativno malo, a već ga je Orvel u svom danas već klasičnom, delu 1984 naslućivao. Čomski opravdano zaključuje da u demokratskim sistemima propaganda zauzima ono mesto koje ima nasilje u totalitarnim. Naravno, to nije više stara klasična propaganda u smislu *agitpropa*, već bitno i dubinski mnogo efikasnije sredstvo, koje je na prvi pogled gotovo nevidljivo, bolje reći prikriveno brojnim ideološkim (u smislu iskrivljene svesti) nanosima.

Kasnih šezdesetih godina, kao teorijska alternativa hladnom ratu i nepomirljivosti društvenih sistema javila se ideja o njihovom približavanju, tzv. *teorija konvergencije*. U društvenim naukama ona je odmah stekla brojne pristalice, iako više na levom idejnom spektrumu, dok ju je desnica radikalno odbacivala. Optimizam ove teorije izgrađen je na očiglednoj empirijskoj činjenici da državno-planski sistemi sve više uzimaju u obzir momenat slobodnog tržišta, a tržišno usmerene ekonomije i društva momenat planiranja i državnog intervencionizma. Danas nije teško utvrditi da su različiti društveni sistemi uprkos znatnoj evoluciji u osnovi sačuvali oblike svog izvornog tipa i da je preostalo tek nešto malo od velikih očekivanja da se približava „večiti mir” i s njim neantagonističko zajedništvo različitih društvenih sistema u svetu. Teorija konvergencije, o kojoj se danas jedva još ponešto može čuti, ustupila je mesto (ako zanemarimo prelazne umetke) govoru o *krizi*, i to kako krizi u smislu upitnosti o sudbini planetarne civilizacije, i problematičnom razvoju ili stagnaciji većine, ako ne i svake njene individualne (državne, nacionalne itd.) karike.

Iako je pojmom krize danas začinjeno gotovo svako razmišljanje koje opisuje stanje sveta i njegovih pojedinih delova (pojam je na taj način u pogledu značenja preopterećen) uz njegovu *kritički* kontrolisanu primenu ipak mogu da nam se otkriju neki značajni aspekti položaja čoveka i njegovih kolektiviteta ovde i sada. U

izvornom grčkom značenju, a ne vidim razloge da se udaljimo od takvog određenja, reč *krisis* upućuje: na momenat kada se treba odlučiti; na vrhunac ili odlučujući preokret (bolesti); ali i na kritički vremenski period koji zahteva društvenu inovaciju, odnosno adaptaciju. Kriza znači da oboleli društveni, ekonomski ili politički organ ili sistem više ne može da se održi na stari način, i pošto mu pretila smrt da se podvrgne promenama koje će mu produžiti život.

Nijedna od dominantnih ideoloških praksi u svetu ne može potpuno da se oslobodi odgovornosti za pojavu krize a, takođe, nijedna od njih ne pruža neka ubedljiva (r)evolucionarna uputstva za izlaz iz nje. Verovatno će pre otupeti raspravljanje o krizi, nego što će globalna i nacionalne krize potpuno nestati iz društvene svakodnevice. Herbert Markuze u *Jednodimenzionalnom čoveku* nije mogao sa sigurnošću da se izjasni da li možemo očekivati razvoj krize slom ili njeno razrešenje. Prema tome, postoji kako mogućnost da razvijenom industrijskom društvu pođe za rukom da blokira veće, kvalitativne društvene promene, tako i mogućnost, kojoj je svetska levica više naklonjena, da novonastajuće društvene snage iznude prevrat posle koga svet ne bi više bio isti.

Sva ova pitanja i dileme znače izazov novom promišljanju, i prilika je zato a nadajmo se da će je iskoristiti *nove društvene snage* koje se oslanjaju na *autentično* nasleđe socijalizma. Socijalistička alternativa nije već od samog rođenja predodređena da nekakvim prirodnim putem i automatski uspostavi novu, ili bolje, nove ljudske zajednice koje društveno dobro neće postizati na račun dostojanstva čoveka, njegove integralne slobode. Socijalizam već dugo više nije dete kome bi se mogle jednostavno otpisati njegove mladalačke stranputice, a nema više ni apriorni harizmatski sjaj kojim bi bez posebnog napora pridobijao mase, kao što je to bilo u prošlosti. Opterećenja tog ranije isključivo svetlog ideala — kao što su: staljinizam, „procesi“, skraćivanje trajanja života (zasad nalazimo o tome ubedljive podatke koji se odnose na Poljsku, Rumuniju, pa i Mađarsku), ratovi između socijalističkih zemalja, glad, tehnološka, monetarna i ponekad čak prehrambena zavisnost od kapitalističkih zemalja itd., itd. — zahtevaju nove napore i pothvate koji će doprineti da se socijalizmu vrati njegov ugled.

Taj nužni i neizbežni obračun sa vlastitom istorijom svetski socijalizam — što ne važi za sve situacije podjednako — ne može da izvrši tajnim referatima, kritikom kulta ličnosti, kadrovskom kozmetikom, izbornim paradama bez alternativnih sadržaja, produkovanjem disidentata, već jedino tako da širom otvori vrata emancipaciji društva i svim njegovim indivi-

dualnim energijama, kako bi socijalizam i demokratija uspostavili novi međusobni odnos koji će se permanentno konstituisati *odozdo*, a ne *odozgo*. Koliko demokratskih i ka ljudskoj sreći usmerenih koncepcija je zasad ostalo u još embrionalnom stadijumu, ako imamo na umu samo nekolicinu iz mase njihovih reprezentanata: Korša, Irca Konolija, Rožu Luksemburg, Gramšija, kronštadske mornare, Kardelja itd? Spoj tih i takvih ideja s novim društvenim kretanjima i socijalnim strukturama (ni radnička klasa nije više ona iz XIX veka, a više ni ona iz prve polovine ovog veka) pruža priliku da socijalizam kao svetski proces — dakle nešto što je bitno više i dublje od one medveđe usluge koja mu se čini time kad se reducira *samo* na usko gledano klasno, državno ili nacionalno obeležje — konačno udahne punim plućima.

Ako krizu shvatimo kao mogućnost za preokret u različitim pravcima (među njima *varvarski* i *apokaliptički* i nisu tako malo verovatni, može to biti prilika za emancipaciju sa socijalističkim predznakom na kome zasnivam, to ne krijem, svoju nadu. Međutim, nada je, materijalna snaga samo ako istraje u istorijskoj borbi za *ljudsko drukčije* i ako povuče za sobom mase pojedinaca.

Ova razmišljanja možda nisu u skladu s prazničnim duhom, previše su i otvorena i delimično nekoherentna da bi pomogla u neposrednom usmeravanju mišljenja u odnosu na stvarnost. Opravdava ih možda to što i sama dolaze iz krize i što slikanjem tamnije strane našeg bitisanja i ideja mogu motivisati traganje za alternativama. Takav pristup u poslednje vreme nije nešto neobično. Nedavno sam pročitao jedan, nazovimo ga progresivni, tekst gde se na samom početku konstatuje da živimo u vreme krajnje nesigurnosti, moralne atrofije, s razarajućim zračanjem u nama samima, da se ruše čitavi svetovi vrednosti na koje su se još koliko juče zaklinjale brojne generacije, ukratko, da je apokalipsa već tu. Ali se tekst ne završava očajanjem, već uviđanjem da istorija još nije završena, da postojeće strukture autoriteta, društvenih odnosa i dominacije u svetu nisu zacementirane jednom za svagda, da zato ne treba potceniti moći *novih društvenih snaga* koje razrastaju iz i uz postojeće protivrečnosti kako bi afirmisale nov istorijski kompromis koji će čoveku dati više no što će mu uzeti.

I premda na vidiku još nema nekih magičnih rešenja, a najverovatnije ih nikada nije ni bilo, niti će ih biti, ipak je očigledno da ne postoji nikakvo razumno opravdanje za to da se zbog pukog *preživljavanja* velika većina ljudi prepušta gotovo ničim ograničenom nadzoru kapitala i političkih aparata. Najšire shvaćeno nače-

lo političke demokratije bez kojeg se socijalizam ne može zamisliti i koje kod nas izjednačavamo sa *samoupravljanjem* zahteva od strane države nekontrolisan, širok raspon socijalnih alternativa, otvorene pristupe informacijama i analizama, razumne autonomije proizvodnih (bez razumevanja za prevlast bilo materijalnih bilo nematerijalnih sfera) jedinica u društvu i neposredno posredovanja stvaralačkih projekata u oblasti duhovne i materijalne stvarnosti, ili jednom rečju — *rada*. Alternativa razočarenjima, beznađu i porazima je prema tome u *poštenom* traganju za *novim sadržajima* (samo)razumevanja, (samo)obrazovanja, (samo)organizacije i spontanošću nabujale akcije koje će mandate za društvene i institucionalne promene poveriti *ljudima, a ne državi*.

(Prevela sa slovenačkog TATJANA POPOV)

ISTRAŽIVANJA

ANTROPOLOŠKI OBRAZAC PRVE DEČJE KNJIGE

Možda izvesnije no ostale književne pojave, dečja književnost se ne može u potpunosti objasniti, niti ulepšati isključivo književnom teorijom i analizom. Ona već svojim nazivom iskazuje usmerenost na određenu kategoriju čitalaca, čime *namenjena* postaje jedno od njenih bitnih svojstava. Obračanje određenoj kategoriji čitalaca podrazumeva da pisac (ili sastavljač izbora, jer sve knjige svrstane u dečju književnost nisu za decu i pisane) na određen način zamišlja svog čitaoca i njegove osobenosti, i njima saobražava svoje delo. Ta — implicitna ili eksplicitna — koncepcija deteta-čitaoca i odgovarajuća vaspitna filozofija, podjednako kao i nameravani odnosno očekivani učinak, ulaze u prostor književnosti, ali istovremeno i izmiču književnim merilima.

Ovim se, dakako, ne želi reći kako su u oblasti književnog stvaralaštva za decu književna merila suvišna. Ni književno delo namenjeno deci se ne može svoditi na društveno ili na psihološko značenje; i ono pripada redu književnih vrednosti te zato podleže književnim merilima pre no ostalim. Pa ipak, i književno delo namenjeno deci uvek je „angažovano” time što se zalaže za „nešto”, i u isti mah protivureći svemu što je „tome” nasuprot. Svojim sastavom i značenjem ono oblikuje jedan određen model sveta, svojevrsan pogled na svet. To „nešto” je izraz određenog tumačenja čoveka i smisla njegovog života, pogled na stvarnost obojen interesom, očekivanjima, verovanjima i osećanjima; ono je izraz odnosa prema svetu, prema prirodi ili prema drugim ljudima. U tom značenju dečja knjiga je oduvek bila, a danas je, čini se, još i više, važan čitalac u procesu socijalizacije. U odbiru knjige upućene detetu, po načinu na koji je oblikovana, u njenoj sadržini,

ali i onom što je iz te sadržine isključeno, ispoljavaju se specifičnosti poimanja sveta i detetovog mesta u njemu. Te činjenice uslovljavaju smisao i značaj dečje knjige kao društvenog, kulturnog proizvoda.

Istraživanje,¹⁾ o kojem je reč, ima za predmet dečju knjigu i njen društveni smisao. Ono se bavi dečjom knjigom kao posrednikom određenog pogleda na svet. Obavljeno je s namerom da se rekonstruiše uzorak kulture što ga dečja knjiga sadrži i posreduje i da se razaznaju opštije odlike antropološkog obrasca, modela ponašanja i vrednosne usmerenosti sadržaja. To socio-psihološko i kulturno značenje prve dečje knjige posmatrano je sa stanovišta njegove primerenosti razvojnim osobenostima dece kojima je knjiga namenjena; pretpostavka je da takav uvid omogućuje i jasnije sagledavanje njegove usklađenosti sa društveno prihvaćenim vaspitnim filozofijama i ciljevima vaspitanja.

Razume se, nisu sve knjige u ovom pogledu jednoobrazne, ali je nas interesovao obrazac što se raspoznaje u većini njih; zbog toga se nismo bavali stanovištima pojedinih autora već kumulativnom predstavom što se uočava u jednom odbiru knjiga namenjenih najmlađim čitaocima. U ovaj odbir uključene su *slikovnice* i *knjige* namenjene deci do desete-jedanaeste godine, izdate na *srpskohrvatskom* jeziku, objavljene u razdoblju *između 1980. i 1985. godine*, koje je bilo moguće naći na *beogradskom knjižarskom tržištu*. U tako određenom odbiru našlo se 214 naslova (141 slikovnica i 73 knjige). Analiza je obavljena u više ravni (preovlađujuće teme, vremensko i prostorno određenje radnje, likovi, porodica, dečje grupe, delatnosti, igra, škola, rad), a ovde će biti izložen samo deo nalaza iz analize likova.

Pozitivni spram negativnih likova

Za pozitivni lik u nekom književnom delu se kaže da je „nosilac značajnih vrлина, te tako, pored književne ima i očiglednu vaspitno-pedagošku vrednost“. Poput pozitivnog junaka, koji se u književnosti socijalističkog realizma određuje kao „idealni lik koji posreduje pozitivne estetske, ljudske i idejne osobine, savladava sve prepreke pred sobom i tako ostvaruje svoje krajnje ljudske i društvene mogućnosti“²⁾, i junaci dečje književnosti, skoro bez izuzetka, na prenaplašen i idealizovan način ovaploćuju dobro,

¹⁾ Reč je o istraživanju iz programske delatnosti Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka što ga je finansirala Gradska zajednica društvene brige o deci predškolskog uzrasta. Istraživanje je obavljeno tokom 1984. i 1985. godine. Radom na projektu rukovodila je Ružica Rosandić, uz saradnju Božice Vidanović i Milre Biljetine.

²⁾ *Rečnik književnih termina*, str. 588.

i to ne jednostavno, dobro, i dobro uopšte, već ono posebno, pročišćeno, dobro za decu.

S druge strane, kod negativnog junaka snažno je naglašen neki moralni nedostatak. Premda se ukazuje na načelnu mogućnost da negativni lik u umetničkoj obradi otkriva „duboku moralnu dvosmislenost, pa i neka veoma pozitivna svojstva...”, da može biti i „počinitelj prestupa koji se, prkoseći moralnoj logici stvarnog života, umetnički pravda”³⁾, jasno i nedvosmisleno podvajanje dobrog i lošeg u dečjoj književnosti daje dovoljno osnova da se i sama pojava preispitivanja moralnosti zapostavi. Otuda se pozitivni i negativni junaci dečje književnosti mogu s puno osnova smatrati otelovljenjem temeljnih podela na *dobro* i *loše* unutar moralnog obrasca što se posreduje dečjom knjigom.

Ukoliko se sa tog stanovišta pristupi analizi pozitivnih i negativnih likova, onda se i sve karakteristične odlike, po kojima se ove dve grupe likova međusobno razlikuju, mogu smatrati konkretizacijom sadržaja primarne vrednosne orijentacije. Na taj način, opis sadržaja para kategorija *dobro-loše* ocrtaće ukupnu vrednosnu orijentaciju u svim sferama u kojima su određivane i analizirane odlike i posebnosti ponašanja likova.

Jedan od sačinilaca sadržaja kategorija dobro-loše proizlazi iz uzrasta likova. Deca, koja inače predstavljaju manjinsku grupu likova, po pravilu se svrstavaju u pozitivne (ili u neutralne) likove. Odrasli likovi mogu biti i pozitivni i negativni, likovi staraca i starica rede su negativni no što su to osobe srednjih godina, ali su ipak samo deca sinonim dobrog. Sačinilac kategorije dobrog je i lepota: oni koji su dobri po pravilu su lepi; među dobrima nema ružnih.

Analiza društvenog određenja likova pokazuje da se dobrim smatraju društvenost, pripadnost grupi, a lošim — usamljenost: ukoliko pozitivan junak i jeste usamljen, onda je to samo privremeno stanje. Bogatstvo može biti i dobro i loše, ali se ugled svrstava u dobro, a moć u loše. Što se položaja u grupi tiče, dobro je biti ravnopravan član ili osoba bliska vođi, a loše je biti otpadnik ili vođa.

Od ljudskih sposobnosti u dobro se svrstavaju inteligencija i spretnost, a u knjigama namenjenim nešto starijoj deci i socijalna snalažljivost. Duhovitost je vrednosno neutralna. U obrascu ponašanja suprotstavljeni su altruizam na strani dobrog i ambicija i agresivnost, na strani lošeg. Slikovnički obrazac upotpunjava kategoriju dobrog ponašanjem usmerenim ka

³⁾ Isto, str. 481.

uspostavljanju sigurnosti i ustaljenog poretka stvari, a obrazac knjiga ponašanjem obeleženim potrebom za ljubavlju i za saznavanjem. Ponašanja nastala iz potrebe za igrom vrednosti su neutralna! Oba obrasca jasno razgraničavaju opštije ciljeve i vrednosne orijentacije likova. Na stranu dobrog nedvosmisleno se svrstavaju vernost, a potom vrednoća i samostalnost (slikovnički obrazac dobrom dodaje ličnu sigurnost, a obrazac iz knjiga — hrabrost), a na stranu lošeg svrstavaju se stremljenje ka bogatstvu i moći, saobražavanje s drugima, lagodan život i osvetoljubivost.

U stavu prema prijateljima odnos dobro-loše ispoljava se kroz suprotstavljanje odanosti i osornosti, a prema neprijateljima kroz suprotstavljanje borbenosti ili zbunjenosti naspram snishodljivosti. U stavu prema novini suprotstavljeni su otvorenost i prestravljenost. Stav prema materijalnim dobrima različito se normira u slikovničkom i u obrascu posredovanom knjigama. U oba obrasca pohlepa je ono što je loše. Međutim, u slikovničkom obrascu dobro je uzeti ili tražiti samo ono što je potrebno, a u obrascu iz knjiga dobra je potpuna ravnodušnost prema materijalnim dobrima.

Ovako naznačen vrednosni obrazac prve dečje knjige moguće je upotpuniti osobinama pozitivnih i negativnih likova koje se smatraju vrlinama odnosno manama. I inače restriktivniji vrednosni obrazac slikovnica ne suprotstavlja pozitivne spram negativnih junaka po vrlinama što ih eventualno krasi, već po manama: slikovničkim pozitivnim likovima prebacuju se tvrdoglavost, loš izgled i lenjost (što podrazumeva da se u sadržaj kategorije dobrog uvršćuju njihovi negativi — poslušnost, pristojan izgled i vrednoća), a negativnim likovima zameraju se agresivnost, samoživost i nadmenost. U obrascu iz knjiga vrednosno se suprotstavljaju i vrline i mane. Tako se uz pozitivne junake vezuju vrline poput čestitosti i vrednoće, a uz negativne — poslušnost i strogost. U knjigama se pozitivnim likovima prebacuju tvrdoglavost, nezahvalnost i loš izgled, a negativnima agresivnost, samoživost i lenjost.

S obzirom da suprotstavljanje dobrog i lošeg obuhvata skoro sve aspekte izgleda i ponašanja likova, i njihovih psihičkih svojstava, junaci prve knjige očigledno da jedva prerastaju ilustraciju opšte teme suprotstavljanja dobrih lošima i ispravljanja nedostataka loših karaktera.

Dečji spram odraslih likova

Književni lik deteta stvaraju odrasli prema svojim predstavama detinjstva koje su, najčešće,

idealizovane slike njihovog detinjstva ili nekog zamišljenog, koje bi trebalo da nadoknadi uspomenu na mučno detinjstvo. Autor knjige *Enfants de l'image*⁴⁾ sa dosta ubedljivih razloga podvlači da ova vrsta idealizacije ne ukida upražnjavanje moći odraslog nad detetom: dok stvara ili posmatra detetov lik odrasli istovremeno uživa u ponovnom prikazivanju svog infantilnog ja, i u utisku nadmoći odraslog. Te predstave po pravilu sadrže u sebi i projekat budućnosti: model čoveka kakvog treba formirati.

Naspram tako uobličеног književnog lika deteta je dete-čitalac, čiji je razvoj u razdoblju kada se susreće s prvom knjigom obeležen izrazitom potrebom za potvrđivanjem i oblikovanjem po uzoru na osobe koje ga privlače. To je razdoblje kada dete „spoznaje sebe kao poprište različitih mogućnosti“⁵⁾. Raznovrsnost okvira u kojima može da zamisli sebe i da nađe one bliske druge s kojima će se saobražavati doprineće da detetova ličnost bude povezanija. Upečatljiva dečja knjiga će se otud lako naći među tim okvirima. Naravno, predstave i modele što ih ona nudi (kao i ostalo s čime se suočava) dete će saobražavati svojoj realnosti i oko njih stvarati poprište svojih akcija i polje novih predstava, jer taj proces je uvek dvosmeran. Na žalost, u ovom istraživanju detaljnije je razmotrena samo jedna od sučeljenih strana: predstava deteta u književnosti za decu. Ona druga strana — dete suočeno s tom predstavom, ostaće nepoznanica do nekog narednog istraživanja.

O načinu na koji su predstavljeni dečji likovi u knjigama za decu, što su bile predmet ove analize, dosta govori već sam podatak o njihovoj brojčanoj zastupljenosti. Naime, izrazita brojčana prevlast odraslih nad dečjim likovima (u književnosti namenjenoj deci!) već nagoveštava jednu istaknutu odliku obrasca sa držanog u prvoj knjizi. Nećemo se preterano udaljiti od onoga što podaci govore ako ustvrdimo da je reč o modelu idealnih simboličkih predstava gde obrasli likovi treba da posluže kao konkretni uzori. Teško je od jednog takvog modela očekivati da će (odrasli) likovi u potrebnoj i dovoljnoj meri nuditi neka moguća razrešenja čitaočevih ličnih tegoba. Naprotiv, specifičnost tih tegoba egocentrično se zapostavlja, a čitaocu se nude rešenja koja *odrasli* nalaze tragajući za *svojim* odgovorima na *svoja* pitanja. Tu činjenicu neće bitno izmeniti to što su dečji likovi češće no odrasli u glavnim ili u pozitivnim ulogama.

⁴⁾ Marie-José Chombart de Lauwe, Claude Bellan, *Enfants de l'image: Enfants personnaes des médias, Enfants réels*, Payot, Paris 1979, str. 21.

⁵⁾ Anri Valon, *Psihički razvoj deteta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1985, str. 149.

Uostalom, pogledajmo šta proizlazi iz poređenja pozitivnih i dečjih likova. Suprotstavljanje pozitivnog i negativnog i idealizacija pozitivnog obuhvatali su skoro sve aspekte izgleda i ponašanja likova; toj vrsti normiranja teško da je išta izmicalo. Nasuprot tome, poređenje dečjih i odraslih likova otkriva neuporedivo manje razlika koje nadilaze razinu nasumične raspodele atributa ili sasvim banalne i očigledne posebnosti kakve su razlika po rastu, snazi, ugledu, bogatstvu ili moći. Slika deteta se ne poklapa sa slikom idealizovanog pozitivnog junaka, ali se zato u velikoj meri poklapa sa slikom odraslog.

Šta je onda to posebno po čemu se dečji likovi izdvajaju od likova odraslih?

Deca su, naravno, lepa. Ako u tom lepom svetu što se prikazuje deci iko sme da bude ružan, onda su to odrasli, a ponajčešće stari. Mladost je lepa, starost je ružna — banalno je saznanje što ga nudi prva knjiga. Međutim, odrasli će svoju nadmoć nadoknaditi time što će dečje likove graditi po životinjskom obličju češće no što to čine s odraslim likovima. Ili to treba shvatiti kao da je biti životinja podjednako „lepo” kao i biti dete?

Druga odlika ove predstave, istovremeno polazište i oslonac sistema vrednosti, sastoji se u lažnom suprotstavljanju deteta i društva. Spram autentičnog deteta čiste duše, lepog, radoznalog, odanog i spremnog da se nesebično založi za druge, postavljeni su ružni, ambiciozni, agresivni i pohlepni odrasli. Kao da je dečji lik tu e da bi osporio svet odraslih. Tako se po socijalnim potrebama deca i odrasli razlikuju time što deca imaju jače izraženu potrebu za druženjem, za nesebičnim pomaganjem drugima i za igrom, a odrasli — potrebu za prestižom, dominacijom i samoaktuelizacijom, potrebu za agresijom i očuvanjem nepromenjenog reda stvari. U tom lažnom suprotstavljanju potpuno se gube stvarne detetove osobnosti: slikovnički dečji likovi se, na primer, po sposobnostima uopšte ne razlikuju od odraslih, a oni iz knjiga se donekle razlikuju po nešto jače naglašenoj inteligenciji i fizičkoj spretnosti dečjih likova; odrasli su ti koji su gluplji i nespretniji, i znatno nesnalažljiviji u uspostavljanju društvenih odnosa! Deca su katkad nešto duhovitija. Deca i odrasli, kako su predstavljani u prvoj knjizi, ne razlikuju se ni po motivaciji s kojom ulaze u ostvarivanje cilja, osim što dečji likovi malo češće pokazuju bezgranično poverenje u svrsishodnost preduzete akcije, ili malo veću kolebljivost.

Ali, zato se razlikuju po opštim ciljevima kojima teže. Slikovnički dečji likovi teže vernosti, dečji likovi u knjigama teže znanju, vernosti,

pa i igri, a odrasli teže da očuvaju uspostavljene poredak stvari i običaje, da zadobiju bogatstvo i moć i da sačuvaju zdravlje.

U tom idealizovanom suprotstavljanju neiskvarenog dečjeg i iskvarenog odraslog sveta dečji likovi su nesebičniji u pomaganju slabima i nemoćnima i odaniji prema prijateljima, radoznaliji spram različitih (druge boje, rase, klase, narodnosti, staleža, pola), otvoreniji za novo i nepoznato, ravnodušniji spram materijalnih dobara.

Kao što se nisu razlikovali po sposobnostima, slikovnički dečji likovi ne razlikuju se od odraslih ni po vrlinama. U knjigama se razlike ispoljavaju u tom smislu što su za likove dečjih uzrasta rezervisane sledeće vrline: pamet, lep izgled, čestitost (koja se pripisuje i starima), hrabrost i nežnost, a za odrasle likove vrednoća i strogost. Lenjost, tvrdoglavost i kukavičluk se vide kao mane dečjih likova, a glupost, samoživost, agresivnost i podložnost uticajima drugih (!) — kao mane odraslih likova. U knjigama je ova slika donekle istančanija: srednjoškolci se izjednačavaju s odraslima po samoživosti, a kukavičluk se prebacuje starim osobama.

Ne čudi što je u takvoj idealizovanoj predstavi, koja treba da posluži kao model ponašanja i da olakša društvenu adaptaciju i integraciju, za dečje likove, osim glavne, obezbeđena još uloga „predmeta želje“ (lika — cilja radnje). Odrasli su za sebe zadržali uloge protivnika, osobe što proverava dostatnost i namere glavnog junaka (deteta), i konačno, naravno, uloge spasilaca. Oni dete uvaljuju u ove pustolovine, pa će ga sami iz njih i spasti.

Ženski spram muških likova

I dok dečji spram odraslih likova kao da se grade logikom po kojoj smo svi navodno jednaki, ženski spram muških likova čini se potvrđuju onu davnašnju gorku pošalicu o tome da smo svi mi jednaki, samo su neki malo više jednaki od ostalih.

U prvoj dečjoj knjizi ti „ostali“ su, kao i drugde, ženski likovi. Oni ne samo malobrojnošću no i načinom na koji su predstavljeni jasno pokazuju koliko je uvrežen, rasprostranjen i otporan konvencionalni stav prema ženskom. Bez namere da razmahujemo feminističkim barjakom, primerima i objektivnim pokazateljima želimo da ukažemo kako se taj stav ispoljava u dečjim knjigama.

Prvo, i u analiziranom uzorku knjiga ženski likovi su u izrazitoj manjini. U slikovnicama je odnos ženskih spram muških likova 1:2,4 a u knjigama 1:3,3. U knjigama se jedino među likovima srednjoškolskih uzrasta ta srazmera približava razumnijem odnosu (1:1,6). Da li ova maskulinizacija proističe iz nelagodnosti autora da reprodukuje stare slike devojčice i nesposobnosti da osmisli nove, kako smatra M. Ž. Šombar de Lov, teško je reći. U svakom slučaju, ženski likovi što su se našli u ovom uzorku kao da osporavaju intenzitet te eventualne nelagode, jer su pretežno građeni po uzorku na „staru sliku“.

Na primer, ženski likovi se mnogo ređe nalaze među glavnim junacima. Naravno, kod njih se po pravilu ističe lepota, ređe se ostavljaju bez uzrasne odrednice i češće se nalaze u dečjim ulogama.

Četiri starice koliko ih ukupno ima u uzorku od 140 slikovnica su: dve veštice, jedna ostarela majka koja zbog seoskih glasina da joj je sin ubica odlazi da umre, i jedna onemoćala rođa, koja zbog starosti nema drugog načina da dođe do hrane do prevarom i ubistvom, što jedan rak (dakako, muškog roda) otkrije. Odrasli ženski likovi su: jedna majka, dve maćeha, dve zle sestre, jedna učiteljica, dve zle kraljice, jedna dobra vila, po jedna aždaja, zmija, zlatna paunica, kornjača, maćka, mišica, lisica, guska i (opet zla) krokodilka.

Već iz ovih primera se da naslutiti da su ženski likovi ređe ljudskog, a češće životinjskog lika no muški. Najčešće društveno okruženje ženskih likova je porodica; ukoliko se i prikazuju kao pripadnici drugih grupa, onda im se češće no muškim likovima pridaju uloge podređenih članova, otpadnika ili pak osoba bliskih vođi. Valjda su zbog tih bliskih veza s vođom ređe bez ugleda, moći ili bogatstva.

U slikovnicama se muški i ženski likovi ne razlikuju (u statistički značajnoj meri) po sposobnostima, ali u knjigama su muški likovi češće pametni i sretni, a ženski češće snalažljivi u društvenim odnosima; tu snalažljivost najpre koriste kako bi zaposele „počasno“ mesto vođine senke. Ako se već ne razlikuju po sposobnostima, slikovnički ženski likovi zato češće bezgranično veruju u cilj (i ređe odolevaju dražima novine), a podlije pristupaju onome šta su naumili. Prema materijalnim dobrima su ili pohlepeni, ili ravnodužni; prelazni modaliteti između te dve krajnosti prepušteni su muškim likovima.

Ženske likove, naravno, krase lep izgled, nežnost, veselost i poslušnost, a mane su im loš izgled, samozivost, podložnost uticajima drugih

i nezahvalnost. Takve odlike povlače sobom i odgovarajuću raspodelu uloga. Češće no muški, ženski likovi su predmet želje, osobe koje dovode u iskušenje ili pak (samo) prividni prijatelji. Pored toga što su češće u ulozi glavnog junaka, muški likovi su češće i zastupnici autoriteta, i uzori, što i priliči kad su već predstavljeni u toliko povoljnijoj i ljudskijoj svetlosti.

Narodno spram autorskog

Mogu li se ova konvencionalnost ispoljena u oslikavanju ženskih likova, kao i drugi znaci tradicionalizma na koje je ukazivano pripisati udelu narodnog stvaralaštva u dečjoj književnosti?

Pre no što se i pokuša s odgovorom neophodno je dati neka obaveštenja koja će ukazati na uslovnost podele štiva za decu na narodno i autorsko. Naime, bajke i priče narodnog porekla, koje su se našle u ovom odбору knjiga, pogotovu one u slikovnicama, od izvornog oblika do oblika u kojem su dospale u naše ruke pretrpele su toliko prerada i prilagođavanja — što slikovničkom žanru, što uzrastu čitalaca — da su izgubile i ona najosnovnija svojstva narodnog književnog stvaralaštva. Primerci o kojima je reč najčešće su svedeni na najosnovniju, i to sasvim osakaćenu fabulu. Mimo izvitoperavanja originala, odlika ovako priređenih izdanja narodnog književnog stvaralaštva je i ta da ovde, očigledno, ne važi pravilo prevođenja s izvornog jezika, kao ni pravilo preuzimanja najboljeg priređenog izdanja. Kao da je jedino načelo kojim se izdavački rukovode načelo štampanja onog što se prvo našlo pri ruci.

O izostanku iole osmišljenije izdavačke politike u ovom smislu govore i činjenice da među analiziranim primercima nema ni jedne jedine naše narodne priče ili bajke, ili, da je skoro polovina bajki ruskog porekla, ili, da su, poput *Priča iz Pančatantra*, u obliku u kome su štampane, često sasvim neprimerene čitaocima kojima su namenjene...

Otuda kao da u analiziranim primercima knjiga i slikovnica izostaju delatnost i jedinstveniji obrazac narodnog književnog stvaralaštva. Razlike što se uočavaju između narodnog i autorskog štiva nedovoljno su jasne i dosledne te ih i izlažemo uz izvesne ograde.

Posmatraju li se likovi iz jedne i druge grupe štiva — ovde uslovno nazvani „narodni” i „autorski” likovi — prvo što pada u oči jeste da među „autorskim” likovima ima više pozitivnih junaka, a među onima narodnog porekla više negativnih i neutralnih. Jedno tumačenje ove

činjenice moguće je naći kod Bruna Betelhajma, koji kaže: „Ako želimo da razumemo svoje iskonsko ja, moramo upoznati unutarnje procese svog uma. Ako želimo da funkcionišemo, moramo integrisati oprečne sklonosti sadržane u našem biću. Izdvajanje ovih sklonosti jedan je od načina na koji nam bajke pomažu da predstavimo, i time bolje shvatimo, ono što se u nama dešava.”⁹⁾ Sledimo li Betelhajmovo tumačenje, mogli bismo zaključiti da potonji autori dečjih knjiga više nastoje idealizacijom likova da pruže uzore za poistovećivanje no da olakšaju malim čitaocima da kroz knjigu otkriju vlastiti unutrašnji svet. Taj nedostatak se u autorskim tekstovima „nadoknađuje” većim usredsređivanjem na spoljašnje odlike — rast, lepotu, snagu ili zdravlje, kao da se pomnijim opisivanjem izgleda može uneti više života.

Sudeći po podacima, nema osnova da se narodna književnost za decu nabeđuje za konvencionalniju obradu ženskih likova no što je srećemo u autorskim tekstovima. Ni po /malo/brojnosti ženskih likova, ni po ostalim znacima te konvencionalnosti ove dve grupe tekstova značajno se ne razlikuju.

Prevlast životinjskih nad ljudskim likovima očigledno predstavlja autorski doprinos dečjoj književnosti. Naravno, i u folklornom štivu ima antropomorfizovanih životinja, ali na način da im je ljudski smisao sačuvan, što se jasno vidi i iz učestalije kategorije preobražaja iz ljudskog u životinjsko stanje i obrnuto. Tome u prilog govori i češća pojava površnog antropomorfizovanja u autorskim tekstovima, koje se iscrpljuje time što životinje samo govorom, odelom ili izgledom podsećaju na ljude, a svojom prirodom i ponašanjem najčešće ni na ljude, ni na životinje.

Društveno okruženje likova iz ove dve grupe štiva razlikuje se utoliko što su u narodnim tekstovima likovi ili grupe kojima ovi pripadaju najčešće najbogatiji, najugledniji i najmoćniji. Oni malobrojniji što to nisu menjaју svoj status tokom same radnje. U autorskim tekstovima oni siromašni, bez ugleda ili moći, kojih je mnogo više no u narodnim tekstovima, ostaju to što jesu. Zlatna koka ostaje u narodnim pričama, a nama ne preostaje ništa drugo do da potvrdimo koliko je Betelhajm bio u pravu govoreći o optimizmu kao jednoj od važnih odlika bajki. Da nije reč samo o optimizmu koji važi za nekakav izmišljen svet kazuje to što izmišljenog sveta bajke ima i među autorskim tekstovima, ali ne i ove vrste optimizma.

⁹⁾ Bruno Betelhajm, *Značenje bajki*, Jugoslavija, Beograd 1979, str. 114.

Moguće je da je izbor narodnih pripovedaka za mlađe i starije uzraste pravljen tako da se ono mlađe dete što manje uznemiri nekim neprijatnim činjenicama. Ako to jeste slučaj, a ne vidimo zašto tako ne bi bilo, onda se tom činjenicom može objasniti bar jedan podatak po kome se narodni tekstovi u slikovnicama i knjigama razlikuju. Naime, u narodnim tekstovima iz slikovnica nema roditelja bez dece, kao što nema ni siročadi (bez oba roditelja). U knjigama ovih prvih ima i više no u autorskim tekstovima.

Značajna razlika između folklornog i autorskog štiva jeste i u tome što su u narodnim tekstovima najčešće porodične uloge one dečje. Uloge u ostalim grupama, kod folklornih likova, najčešće se svode na uloge vođe, kandidata za ulazak u grupu ili osobe bliske vođi. Psihološko određenje ovih dveju grupa likova se, takođe, razlikuje, i to već kod bioloških potreba. Kod narodnih likova češće se sreće potreba za reprodukcijom no kod autorskih, a kod autorskih češće potreba za hranom i zaštitom fizičkog integriteta — uprkos svim nemanima što im stoje na putu ostvarenja te potrebe.

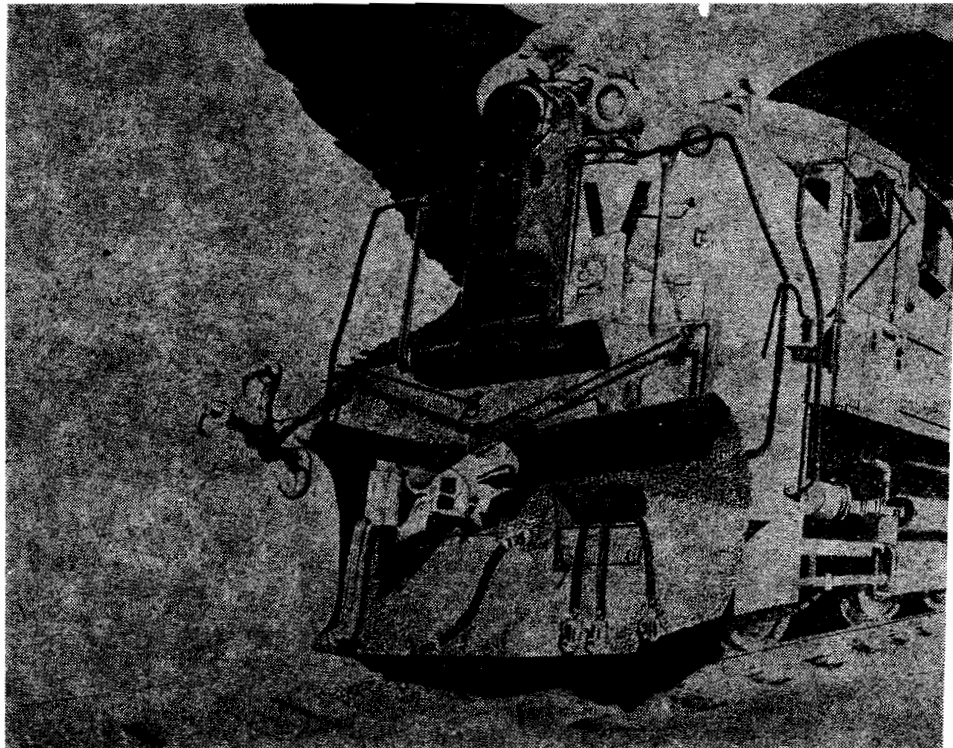
I socijalne potrebe se razlikuju utoliko što se za narodne likove češće vezuje potreba za samopotvrđivanjem i dokazivanjem (možda ne uvek najetičnijim, ali psihološki veoma važnim sa stanovišta uzrasnih osobenosti čitalaca). U autorskim tekstovima likovima se neuporedivo češće pripisuju potrebe za bezbednošću i nepromenjenim poretком stvari, potreba za druženjem i nesebičnim pomaganjem.

Podjednako se podvajaју i opštiji ciljevi kojima junaci iz ove dve grupe likova teže. U slikovnicama se uz folklorne likove vezuju tradicija, bogatstvo, zdravlje, povoljno mišljenje drugih i ugodan život, a uz autorske likove — sigurnost, vernost, samostalnost i hrabrost. U knjigama se tradicija i običaj kao vrednosti kojima se teži podjednako često sreću kod obe grupe likova. Stav prema prijateljstvu, prema novom i nepoznatom, prema različitim, ili prema materijalnim dobrima sličan je u obema vrstama štiva. Tu se, očigledno, ništa bitno nije izmenilo. Autorski doprinos se jedino ispoljio u prikazivanju stava prema jakima: dok su u narodnoj književnosti najčešći par reakcija bile snishodljivost spram borbenosti, u autorskim tekstovima prevagu nad ostalim vidovima reagovanja imaju zbuđenost i prezir spram zadivljenosti.

Pomak u istančanosti psihološke obrade likova, posebno onih dečjih, do kojeg je moglo doći već

zato što su potonji autori imali na raspolaganju bogatije izvore znanja o ljudskoj prirodi i razvojnim osobenostima dece nije onoliki koliki bi se mogao očekivati, makar to očekivanje bilo preterano racionalističko. Ne retko pomak postoji, ali u sasvim suprotnom smeru. Poznavanje dece možda i jeste veće, ali, šta se zbilo za privrženosti koja ne spada u kategoriju racionalnog?

IV DEO

ZBIVANJA

ZORICA JEVREMOVIĆ

BITKA ZA BEOGRAD, DRUGI PUT

FEST 1986.

Ne znam više u kojoj je meri Crvena armija učestvovala u oslobađanju Beograda (Sovjeti pišu i kazuju — presudno, naša istoriografija tvrdi suprotno), ali, po filmu Jurija Ozerova *Bitka za Moskvu* sumnjam da je Crvenoarmejaca bilo ikad više viđeno u beogradskom ataru no u centru Sava na otvaranju FEST-a. To što Rusi nisu bili „pravi” već u dozlabora loše skrojanim uniformama u total kadrovima ovog premijerno-sovjetsko-svetskog ostvarenja, ne čini me mnogo istorijski tolerantnijom. Pozivao se neko od izvršnih festovskih ljudi na Lenjinovu misao o filmu kao idealnom sredstvu u revolucionisanju socijalističke kulture, ili, naprosto, na sklonost prema žanru ratnog filma, ova šestočasovna storija bedno nas je sve podsetila na ono što je FEST jednom bio, i otreznila na šta se ove godine konačno sveo.

Kako je volim istoriju, Moskvu, kao i one čijim suzama Moskva ne veruje, ne mogu ništa pametnije da zaključim nego da o političkim, strateškim bezukusima ne vredi filmološki raspravljati. Za pitanje strategije (nesvrstanost — op. cit.) neko prima platu u ovoj državi, pa nek odgovarajući službenici procene vrednost ovogodišnjeg festovskog otvaranja. Na kraju krajeva, ljudi koji savetodavno, selektorski i organizaciono prave ovu manifestaciju pokazali su ovim činom svoju građansku, i kulturološku legitimaciju. U tom smislu, šteta je što zaštitni znak FEST-a, Irma Flis, poslednjih godina radi i posao selektora. Višegodišnji festovski izveštaji neće je se sećati po selektorskoj invenciji ali, kao i strani gosti u proteklih petnaest godina festivala, neće pasti u zaborav njena umešnost u vođenju konferencija za štampu, poslovlična ljubaznost i ophođenje jedne svetske dame.

Dosadašnji festovski ljudi zbog isticanja mandata otići će na neka druga (kulturna) mesta, a oni koji će doći — opet će biti iz iste (ekološke) sredine. Da ne zaboravimo: FEST je čisto beogradska manifestacija. To jest: međunarod-

ni festival koji osmišljavaju i ostvaruju beogradski kulturni radnici. Rečju, ovom beogradsko-međunarodnom festivalu ne kumuju ostali Jugosloveni, osim u formaciji izveštača. Pa kad je tako, nije ni odveć čudno da godinama beogradski novinari (svih medija) najtrpeljivije brane FEST, a uzdizanje uloge ovog festivala u svetskoj i jugoslovenskoj kulturi smatraju za svoju osnovnu regionalno-patriotsku obavezu. Pod krilaticom „FEST utiče na bolju prođu filmske kulture u narodu”, beogradski novinari ovom svojom odbranaškom akcijom podržavaju u suštini dignitet beogradske kulturne klime. Samo iz brzopletosti, površnosti i učmalosti mogao se podržati u svim medijima (od Hronike FEST-a do „Ekspres politike”) predlog, odnosno čin, da ikakav filmski festival na svetu otvori jedno afilmsko delo kakvo je *Bitka za Moskvu*.

A da ne bi bili dalje od Beograda, a ni potpisnica ovih redova manje regionalno preuzbuđena kad je čast bgd grada u pitanju, valja napomenuti da je režiser *Bitke za Moskvu* jedan veoma važan drug. Naime, drug Ozerov je predsednik Olimpijskog komiteta svoje zemlje. Tako je to: napadaj drugove, a drugovi tebi glavnu adut kartu za eventualne Olimpijske igre u Beogradu nude na festovskom placu — gratis! Zaista, da poštenu beogradoljub ostane bez reči. Jer, ko može više voleti Beograd od nas, obožavatelja sportskih veština, pa bile ovogodišnje festovsko-moskovske bitke za Beograd ravne onima iz drugog svetskog rata? Niko, osim Ozerova. Ovako glasi početak jedinog biltenuskog razgovora s rediteljem Ozerovim, naslov je „Stari ratnik”:

„Na Welcame drinku” smo i čašici razgovora sa Jurijem Ozerovim, čiji je film *Bitka za Moskvu* sinoć otvorio šesnaesti FEST. Pred početak razgovora Jurij Ozerov nam je dao svoju vizit-kartu na kojoj stoji da je predsednik Olimpijskog komiteta svoje zemlje, pa je razgovor počeo o sportu:

— Šta mislite o kandidaturi Beograda za Olimpijske igre?

— Ako bih ja odgovarao po svojim osećanjima, budući da Jugoslaviju zaista volim, i kada bih ja odlučivao Beograd bi bio organizator. Ja sam stari ratnik a — kao što rekoh — Jugoslavija mi je u srcu i zato se radujem što je moj film otvorio FEST. Za vašu informaciju ja sam do sada uradio 14 filmova..”

Politika je na ovim terenima bila oduvek značajna umetnička disciplina, a što se tiče sporta tu smo sve bolji u regionalnim nadmetanjima. Gde je tu mesto Olimpijadi, nemam pojma. Što

se individualno—sportskih informacija tiče, niko sa FEST-a, pa ni ja, ne poznaje preostalih 13 filmova starog ratnika Ozerova.

Ako smo već kod ratnika, meni se jedan drugi ratnik dopao, čija sva ostvarenja napamet znam: Klint, ili, stari ratnik II lige.

Istvudov *Bledoliki jahač* je dobar film, nepretenciozan. Priča: kopače zlata u jednoj zabiti ometa jedan bogati tip, novopečeni kapitalista, u sprezi sa šerifom i njegovih sedmorice gradobranitelja. Šerif je, naravno, lažan. Bledoliki Klint, u svom desperadoskom ophodu zemljom pomaže kopačima u njihovoj borbi za opstanak, a inače stari je šerifov poznanik. U stvari, oni imaju blisku vezu: fatumsku. Onoliko tragova od metaka koliko vidimo na leđima Klinta Istvuda na početku filma videćemo na kraju na leđima šerifovog opručenog tela na sred glavne, jedine ulice grada. Pri tom, važna pojedinost: meci su upucuvani u cvetnoj formaciji, dakle, reč je o goblen-rani. Da u tajni tog goblena leži draž njegovog živog nosioca, rečita je senzorna scena između Bledolikog i Sare, usahle udovice kopača zlata, čija se malodobna kćer u prethodnim scenama filma uspela zaljubiti u Sudbinu tj. Klinta Istvuda. Elem, kad Klint tiho zapovedi udovici — „Saro, zatvori vrata” — svim ženskim i muškim obožavateljima rata i sportske rasonode jasno je da u kadru ništa više nećemo videti od ljubavne veštine Bledolikog. Zamišljati, i zamišljati, poruka je reditelja Istvuda. Tako se vežba mozak, a čula oštre. Šta je Sara osetila od bodova Klintovog goblena, ostaće tajna. Bledoliki je izjahao iz grada naglo, kao što je i ušao. Kraj.

Još jedan nezaboravan desperados zalutao je na ovogodišnji FEST: Žan Lik Godar. Ko je stigao na projekciju u 9 ujutru pretposlednjeg dana festivala, umoran i bleđ od tupobavljenja po centru „Sava”, mogao je videti šta je film. Posle tri minuta *Detektiva* osećala sam se kao onih dana, krajem šezdesetih, kada sam sa grupom filmofila na čelu s Tomom Gotovcem, pre podne provodila u bioskopu, popodne u Kinoteci. Romantično, skoro istinito. *Detektiv* je film koji vam čisti dušu, a u svesti mentalne slike opet dobijaju s pravom primarno mesto. Umesto intelektualne konvulzije koju ostavlja lažan umetnički film (bilo ih je dosta: *Ptičica* A. Parkera, *Veterbi* D. Hera, *Gorka žetva* A. Holanda, *Mišima* P. Šredera) i emotivne tuposti koju prouzrokuje fol žanrovski film (*Koton klub* Kopolje, najbolji primer), uz Godara misli vam se razbistire, počnete da se prisećate stvari iz vlastitog života, osoba i mesta koje ste voleli, i uopšte osećate se dobro. Počnete da snevate.

Godar, poslednji desperados „novog talasa” u gledaočevom oku poništava sve one deformacije nastale od zurenja u statične i pokretne slike kojima je zatrpan savremen čovek. Njegov rediteljski stil vraća snagu prepoznavanja različitost okvira slika, i sadržaja slika. Plakat ponovo dobija časno mesto uličnog obaveštajca. Dizajn naslovne strane knjige postaje primarna civilizacijska slika koja zaziva čitaoca na neobičajeno, nesamotno bavljenje sobom: glasno se izgovara naslov, čitanje je uvek radi drugog. Televizijska slika emituje uobličene informacije s ulice, forma stilizuje, nužno redukuje nečiji osmeh iz stvarnosti. Fotosi, albumi, umetničke slike po zidovima kao i tehnologija koja proizvodi i prenosi slike (foto-aparati, televizori, video tehnika) zaokružuju predstavu slikovnog gadžeta u svim Godarovim filmovima. Odrazi slika koje dopiru do gledaoca uvek su utisci o stvarnosti filmskog autora koji tehnologijom formira sliku iz „presne” stvarnosti. Po tome ne postoje dve identične slike iste predmetne, odnosno, čulne stvarnosti. Sve što je oko čoveka jeste slika nečije predstave o stvarnosti. Umetnost je ishodište Godarove religije.

Po Godaru pojedinac proverava vlastiti utisak stvarnosti u prvom redu kroz životne, urbanizovane okvire: ragastovi prozora u čijim staklima vidimo panoramu (sadržaj) grada, dovraci vrata koja otvaranjem nude vizuru soba pretrpanih uobičajenim kućevnim vizuelnim arsenalom, ogledala brzih automobila koja „hvataju” samo deliće sadržaja ulice, a novine kao majstereotipniji vizuelni sumulakrum ovog ideologiziranog vremena čitaju se tj. izgledavaju na svakom mestu, u svakoj situaciji. Godarov čovek prezasićen raznolikim porukama „uramljenih” (životnih) slika i medijskih (tehnoloških) slika nalazi se stalno u poziciji detektiva koji bi da preko tumačenja sprege prirodnih i veštačkih slika otkrije smisao neuhvatljivosti tajne prostora okoliša, grada, bespuća. Čovek zatečen između tog mnoštva slika sučeljen je s pejzažom iza sebe i okom filmske kamere pred sobom. U kompoziciji Godarovog kadra trijada — slike, čovek, oko kamere — nalazi se jezgro mentalne slike sveta ovog autora.

Između pejzaža i mnoštva prirodnih i veštački uobličene slika razapeta je put, koža, čulo čovekovo. I zato na opisnom, narativnom planu Godarovi junaci se neprestano svlače i presvlače. I u *Detektivu* je to tako i čin skrivanja i razotkrivanja ljudskog tela istog je filozofskog naboje kao i u *Živeti svoj život* i *Ludom Pjerou*. Obrisu odeće formativno zasenčavaju ljudsko telo, njeno skidanje uslovljava otkrivanje težnje nagog tela da se što pre ponovo „formira”, „urami”, „prebuče”, uobliči odećom. Onaj ko prebroji koliko puta devojka u jednom Godarovom filmu svuče i navuče majcu, na dobrom je

putu da shvati zbog čega Godarova devojka trepne pre no što navuče majcu preko glave.

Jeste li ikad videli u nekom Godarovom filmu fatalno lepu ženu? U *Preziru*? Da, samo je ta fatalnost bila slika slike o fatalnoj ženi. B. B. liči na svoj mit (koji znamo iz drugih njenih filmova, sa fotosa), i upravo ta udvojena slika (lika i mita o tom liku) fatalna je, a ne telo glumice B. B. Godar ne uživa u odgonetanju tajni lepote tela na način kako to čine ostali evropski reditelji.

U *Detektivu* igra Natali Baje, jedna od zapamtljivih francuskih glumica, mađa nije zvezda. Kakva je ona po „slici svojoj”? Obična žena. Ni lepa, ni ružna. Nije zgodna, skoro neprimetljiva, uredna jeste, skladno građena i sasvim — smiona. I u ovim devedesetim godinama, Godarove junakinje su jedine ljupke emancipovane žene na filmskom ekranu: čitaju knjige kao što uživaju da sede u bistroima, a vode ljubav nehajno kao što prpošno šetuckaju pariskim ulicama. Ontološki sklad između prostora pejzaža, gradskih perivoja i medijskih slika postiže se prisustvom tih snenih ženskih tela, koja se više svlače i presvlače da bi se iskazala potreba za dodirrom bića, no da bi se ostvarila ljubavna veza. Godar se ne bavi psihologijom. O ljubavi se govori u mraku (kao i u *Detektivu*) a ljubav se vodi pod svetlima dana i svetlima jakih neona metroa, galerija, bistroa. Pod udarom svetla stvaraju se formati slika ljubavnika, smisao te slike dograđuje se sadržajima slika koji okružuju ljubavnike. Tu se Klint Istvud i Godar susreću: dok se izgovara „Ljubavi moja..” — novi dan je na vidiku. A u susret danu jezde fokusi slika. vlastitih i tuđih, uobličjenih i onih koje tek čekaju „svoj ram”. I zato filmske priče o zlatu, nasilju, smrti. Ovako prepričava Godar *Detektiva*: „Jedna žena, dva muškarca, jedna ljubavna priča, jedan boks-meč...” I ništa više od vidljivog.

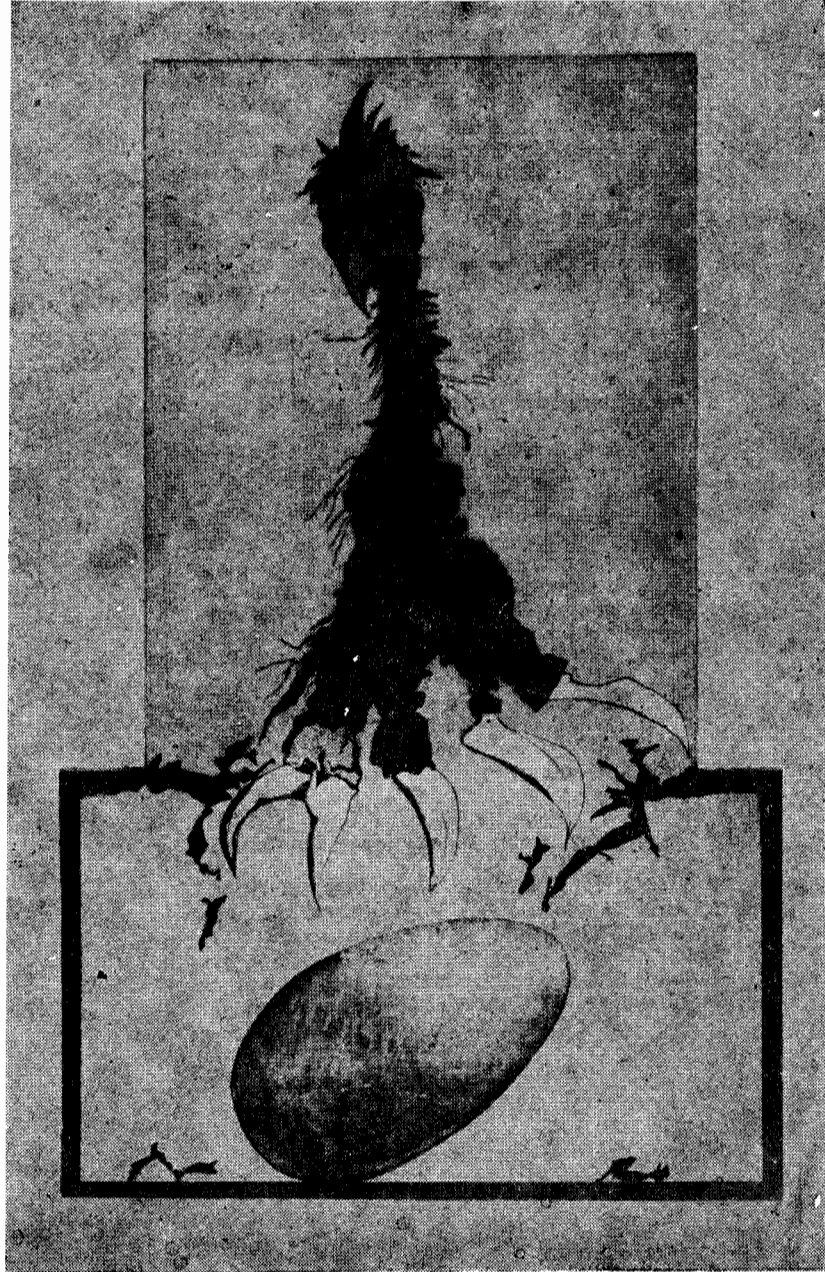
Ko pazi na decu kad je svetlo toliko da se uočava svaki, pa i najmanji, trzaj mišića na revolveraševoj mišici dok pucanjem u živo meso nagruđuje stare slike sveta a za stvaranje novih nema tehnologije? Kakve slike sanjaju ta deca? Ko misli na decu neprijatelja? Kome će ostati na duši neprijateljeva deca, ako prežive? Šta se događa sa dušama vlastite dece koja su videla roditelja u stravičnoj slici ubijanja?

Pitanja uobičajeno poratna. Ronald Džof, engleski reditelj u svom debitantskom filmu *Polja smrti* pokušao je da odgovori... Njegovi odgovori su stravični — po oslobođioce. Radnja filma se odvija u Kambodži 1973. godine, u vreme dolaska na vlast Crvenih Kmera. Priča je zasnovana na stvarnosnim zbivanjima. Glav-

ni protagonisti su američki novinar, Sidni Šering i kombodžanski prevodilac Dit Pren. Ova dvojica intelektualaca postaju nerazdvojni prijatelji. Svedoci su stravičnih slika pustoši koje ostavlja za sobom američko bombardovanje gerilskih zaseda i utvrđenja Crvenih Kmera. Civilno stanovništvo gradova strada više no gerilci zbog čijih je akcija regularna pnompenovska vlada pozvala Amerikance u pomoć. Strahovladi Pnom Pena ipak dolazi kraj, Amerikanci se povlače i svi strani novinari napuštaju ovu ojađenu zemlju. Sidni uspeva da povede sa sobom ženu i decu prijatelja Dita. Dit uspeva da pobjegne. Crveni Kmeri nailaze. Proglašavaju Dita izdajnikom: ne samo što se nije borio na strani Kmera, nije se borio uopšte. A u ratu velikih sila — to je nedopustivo. Manipulacija živim mesom mora da ima svoj cilj, baš kao što ima upotrebnost sredstva — žive ljude.

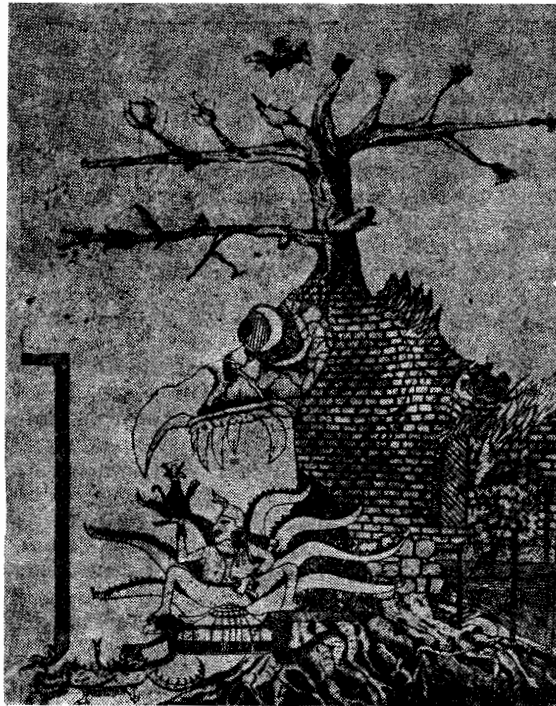
U već opustošenom Pnom Penu, gde su dečji kruci postali neizbežno pojanje, jezde mladahni „oslobodioci”. Nekima je jedva sedam godina. Već izmrcvarene žene, decu i starce nemilosrdno uništava ova, idologijom mržnje i odmazde, uhranjena mladež. Pljačka na sve strane, tlačjenje, razapinjanje. Dotadašnji bratoubilački rat prerasta u fašistoidno istrabljenje svakog ko nije pripadnik režima na vlasti. Korupcija cveća, logori su puni seljaka, i intelektualaca. U jedan logor zapada i Dit Pren. Oslobađa se iz ovog kampućijskog Gulaga više promislom do dna uniženog da napolju, izvan logora, ima prijatelja koji čoveku mogu vratiti dostojanstvo živog bića. Dit misli na Sidnija, a u dalekom Nju Jorku Sidni čini sve da pronađe svog zagubljenog druga. Kad se na kraju prijatelji nađu u kampućijskom Pnom Penu, Crveni Kmeri započinju rat sa susednim Vijetnamom. Ovog puta regularnoj vladi ne pomažu Amerikanci već druga svetska velesila. Kakva je razlika? Nikakva po narod. Deča i dalje jadikuju na poljima smrti Kampučije, Vijetnama...

Epilog: Sidni Šering, proslavljeni novinar „Nju Jork Tajmsa” dobio je prošle, 1985. godine — otkaz. Nije pisao uvek po ukusu nekih „čitalaca”. Ronald Džef je snimao film pre ove odluke. Slika o angažovanom intelektualcu ne završava se uvek aurom. Ali, vredi napraviti skopiju njenog horizonta.

V DEO

PRIKAZI

O LINGVISTIČKOJ ARGUMENTACIJI

MIT Press je vodeći američki izdavač u oblasti lingvistike i sva njegova izdanja se dočekuju s velikom pažnjom. Knjiga Akmadijana, Demersa i Harniša*) ima ambiciozan cilj da sumarno predstavi savremeno stanje lingvistike i srodnih disciplina, i da u isto vreme uvede čitaoca u veštinu lingvističke argumentacije. Njihov cilj, dakle, nije samo da studente upoznaju s osnovnim lingvističkim pojavama, već i da im pokažu kako se „radi“ lingvistika, kako se postavljaju, brane i ispituju lingvističke hipoteze. U osvarivanju ovog osnovnog cilja autori su postigli dosta uspeha, mada započinjanje diskusije na elementarnom nivou ne izgleda uvek ni moguće ni svrsishodno. Ta težnja autora je donekle u sukobu s njihovom željom da pruže gotovo enciklopedijski pregled stanja u lingvistici i srodnim naučnim disciplinama. U skladu s tom njihovom željom drugo izdanje knjiga je prošireno novim poglavljima o životinjskim sistemima komunikacija i psihologiji jezika, kao i novim odeljcima o sticanju jezika, konverzaciji, kompjuterskom raščlanjavanju rečenica pomoću ATN procedure, pomoćnim glagolima i tag pitanjima. Tako proširena knjiga Akmadijana, Demersa i Harniša je jedan od najpotpunijih priručnika o savremenoj lingvistici. Težnja ka enciklopedičnosti nije sprečila autore da o nekim problemima razviju živu diskusiju koja je interesantna ne samo za početnike, nego i za stručnjake. Naročito su uspele njihove diskusije o tvorbi reči, kontrakciji u govornom jeziku, semantičkoj dekompoziciji, o stilu razgovornog jezika i crnačkom engleskom, modelu poruke i još nekim drugim temama. U ovim diskusijama

*) A. Akmadijan, R. Demers i R. Harnish, *Linguistics: An Introduction to Language and Communication*, MIT Press, 1984, str. 547.

autori na životvoran način ilustruju kako se odvija lingvistička argumentacija. To su ujedno i najinteresantnije stranice knjige.

Autori prihvataju gledište generativne gramatike, koju je zasnovao Noam Čomski, da su jezička pravila psihološki realna i da se manifestuju u celokupnoj jezičkoj delatnosti čoveka; zadatak lingvistike jeste da ta pravila otkrije i formuliše. Ovo gledište autori dosledno sprovode. Tako npr. u odeljku o tvorbi reči oni pokazuju da se ona odvija prema sistemu određenih morfoloških pravila. Odnos reči *read* 'čitati' i prideva *readable* 'čitljiv' nije proizvoljan — sufiks *able* se upotrebljava na vrlo sistematičan način za gradnju prideva. Dodavanjem sufiksa *able* glagoli se pretvaraju u prideve, a značenje prideva se određuje formulom *able to be X'd* 'sposoban da se X-a'. U prilog psihološke realnosti morfoloških pravila autori navode pojavu regresivne tvorbe reči. Istorijska je činjenica da su u engleskom jeziku prvobitno postojale imenice: *pedler* — ulični prodavac, *begger* — prosjak, *stoker* — ložič, *scavenger* — dubretar, *swindler* — varalica, *burgler* — provalnik, *sculpter* — vajar od kojih su zatim izvedeni glagoli — *to peddle*, *to beg*, *to stoke*, *to scavenge*, *to swindle*, *to burgle*, *to sculpt* — na taj način što su govornici shvatili da u navedenim imenicama sufiks *er* označava vršioca radnje. Drugi interesantan primer stvaralaštva u jeziku je regresivno formiranje glagola od reči *laser*. Sama reč *laser* je skraćenica za *light amplification (by) stimulated emission (of) radiation*, ali to nije smetalo fizičarima da morfem *er* shvate kao sufiks koji označava vršioca radnje i da odbijanjem toga sufiksa izvedu glagol *to lase* koji se odnosi na emitovanje radijacije. Regresivna tvorba predstavlja značajnu evidenciju u prilog psihološke realnosti morfoloških pravila.

U fonološkom poglavlju je posebno interesantan kratak, ali sadržajan odeljak o skraćivanju (kontrakciji) u američkom engleskom. Autori pokazuju da u skraćenim oblicima reči važe ista pravila kao i za sve druge jedinstvene fonološke reči. Tako npr. u bržem govoru *she is* — ona je — se izgovara [šijiz] gde je drugo *i* redukovan centralni visoki vokal koji se javlja i u reči *chiken* — pile — koja se izgovara [čikin]. U skraćenim oblicima se, dakle, primenjuje isto pravilo o redukciji neakcentovanog vokala kao i u drugim rečima. Slično tome, *it is* — ono je — u bržem govoru postaje [i Diz], jer se (t) realizuje kao alfon [D] koji se sastoji samo iz jednog kratkog udarca u prednja nepca u reči *atom* [aeDðm]. (Ovde je primenjeno pravilo da se (t) realizuje kao [D] između vokala kada je prethodni vokal akcentovan.) U još bržem

govoru *she is* i *it is* postaju [šijz] odnosno [its] jer se (z) asimilira po zvučnosti prema prethodnom suglasniku. Opet vidimo da i u skraćenicima važe ista fonološka pravila kao i u ostalim rečima.

Poglavlje o sintaksi uvodi osnovne pojmove o transformacionoj analizi rečenica. Posebnu pažnju autori su poklonili pojmu sastavnog elementa (ili konstituenta) koji je zaista centralan za strogo zasnivanje sintakse. Pored uobičajenog transformacionog aparata autori opisuju i kompjutersku analizu rečenica pomoću ATN postupka.

Poglavlje o semantici uvodi značajnu razliku između jezičkog značenja (linguistic meaning) i značenja govornika (speaker's meaning). Značenje govornika se podudara s jezičkim značenjem ako on govori doslovno (bukvalno), ali inače može i da se razlikuje. To se redovno dešava pri ironičnom ili sarkastičnom govoru, ali i pri prenosnoj (metaforičnoj) upotrebi jezika. Autori odbacuju naivno gledište da je značenje reči utvrđeno u rečenicama, jer ovi obično slede tradiciju normativne gramatike i ignorišu govorni jezik. Sa gledišta deskriptivne lingvistike govorni jezik je središnji izvor podataka i lingvista teži, pre svega da otkrije značenjska svojstva oblika govornog jezika. I ovde autori nastoje da pokažu da semantička analiza može da omogući značajna uočavanja i formulisanje važnih uopštavanja o značenju reči i izraza.

U poglavlju o jezičkim varijacijama autori ističu da dijalekti nisu iskvareni oblici standardnog jezika. Činjenica da standardni jezici uživaju veći ugled uslovljena je političkim, ekonomskim i drugim okolnostima. S lingvističke tačke gledišta svi dijalekti su podjednako pravilni, tj. podjednako su regulisani pravilima. Autori posebno analiziraju crnački engleski i pokazuju da on nije iskvaren oblik standardnog engleskog, već da je podvrgnut sličnim pravilima kao i svi drugi američki dijalekti neformalnog razgovornog jezika. U crnačkom engleskom, koji je karakterističan za geta velikih američkih gradova, često se izostavljaju prezentski oblici glagola *to be* — biti — kao npr. u rečenici *He fast in everything he do* — On brz u svemu što radi. To izostavljanje glagola *to be* nije znak nikakvog kvarenja ili dekadencije — ono se vrši po sasvim određenim pravilima. Labov (1969) je pokazao da izostavljanje glagola *to be* u crnačkom engleskom sledi ista pravila kao i kontrakcija toga glagola u standardnom engleskom. Važi, u stvari, pravilo da gdegod u standardnom engleskom može da se vrši kontrakcija, ona može da se vrši i u crnačkom engleskom, ali se još češće vrši potpuno izostav-

ljanje. Autori preduzimaju zanimljivo istraživanje neformalnog stila u američkom engleskom i dolaze do zaključka o vezi kontrakcije i izostavljanja: samo glagoli koji se kontraktuju mogu se i izostavljati. Pokazuje se da je crnački engleski, koji dopušta izostavljanje glagola *to be* i u potvrđnim rečenicama, samo uopšteno jednu osobinu koja je prisutna u svim američkim dijalektima u neformalnom, razgovornom jeziku.

U poglavlju o pragmatici autori opravdano kritikuju jednostranu teoriju komunikacije prema kojoj se uspešna komunikacija sastoji samo od proizvodnje, primanja i razumevanja jezičkih izraza. Ovaj pojednostavljeni model komunikacije autori nazivaju „modelom poruke”. Oni ukazuju da ovaj model ne može da objasni pojave dvosmislenosti, označavanja, prenosnu (metaforičnu) i indirektnu upotrebu jezika. Ovaj model zanemaruje komunikativnu nameru govornika koja nije određena samo značenjem reči, već i kontekstom i sistemom uzajamnih verovanja. Prema autorima, „jezička komunikacija je moguća zato što govornik *G* i slušalac *S* dele sisteme zaključivanja koji vode od iskaza govornika do prepoznavanja njegovih komunikativnih namera od strane slušaoca *S*”. (str. 399). Tek se tako mogu objasniti ironični iskazi kakav je npr. *Baš je on pameton*, ili indirektni zahtevi tipa *Imate li sat?* Kao i neka druga, i ovo poglavlje sadrži zanimljive analize, iako se čini da hipotetička konstrukcija koju predstavlja model poruke ne može da ponese sav onaj teret koji joj u okviru knjige autori namenuju.

Knjiga sadrži i pregled savremenih znanja o komunikaciji životinja, jezičkim promenama, sticanju jezika i neurolingvistici. Knjiga zato može da služi i kao priručnik koji u osnovnim crtama prikazuje stanje u savremenoj lingvistici i srodnim disciplinama. (Ova ocena bi bila još u većoj meri opravdana ukoliko bi se u narednim izdanjima knjige sadržaj poglavlja o sintaksi donekle aktualizovao.) Kritički nastrojenom čitaocu može povremeno da zasmeta preterano optimistički stav autora kada govore o različitim vrstama jezičkih pravilnosti zanemarujući činjenicu da npr. između fonoloških i sintaksičkih pravila s jedne strane, i semantičkih ili pragmatičkih s druge postoje znatne razlike. Oni, takođe, malo govore o teškoćama da se sve te različite oblasti nauke o jeziku integrišu u jedinstvenu teoriju — ni generativna, a ni druge teorije savremene lingvistike ne omogućavaju takav poduhvat. Ovi nedostaci proizilaze donekle iz osnovnog pedagoškog usmerenja autora — njihov cilj je bio, pre svega, da čitaoca upoznaju sa dostignućima savremene lingvistike. Posebnu

vrednost knjige predstavljaju zadaci — oni treba da omoguće čitaocu da oseti kako se „radi“ lingvistika. Ukratko, knjiga Akmadžijana, Demersa i Harniša može korisno i delotvorno da posluži čitaocima različitih struka, obrazovanja i interesovanja.

STRUKTURA KULTURNE INFORMACIJE

Zavod za kulturu Hrvatske pokrenuo je biblioteku „Izabrane teme” s namerom da upozna je javnost sa značajnim istraživanjima, tematskim savetovanjima i stručnim skupovima posvećenim kulturnom razvoju i kulturnoj politici. Prva knjiga ove biblioteke *Struktura kulturne informacije* Miroslava Tuđmana*) predstavlja jedan od prvih radova o predmetu i funkciji kulturne informacije, informatizaciji kulture i razvoju informaciono-dokumentacionih službi u oblasti kulture. Tuđmanova knjiga je izuzetan prilog metodologiji informatike i vredan pokušaj da se predloži kategorijalni aparat za tumačenje svih vrsta informacija, posebno kulturnih ali i naučnih, na osnovu koga bi bila moguća organizacija dokumentacionih službi u arhivima, bibliotekama, informacionim centrima i muzejima.

Zajednički naziv *Struktura kulturne informacije* obuhvata dve studije: „Predmet kulturne informacije” i „Komunikacijski obrasci kulture”, urađene u okviru redovnog programa Zavoda za kulturu Hrvatske, u periodu od 1979—1982. godine. Kako su sedamdesete godine obeležene rastom informaciono-dokumentacione prakse, po obimu, intenzitetu i kvalitetu, na području kulture u svetu, povećano je i interesovanje naših stručnjaka koje je rezultiralo stvaranjem novih dokumentacionih centara, dokumentacionih je-

*) Miroslav Tuđman rođen je u Beogradu 1946. godine. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (filozofija i sociologija). Završio je postdiplomske studije iz informatike. Objavljuje radove sa područja filozofije, sociologije i informatike u raznim časopisima i zbornicima. Uredio je publikacije „Statističko-informativni pregled kulture u SR Hrvatskoj, ZKH, Zagreb 1980; National Thesauri of Cultural Development, Preparation and Evaluation, ZKH, Zagreb, 1982. Učestvovao je u pripremi niza projekata o planiranju i vrednovanju disciplinarnih, republičkih i međunarodnih informacionih sistema.

zika i održavanjem seminara za obučavanje kadrova i korisnika.

Što se tiče teorijskih osnova dela, kako sam autor ističe, one pokazuju srodnosti s postavkama vodećih svetskih naučnika iz oblasti informatike, tako da dobijamo relativno potpun uvid u sve ono što čini teorijske temelje Tuđmanove knjige. Pri tom je najveća pažnja posvećena osmišljavanju informacionih poslova u različitim kulturnim delatnostima prema istim teorijskim i metodološkim kriterijumima.

Pogledajmo do kakvih rezultata dovode autorova ispitivanja i sa kojom vrstom stavova njegova knjiga eksplicitno ili implicitno polemíše.

Studija *Predmet kulturne informacije* sadrži uvod, četiri poglavlja, zaključak i teze o mogućem razvoju informatologije. U uvodu su obrazloženi motivi i razlozi koji s doveli do ovog istraživanja, kao i ciljevi studije: a) analiza pretpostavki koje određuju kulturnu informaciju, poruku, dokument; b) analiza tipova (kulturne) građe u komunikacionom procesu; c) komparativna analiza naučne i kulturne informacije; i d) podložnost kulturne informacije dokumentacionoj obradi.

Kulturna informacija, smatra Tuđman, jedna je od onih društvenih pojava i teorijskih pojmova, koji imaju dugu tradiciju a kratku istoriju. Informatologija se sve donedavno prvenstveno bavila naučnim podacima i to samo jednom vrstom građe — tekstualnom. Zato je bilo potrebno bliže odrediti fakturu informacije — njenu supstancu (nosilac oznake, oznaka, sadržaj), zatim kriterijume za tipologiju (trajnost, replikabilnost, diskretnost) i osnovne tipove indok građe (prostorno-plastična, auditivna, vizuelna, tekstualna). Ova razmatranja zasnivala su se na analiziranoj fakturi indok objekta, na osnovu koje su napravljene razlike između informatike, dokumentacije i komunikacije.

Indok objekat određen je kao kulturno dobro i kulturna informacija. Funkcija kulturnog dobra uslovljava ulogu informacione i dokumentacione službe. Autor se odlučio za interpretaciju kulturnog dobra kao oblika objekta komunikacije (E. Hall), tj. društvenog proizvoda i rezultata stvaralaštva koje je oblik komunikacije. Mišljenje da kulturna dobra i kulturni proizvodi egzistiraju kao društvene činjenice koje samo treba identifikovati, prikupiti i obraditi — nije bilo moguće prihvatiti. Indok služba se u ovom slučaju zamišlja kao skladište podataka a jedina teškoća se vidi u tome: kako prikupiti sve predmete, sva kulturna dobra. Ovakvo mišljenje zasnovano je, po Tuđmanu, na ontološkoj pretpostavci da se svet može analizirati

kao skup činjenica. Stajalište suprotno tome da kulturna dobra imaju svoje značenje i samostalnost nezavisno od kulturne sredine kojoj pripadaju, *uzima kulturno dobro u funkciji određene kulture*, pa takođe nije moglo biti prihvaćeno.

Poruka nastaje konkretizacijom i aktualizacijom sadržaja dela (kulturnog dobra, dokumenta). Informacija je, reakcija korisnika na sadržaj poruke, koja ako je korisnik dalje emituje, postaje poruka za drugog korisnika.

Vodeći računa o preciziranoj razlici između kulturnog dobra, kulturne poruke i kulturne informacije ispitani su instrumenti kojima se oni konkretizuju u indok procesu. Posebna pažnja je posvećena moći i nemoći informatike da usvoji i definiše komunikacione formate, društvenu formu poruke i komunikacione obrasce.

Studija *Komunikacijski obrasci kulture* nastala je neposredno posle studije *Predmet kulturne informacije* i sa njom gradi logičnu celinu. Tekst sadrži uvod i pet poglavlja u kojima se uspostavlja metodološka osnova za analizu funkcije kulturne informacije. Ne poričući mogućnost određenja kulture kao globalnog fenomena čiji su prenosioči komunikacioni sistemi, autor metodološko polazište izvodi iz onog što je zajedničko kulturi, društvu i informacijama, a to je simbolička delatnost. Sve vrste društvenih odnosa se posmatraju kao simbolički odnosi manje ili više stabilni, formalni i neformalni, pisani i nepisani. Određenja koja strukturiraju simbolički sistem nazvana su komunikacionim obrascem. Granice između kultura uspostavljene su upravo razlikama u komunikacionim obrascima.

Predmet daljeg autorovog istraživanja su tri osnovna modaliteta društvenosti u kojima se javljaju simbolički sistemi kao: a) medijatori između čoveka i njegovog predmeta; određuju predmet kao delo; b) medijatori između čoveka i drugog čoveka; čovek se određuje kao stvaralачko biće a interakcije kao stvaranje i stvaralaštvo; c) medijatori između čoveka i društva, socijalni odnosi: na makroplanu oni prerastaju u različite forme zajedništva, a na mikroplanu ih vidimo kao događanje i događaje.

Tuđman smatra da simbolički sistemi kao medijatori između čoveka i njegovog sveta imaju prostornu i vremensku egzistenciju, koja je rezultat interakcije društvenih subjekata i raspoloživih prirodnih, tehnoloških i društvenih potencijala. Predmet, oblik, funkcija i struktura kulturne informacije menjaju se kroz istoriju pojedinih kultura, ali se i razlikuju među kulturama. Da bi se ove promene mogle pratiti,

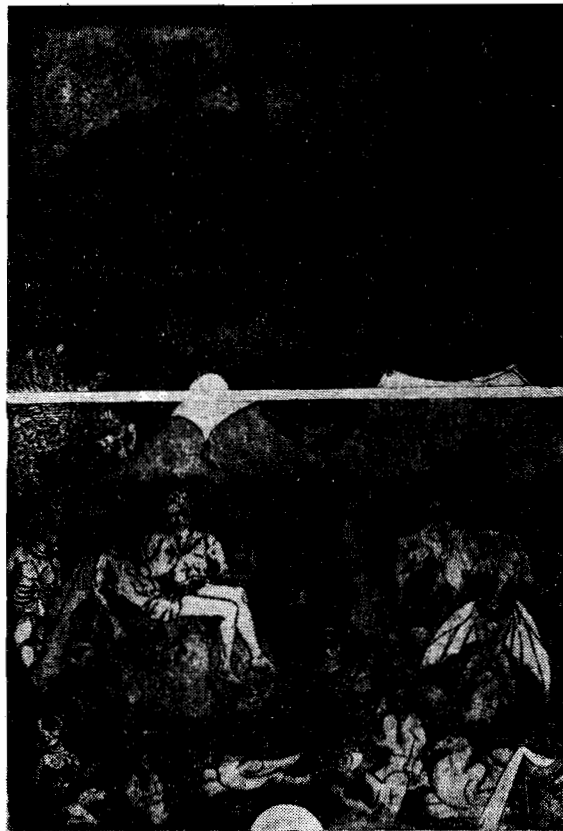
upoznavati zakonitosti i pravilnosti razvoja kulturnih informacija potrebno je razvijati informatičku metodologiju. Moguć pristup analizi socio-kulturnih sistema je preko definisanja: a) modela stvarnosti b) nivoa socio-kulturne integracije, c) informativne topije, d) simboličkih sistema i e) društvene okoline.

Modeli komunikacije nisu doslovno interpretirani već je ukazano na njihovu temeljnu orijentaciju. Prikazani su sledeći modeli: Šenon-Viverov (Shannon-Weaver) model diskretnog sistema komunikacije; modeli komunikacije psiho-sociološke orijentacije (Lasswell, Katz i Lazarsfeld); modeli socio-kulturne orijentacije (McLuhan, Moles), modeli orijentisani na kontrolu informaciono-dokumentacionih funkcija (Loosjes, Težak), modeli komunikacije orijentisani na institucionalizaciju kanala komunikacije (Vickery), a posebno je izložen pregled antropoloških analiza osnovnih funkcija kulture (Sokolov, Hall).

Da bi se dobio celovit i funkcionalan pregled elemenata komunikacionih obrazaca izrađene su dve karte (svaka ima sto polja) sa namenom da se pomoću njih operacionalizuje područje informatike i implicitno naznači metodologija proučavanja pojedinih tipova konsolidovanih informacija. Na taj način preciziram je predmet informatike i omogućeno je sistematično ispitivanje, budući da se elementi koji učestvuju u procesu komunikacije posmatraju kao objektivne posledice, a ne kao njihove subjektivne predispozicije (potrebe, motivi, ciljevi, svrhe). Razni autori različito naglašavaju i vrednuju funkcije pojedinih elemenata iz opisanog polja komunikacionog obrasca. Tuđman međutim primećuje sve veću usmerenost teoretičara informatike na analizu i vrednovanje socio-kulturnih elemenata u procesima komunikacije.

Možemo zaključiti da procesi komunikacije postaju sve esencijalniji za sudbinu svakog društva, a konsolidacija informacije kao socio-kulturnog fenomena svakim danom dobija na značaju kao činilac društvenog razvoja. Informacija kao generička i višeznačna pojava pokazuje se inspirativnom, kako za informatiku, tako i za kulturologiju. Svako sledeće istraživanje otvoriće nova pitanja, samo naznačena u „Strukturi kulturne informacije”, a ova izuzetna knjiga će još dugo biti polazište za buduće istraživače.

SUMMARY

BRANIMIR STOJKOVIĆ

A history of working-class culture is still to be written either as a history of a plebeian culture predominantly shaped by the development of industrial civilization, or as a history of a specific cultural reaction to the dominant bourgeois culture. But in either case, it would be a history of the culture of an oppressed but vitally important class, class that has been the main productive force in society. While economic and political history of the working-class were traditionally considered as important and interesting, its cultural history was almost completely ignored. Historically oriented studies tended to remain within the framework of the labour movement and to deal with cultural organizations affiliated to working-class political parties, while the culture of working-class everyday life was approached only from the bourgeois culture perspective and that made it almost culturally worthless. And, here we are faced with manifestations of the so called *silent* culture, culture embodied in working and family lives of workers and in micro-cultural relationships in neighborhood, and not with the forms of the so called high or artistic culture traditionally taken as a sample of an epochal culture. The totality of cultural working-class expression has been reduced to the culture of labour movement, and this culture has been understood only in terms of values praised by socialistically oriented political parties, so that working-class culture has been seen *volens-nolens* only as a political, militant culture and that's just partly an objective insight.

So these studies on working-class culture are to present at least some important elements for a future more complete approach to historical — as well as actual — forms of consciousness of this social class as situated within the context of worldwide historical process of development of the industrial civilization, and not only within a framework of any particular society however paradigmatic as it may be for the emergence of working class and its culture.

Our survey of life in blue (Jacques Fremontier) starts with an essay by Maurice Crubellier, *Parallel Culture*, with special emphasis on *Compagnonnage* as form of a closed and towards itself oriented culture, that started its decline with the dawn of guilds and emergence of an industrial production. The second part of this essay presents experiences of workers universities born under the auspice of labour union movement by the end of the 19th century. After this we present Frank Trommler's article *Working-Class Culture and Mass Culture before the World War I*, dealing with influences mass culture had upon the traditional culture of the

SUMMARY

German working class. Ika Raičević, in a fragment from a more comprehensive study *Beograd Women Workers by the Beginning of the 20th Century* explains position of women-workers and thus affirms 'female element' of working-class culture, Žarko Jovanović describes forms and contents of „Abrašević” cultural groups activities, from 1905 to 1940.

Lev Kreft analyses the history of the movement for proletarian culture, *Proletcult*, emphasising its importance as a project of alternative working-class culture in the epoch of cultural hegemony of bourgeoisie, while Simone Weil in her text affirms cultural dimension of labour union movement in a turmoil of antagonistic social and class relations in France, in the eve of the Popular Front government. Flemming Hemmersam tries to establish a distinction between working-class folklore and folklore of the labour movement on Danish example. Matjaž Kmecl analyses changes that Slovenian miner's song undergone from a specific form of folk song, via engaged social poetry, up to a benign and occasional „poetry”.

The survey includes also three subjective testimonies on working-class culture that in a specific way confirm Dilthey thesis of history as an autobiography of mankind. Richard Hoggarth discuss cultural uprootness and existential anxiety of intellectuals with origins in the working class, Miklosz Harasti gives his personal view on authentic, secret working-class culture (hommes) trying to reconstitute autonomy of labour in a world of heteronomous industrial labour. And finally, an interview with a Yugoslav worker gives us an insight into his everyday life as he's been living it in 1986.

RUŽICA ROSANDIĆ

ANTHROPOLOGICAL PATTERN OF THE FIRST CHILD'S BOOK

In the focus of this project (realized in the Center for Studies in Cultural Development by the team: Ružica Rosandić, head of the team, Božica Vidanović and Mira Biljetina, from 1984 to 1986) was sociopsychological meaning of the first child's book. The aim was to reconstruct a specimen of the culture books for children embody and mediate and to see through the characteristics of the anthropological pattern, behavioural model and axiological orientation of its contents. This socio-psychological meaning

SUMMARY

was seen in the light of its adequacy to main features of child's development of characteristics, and we hold this kind of insight enables also better understanding of the existing consent between this meaning and predominant pedagogical philosophies and aims of education in our society.

The chosen sample included picture books and books for ten-eleven years old children, in Serbocroatian, published from 1980 to 1985, and available in Belgrade bookstores (total of 214 books). The specimen was analysed on various levels (predominant themes, time-space frame of the plot, characters, family, infantile groups, infantile activities and play, school, work) but in this paper our findings are only partly presented.

The analysis of characters (about 700) shows that among heroes animal dominate over humane, positive over negative, adult over infantile and male over female characters. Three the most frequently mentioned needs are the need for company, the need to secure an achieved social status (and, in general, to perpetuate the existing situation enabling the hero to satisfy his personal needs) and the need to help unselfishly the others. The axiological orientation of characters is predominantly finalistic, utilitarian morality based on the praise of secular values. Next often could be found the morality o virtues, based upon the praise of an individual or collective perfection. Concrete, personified examples are not to be find in this literature. It is held most oftenly that pro-social characteristics are virtues, and among vices predominate those a-social, but also those indicating disposition for individuality and individual development.

Our assumption was that positive and negative heroes more or less embody the basic split between good and evil, and from that starting point we compared positive and negative characters in order to understand prevalent axiological orientation of a book. As the juxtaposition of good and evil involves almost every aspect of a characters's image and behaviour, as well as of his/hers psycho-social features, we found out that the heroes of this literature hardly go beyond mere illustration of a general and universal theme — conflict between the good and the bad, and the consequent correction of bad character's vices. The comparison between adult and infantile characters showed that differencies are less significant than usually taken: the differencies rarely go beyond at random distributed attributes and completely commonplace and obvious specifics (differencies in height, strenght, reputation, wealth, power). Child's image doesn't correspond so much with the image of a positive

SUMMARY

hero as it does with an image of an adult. The other characteristic of child's image is a false confrontation between a child and its society: allegedly authentic pure-hearted, curious, loyal and always ready to unselfishly help others child is juxtaposed to ambitious, aggressive and greedy adults.

Female characters are rare and presented in the way corresponding totally to the traditional and conventional attitude females: they are less frequent than male heroes, they are more often animal than humane, they are usually to be found within the family frame, they are less clever and intelligent, they are mean and greedy. Their role in the plot is oftenly the role of a desired object or untruthful friend.

Infantile activities and sociability are fields almost uncovered in the analyzed specimen, and so is the family. The image of a family doesn't go beyond a stereotype and the traditional morality is a predominant axiological orientation of a family as it is presented in this kind of literature.

CONTENTS

THE EMERGENCE OF WORKING CLASS CULTURE

Maurice Cribellier

PARALLEL CULTURE

History of the Working Class Culture in France

10

Frank Trommler

WORKING CLASS AND MODERN MASS CULTURE
BEFORE WORLD WAR ONE

28

Ika Raičević

WORKING CLASS WOMEN AT THE BEGINNING
OF 19th CENTURY

43

Žarko Jovanović

„ABRAŠEVIĆ“ 1905—1940: FORMS AND CONTENTS
OF CULTURAL AND ARTISTIC ACTIVITIES

65

Herbert G. Gutman

INDUSTRIALIZATION OF WORK AND WORKING
CULTURE IN AMERICA 1815—1919

78

Lev Kreft

PROLET-CULT

98

Simone Weil

LETTRE OUVERTE A UN SYNDIQUE
(après juin 1936)

127

Flemming Hemmersam

WORKING CLASS FOLKLORE AND FOLKLORE OF
THE LABOUR MOVEMENT

131

Matjaž Kmecl

NOTE ON SLOVENIAN MINER'S SONG

145

Richard Hogarth

UNDEFEATED FORCES: Note on the Uprooted
and Anxious

154

276

Miklos Haraszti
FOR ONE'S OWN PLEASURE
166

I'M A WILLFUL GAOLMAN
An Interview with a Worker
174

THEMES

Rudi Rizman
CRISIS AND SOCIALISM
— Some Considerations —
182

RESEARCH

Ružica Rosandić
ANTHROPOLOGICAL PATTERN OF THE FIRST
CHILD'S BOOK
190

EVENTS

Zorica Jevremović
BATTLE FOR BELGRADE, REVISITED:
FEST '86
204

REVIEWS

Stanimir Rakić
ON LINGUISTIC ARGUMENTATION
212

Vesna Bajić
THE STRUCTURE OF CULTURAL
INFORMATION
217

Trivo Inđić, Mirjana Nikolić, Ružica Rosandić
BIBLIOGRAPHY
Contributions Appearing in Journal
„Kultura” (41—70)
222

SUMMARY

KULTURA

ČASOPIS ZA TEORIJU I SOCIOLOGIJU
KULTURE I KULTURNU POLITIKU

IZ SADRŽAJA

NASTAJANJE RADNIČKE KULTURE

MORIS KRIBELIJE
FRENK TROMLER
IKA RAIČEVIĆ
ŽARKO JOVANOVIĆ
HERBERT G. CUTMAN
LEV KREFT
SIMON VEJ
FLEMING HEMERSAM
MATJAŽ KMECL
RIČARD HOGART
MIKLOŠ HARASTI

BIBLIOGRAFIJA

PRILOGA OBJAVLJENIH U ČASOPISU
„KULTURA“ BROJEVI 41—70

72

'86
